

IN THE T. TAKADENNA
PUBLISHED BY THE
PUBLISHERS

HELLAS FÖLDIRATA

és

HELLEN ÁLLAMRÉGISÉGEK.

A MŰVELT RENDEK SZÜKSÉGEIHEZ ALKALMAZVA.

A MAGY. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÁLTAL A MAGY. HÖLGYEK
DÍJÁVAL KOSZORÚZOTT

P Á L Y A M Ű.

IRTA

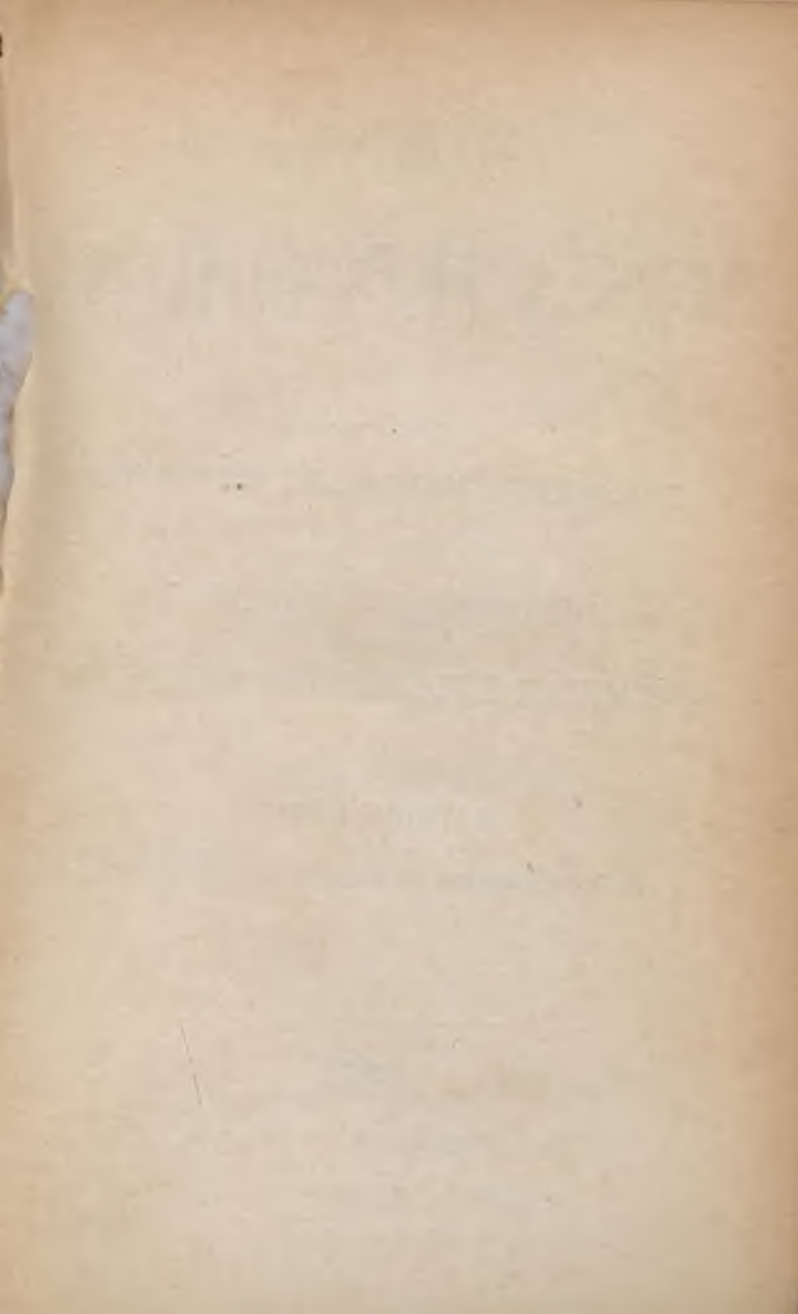
PÓR ANTAL, tr.

Ára 1 forint 40 krajczár.

PEST.

HECKENAST GUSZTÁV TULAJDONA.

MDCCCLXXI.

TUDOMÁNYOK

CSARNOKA.

A MŰVELT RENDEK
SZÜKSÉGEIHEZ ALKALMAZOTT KÉZIKÖNYVEK.

A MAGYAR HÖLGYEK DÍJALAPÍTVÁNYÁBÓL
ESZKÖZLI
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

HATODIK KÖTET.

HELLAS FÖLDIRATA ÉS HELLEN ÁLLAMRÉGISÉGEK.

PEST.

HECKENAST GUSZTÁV TULAJDONA.

MDCCLXXI.

955897 v6 →

HELLAS FÖLDIRATA

ÉS

HELLEN ÁLLAMRÉGISÉGEK.

A MŰVELT RENDEK SZÜKSÉGEIHEZ ALKALMAZVA.

A MAGY. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÁLTAL A MAGY. HÖLGYEK
DÍJÁVAL KOSZORÚZOTT

P Á L Y A M Ű.

IRTA

PÓR ANTAL, tr.

PEST.

HECKENAST GUSZTÁV TULAJDONA.

MDCCCLXXI.

AKADÉMIA
FŐTITKÁRI HIVATALA

193702

Habet autem ut in aetatibus auctoritatem
senectus, sic in exemplis antiquitas.

Cic. or. 50.

Febr. 1977. Nyomtatott Heckenast Gusztávnál.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 851 / 1958

ELŐSZÓ.

Jelen művem a magy. tud. Akadémia következő jutalomhirdetésének köszöni létét:

„Kivánatik a görög államrégiségek kézikönyve, t. i. az összes görög föld és népek bevezető ismertetése után az ezeket összekötött intézvények és vallásügy, úgy az egyes törzsökök és államok közéletének, vagyis alkotmányaik, közigazgatásuk, törvénykezésük és hadügyök ismertetése. Legalább 15 íven stb.“

Minthogy pedig a m. t. Akademia nem kívánt eredeti kutatásokon alapuló dolgozatot, bátorodám pályázatra bocsátani e művemet, melyet nagyrészt a tudtomra legjelesebb földdolgozásokból meritettem. Ezek főbbjei:

GROTE Georg, GESCHICHTE GRIECHENLANDS, nach der II. Auflage aus dem Englischen übertragen von N. N. W. MEISSNER. Hat köt. Lipcse, 1850—56.

SCHÖMANN G. F. GRIECHISCHE ALTERTHÜMER. Két kötet. Berlin 1855 és 1863.

HERMANN Carl, Friedr. LEHRBUCH DER GRIECHISCHEN ANTIQUITÄTEN. Három kötet. Heidelberg, 1852.

BÖCKH August, DIE STAATSHAUSHALTUNG DER ATHENER. Két kötet. Berlin, 1861.

CURTIVS Ernst, GRIECHISCHE GESCHICHTE. Három kötet eddig. Berlin, 1858—1867.

DUNCKER Max, GESCHICHTE DES ALTERTHUMS. III. és IV. kötet. Berlin, 1860.

JACOBS Friedr. HELLAS. Berlin 1853.]

Ezeket kivül használtam más műveket, melyek említését tenni dolgozatomban el nem mulasztám; valamint vannak részek, önálló kutatásnak eredményei, mint azt t. olvasóim azonnal fölismerendik.

Ha a használatos beosztástól némileg eltértem: ez, ha nem volna is eléggé indokolt, kevésbbé válhatik művem hátrányára, mely a nagy közönség számára készülvén, a szigorú rendszerességet némileg nélkülözheti. Ugyanez szolgáljon mentségemül, hogy a kretai állam külön tárgyalását elhagytam. A görög közjogi állapotok fejlődésében a két legkiválóbb irány a spartai

és attikai; a többi államok politikai fejlődése — amennyire felölök tudjuk — egyik vagy másik áramlathoz szegődik; így fölöttébb rokon a kretai a spartaival, mely körülménynél fogva ez utóbbinak külön ismertetése aligha nem vesztett volna érdekességében.

Az érintett kettős irány előadásában rendszert is kétfélet követtem. Attika alkotmányos kifejlését syntheticus előadással mintegy fejlődésében láttam jónak megírni, míg a stabilismus alkotmányát halmazállapotban — ha szabad e szóval élnem — adom: a spartai alkotmány nem ismer oly élő tagozást, mint az atheni.

A jegyzeteket a mű végére vetettem. A közönség, melynek Régiségeim szánvák, nem szereti a szöveg megszakítását jegyzetek által; igyekeztem tehát mindent fölvenni a szövegbe, sőt dolgozásaim elején teljesen elhagytam a jegyzeteket; de munka közben helyesebbnek látszott a jelzett expedienst használnom: először, hogy a szigorúbb pragmatismusnak némileg eleget tegyek; másodszor, nehogy valaki „tolvajt“ kiáltson utánam. Ép ezért pótoltam a jegyzeteket ott is, hol — mint mondám — kezdetben kihagytam.

Ha, mit Isten megérni engedjen, annyira megérnek az idők, hogy művecskémre az elavultság bélyegét nyomják, s e könyv csak a könyvészeti rovatban fog említettetni: ez lesz legédesebb jutalmam, mert — talán némi önhittséggel — gondolhatom: Te is lépcső valál, melyen nemzetünk a műveltségben fölhaladt.

Nagy-Szombat, 1868. szept. 20.

Pór Antal, tr.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	V

HELLAS FÖLDIRATA.

1. Görögország természettani földrajza	3
2. Görögország helyirata	18
3. A görög szigetek	39
4. A görög gyarmatok	46

HELLEN ÁLLAMRÉGISÉGEK.

I. SZAKASZ.

1. A görögöket összekötő intézvények	55
2. A görög nyelv	56
3. Fajkülönbségek	58
4. A vérokonság	63
5. Az istenek	65
6. A hősök és emberek általában	74
7. A delphii Amphiktyon és jósda	78
8. Panhellen ünnepélyek	84

II. SZAKASZ.

	Lap
1. A homerusi Görögország	99
2. A történeti görög állam eszméje és föltételei	112
3. Az alkotmány fajtái	118
4. A polgárság és dolgozó osztály	120
5. A közfegyelem	122
6. Történeti adatok egyes államok alkotmányairól	128
A királyság	128
Az oligarchia	132
7. Az államhatalom fölosztása	134
8. Az oligarchia hanyatlása	140
9. A törvényhozók és kényurak	143
10. A demokratia	147
11. A reactio és pártviszály	153

III. SZAKASZ.

1. A spartai állam	159
2. Néposztályok	163
3. Hatóságok	170
4. Az igazságügy	177
5. Az életrend Spartában	180
6. Hadügy	192
7. Sparta külpolitikája	202
8. Sparta elfajulása és hanyatlása	204

IV. SZAKASZ.

1. Az atheni állam	208
2. A legrégibb alkotmány	210

3. Solon újításai	215
4. Solon törvényei	226
5. Solon után, — Kleisthenes	235
6. A demokratia betetőzése	254
7. A hanyatlás kora	276
Jegyzetek Hellas Földiratához	280
Jegyzetek az Államrégiségek I. szakaszához	281
Jegyzetek a II. szakaszhoz	282
Jegyzetek a III. szakaszhoz	284
Jegyzetek a IV. szakaszhoz	289

HELLAS FÖLDIRATA.

1. Görögország természettani földrajza.

Az Aldunától délre nagy félsziget terül, mely Europa délkeleti végvidékét képezi, s e világrész valamennyi tartománya közt legelőbb birt történeti jelentőséggel. Ez idő szerint az europai török birodalom és a görög királyság osztoznak, habár nem egyenlőn, e területen, amiért azt leggyakrabban török - görög félszigetnek nevezik. Maga a természet osztja két részre: éjszakira és délire, jóllehet a Haemus-hegység szétnyúló s a félszigetet idegzetként beágazó láncai egyöntetűvé, egységes egészszé teszik, melyen kisebb-nagyobb hegykatlanok, tengerbe szökellő hegyfokok, csipkézett félszigetkék és szigetek, rövid hegyi folyók és mély tengerszemek (bérci tavak), kies völgyek és kicsi síkságok, - kietlen és sziklás hegygerincek töltik be a hegyidegek közét, hol vadság szépséggel, a magas és mély, szárazföld tengerrel, pusztaság és bőség váltakoznak.

Mindezen közös jellegek mellett az Adriától a Feketetengerig és délre a Szigettengerig elnyúló éjszaki nagyobb rész összefüggő tömeget képez, aránylag oly csekély partszegélylyel, hogy inkább szárazulathoz (continens) hasonlít, míg a kisebbik, déli rész, az aegaei tengerbe benyúló Olympustól az átellenes, Adriába kiszökellő Akroceraunia hegyfokig a legtökéletesebb félszigetek egyike, aránylag több part-, mint beltartománynyal. *) És ez Görögország természetes határai közt; t. i. a classicus Hellas, mert a mai

görög királyság határai sem strategiai, sem politikai tekintetben nem igazolhatók. ²⁾

Fekszik tehát Görögország az éjszaki szélességnek mintegy 36 és 46-, s a keleti hosszúság 37—42. foka közt, Ferrótól számítván a délköröket. Legnagyobb hosszúsága éjszokról (az Olympustól) délre (a Taenarum fokig) körül-belül 50, — szélessége pedig Akarnania nyugati partjaitól Marathonig 36 földirati mértföld. Kiterjedése Euboea- és a partmelléki szigetekkel együtt 1050□ mértföld; tehát nem egészen éri el Portugalia területi nagyságát. ³⁾

Nagyságához aránylag a classicus Görögország *népessége* igen jelentékeny volt. Fénykorában, mely a persa és macedon háborúk közé esik, hadicreje 200,000 főre —, s ehhez képest szabad lakói száma legalább másfél millióra tehető, ide nem értvén a rabszolgákat, kiknek roppant mennyiségéről fogalmat ad azon hiteles tudósítás, hogy Attikában még Demetrius idején 150,000 szabad mellett 400,000 rabszolga élt; Korinthusban 460,000, Aeginában 470,000. Ha e szerint az összes lélek számot csak ötödfél millióra tesszük, még könnyen a valóság mögött maradunk. Később, midőn politikai függetlenségét sinlé, olvadt alá döbbentő gyorsan Görögország népessége elannyira, hogy kicsi tartományát belakni (sit venia verbo) elégtelen volt, és terjedelmes vidékek pusztán állottak. Lakoniában, mely a persahadjáratkor a perioekokon és helótákon kívül 8000 harcost számított, a Kr. előtti 250 év körül alig élt 700 polgárcsalád. Boeotiának Augustus korában csak két városa volt: Thespieae és Tanagra; a thebaiak a várban mind elfértek, csak is ezt lakták, és míg az achaji szövetség 40,000 embert birt a sikra állítani, Plutarchus (Kr. u. 100.) az egész görög haderőt legfőlebb 3000 emberre becsüli. Mindamellettt egészen ki nem veszett manap sem a hellen törzs e vidékeken; a szláv és albán bevándorlások elszoríták ugyan némely vidékről, de a hegyekben és a szigeteken él még a nemes faj, mely

nem csak nyelve szerint, de testalkata és szokásainál fogva is élénken emlékeztet classicus elődjére. ⁴⁾

A kísérletekre, melyek a szorosb érteményben vett Görögország *határait* kijelölni tűzték célul, meg kell jegyeznünk, hogy e határokat maguknál a görögöknél sem találjuk pontosan följegyezve; továbbá, hogy az annyi szigeten és gyarmaton elterjedt hellenek oly kitünő hatást gyakoroltak az egész világra, miszerint eredeti lakhelyök biztos meghatározása másodrendű kérdések közé tartozhatik. Mégis a hegyláncot, mely a thermai öböltől az Olympus és a kambuni hegyek neve alatt keletről nyugat felé terjeszkedik, és folytatását a Lingon-hegységben találja, mígnem az akrocerauni hegyfokban az ióni és adriai tengerek választékául szolgál; vehetjük éjszaki határvonalául. Az ezen hegylánc-tól délre fekvő tartomány mindent magában foglal, mit régen a szoros értelemben vett Görögország vagy Hellas neve alatt értettek, sőt ennél valamivel többet is, mert Epirus lakosait: a chaonokat, molossekat és thesprotokat, kik Ambracia városától és a hasonló nevű tengerszorostól föl egész az akrocerauni hegyfokig laktak, nem számították a telivér hellenekhez, jóllehet Aetolia és Akarnania távolabbi lakói époly kevésbé látszanak a hellenség közjellegével birni, mint az epiroták; ellenben Herodotus a molossekat és thesprotokat ugyancsak hellenekül tekinti. ⁵⁾

Hogy valamely nép történetét helyesen felfogjuk, és igazságosan megítéljük, szükséges a viszonyokat, melyek tehetségeinek kifejlését előmozdították vagy gátolták, kellőleg méltányolnunk, minthogy a külvilág behatását az emberi szellemre, irányadását ennek tevékenységére ritkán vonhatjuk kétségbe. Itt legelőbb a tartománynak, mint a cselekvény színpadának helyzete, fekmentes tagozata s éghajlata jó tekintetbe. Görögország emelkedése, nagysága s bukása egyik tényezőjét csakugyan helyzetében és természeti sajátágaiban találta. Ha tekintjük, miként viszonylik Görögor-

szág *helyzete* Europa többi részéhez, az eredményt igen előnyösnek fogjuk találni. Éjszokról a 8000 lábnyi bércek könnyen eltorlaszolható hegyszorosaikkal annyira elzárolták a szomszéd míveletlen népek befolyását és viszont, hogy ezek a görögökkel való évszázados szomszédságuk korában is csak a barbárok gyűnévében foglaltattak. A szomszédok között valóságos barátság soha sem szövődött, sőt a görögök hatalmuk fénykorában sem kíváncsoztak éjszakra terjeszkedni; a később kifejtett ellenséges viszony pedig még az európai életmód ellen is idegenkedéssel tölté el a keleti élvezetekkel megismerkedett görögöket, mely idegenkedésnek nyomai egész a mai napig, tehát az ozmán uralom után is, föllelhetők. A többi három oldala a Középtenger keleti medencéjéből merül ki, mi a közlekedést különben is, ha t. i. Görögországnak nem volna oly csipkézett part-kifejlése és annyi hozzáférhető tengerőble, igen elősegítette. Europa, Ázsia és Afrika partjai itt közelnek leginkább egymáshoz, és e három szárazulat közt a szinte hidcölöpöket képező szigetek oly mennyiségben lepik el az Archipelagust, hogy ennek tulajdon neve ez oknál fogva fajult köznévvé a szigettengerekre nézve általában. Nyugatról az ioni szigetek, melyek a hajdanban nem fordulnak elő e köznevezet alatt, mert a közel fekvő egyik-másik tartományhoz tartoztak, szolgálnak összeköttetési pontokul, bátor azon körülmény, hogy a nyugati partok meredek és kevés összeköttetési pontot nyújtanak, — de még inkább Romának a kelet ellenében kifejtett ellenségeskedése nem engedte ezen természetes előnyök hosszas élvezetét. Így történt, hogy az ez irányban rajzott gyarmatok vagy rövid időn elenyésztek, vagy lételöket idegen befolyás alatt anyaföldi jellemök feláldozásával kell vala megváltaniok. Hasonló körülmény gátolta a szintén természetes könnyűség mellett Görögország szorosabb viszonyát a Földközi tenger délpárti tartományaihoz. A mit Görögország Aegyptusból a legrégibb korban talán

átvett, az az aegyptusitól egészen idegen, sajátyszerű alakot nyert; midőn pedig a görög nép szellemi ereje, finomodván, utánzandó példát nyújtott a külföldnek, Aegyptus akkor sokkal inkább magába zárkózott, hogysen tespedésében fogékonyságot mutatott volna a görög élet üde mozgékonyasága iránt. Ellenben más-ként alakult Görögország viszonya Kelethez. E vidéknek, mely Hellas és Kisázsia között terül, mostani alakja nem az eredetleges, hanem műve a föld mélyéből előtört erőszakos forradalmaknak, melyek az összefüggő szárazföldi tömeget széttépték, ez által a Pontust, az aegaei s az Euboeától délre fekvő myrtói tengereket és szigeteket képezvén. Ezen átalakulásról a régiek is emlékeznek, talán az ősidőkből reájok származott hagyomány alapján, talán, mert a vidék tekintete vezette őket e véleményre. Az Archipelagus szigetei ugyanis, valamint Déleuropa minden szigete, bércei, azonban nem szórványosan felmerülő szirtek-ből alakulók, mint némelyek vélik, hanem a szárazföldi hegyláncolatok tenger alatti folytatásának tekintélyes ormai, melyek aszerint, amint európai vagy ázsiai hegyekkel vannak összeköttetésben, könnyen elkülönözhető s a régiek előtt is ösmeretes két csoportulatra: az innenső partokhoz tartozó Cykladokra s a tulsókhoz számítandó Sporadokra oszlnak.

Görögország alakzata. Az aegaei és ioni tengerek között, mintegy középen, a kambuni és Lingonhegylánccal csaknem derékszöget képezve nyomul be a Pindus, Görögország legjelentékenyebb hegylánc. Földtani kutatások kétségtelenné teszik, hogy e hegylanc a Skardos vagy Sardagh rendszerhez tartozik. A Pinduslanc főiránya, midőn Epiros és Thessalia közt határt von, s az ioni meg aegaei tengerek vizválasztékát képezi, délkeleti. Nyugat felé több ágat ereszt, melyek Epirust, e zord hegyi tartományt alkotják; kelet felé azonban csak két nagyobbyszerűt: a kambunit vagy is a mai Voluzzát, mely Macedonia és Thes-

salia között határt vonván, a salonichi öbölnél a fellegekig emelkedő (9700') Olym p u s ban (most Elymbo), az istenek lakhelyében végződik; továbbá a 39. szélességi fok alatt az O t h r y s t bocsátja ki, mely Thessalia déli részén az Euboca sziget éjezaki csücsének átellenében merül a tengerbe. E két hegység keleti végpontjai közt, párhuzamosan a Pindussal, a tenger mellett a P e l i o n vonul; ennek legéjszakibb vége, az O s s a, az Olympusnak fekszik szomszédságában, déli lejtője pedig az Othryshoz simul. E négy hegyvonal (u. m. a pindusi, kambuni, pelioni és othrysi) által képzett termékeny négyszög Thessalia nagyobb részét teszi ki. A P e n e u s folyó, mely e gazdag vidéket öntözi, a négyszög keleti szögletén, az Olympus és Ossa közötti völgynek, a közmondásos Tempének hosszában, mint az egyetlen lehető uton siet az aegaei tengerbe. Herodotus szerint ⁷⁾ hajdan ezen hegykatlan vízzel volt tele, mely azon földrengés alkalmával, midőn az Olympus és Ossa szétválának, találta mostani kifolyását. Sudaras nyárfák, s árnyékdús platanok igyekeztek mindkét oldalon a hegyormokra föl, honnét a sziklából fakadt kristályforrások törtettek a Peneusba alá, mely méltóságosan, mint a tükör lebegett a fák árnyékában tova, zöldellő szigetek egész családjait karolván körül. Virányos partjai hosszában borostyánlugasok vonultak, Daphnéra és futására emlékeztetők. Minden sziklát örökzöld burkolt, — minden bokorból a madarak énekkara hangzek, és az oltárokról fölgomolygott az ünneplők tömjénye, kiknek körmenetei és áldozatai megnépesíték e kies, istonlaktat völgyet. ⁸⁾ — Eredeti irányát a Pindus az Othrys kiágazása után is megtartja, míg az Octában uj, már harmadik oldalágát ereszti keletnek, mely, ahol meredek falával az aegaei tengert eléri, a T h e r m o p i l a e-szoros, a spartai hősiesség ezen örök emlékét alkotja. — Az Oeta és Pindus érintkezési pontjánál az utóbbi főlanc két ágazatra szakad: nyugatdéli- és keletdélire. A nyugatdéli A r a c y n t h u s, K u r i u s, K o r a x és

Taphiassus nevek alatt, Actolián rézsút, a korinthusi tenger felé indul, hol az Antirrhium hegyfokot képezvén, a tenger alá bukik, hogy a peloponnesusi Rhiumban ismét felüsse fejét. A keletdéli ág a Parnassus, Helikon és Cithaeron, továbbá az Aegaleus, a méhtenyésztésre kitünően alkalmas Hymettus hegyekben találja folytatását, valamint az Attikai előhegyek és a Sunium is e hegylánc folytatásaul tekinthetők. Az Oeta keleti végéből fejtőzik ki és vonul dél felé a halomsor, melynek egyes csúcsai: Knemis, Ptoon, és Teumessus. Ezen halomsor a Parnes által jó Cytheronnal kapcsolatba, míg a márványfejtőjéről híres Pentelikus a Cytheron és Sunium között tartja fön az összeköttetést.

Az Antirrhium hegyfoknál a Peloponnesusba átlépett hegyvonal déli irányban kiterjed a félszigetnek, de Európának is legvégső partjáig a hajdan Taenarum, most Matapan-capig; határt vonva egyrészt Elis és Messenia, másrészt Arkadia és Lakonia között, következő nevek alatt ismeretes: Olenus, Panachaekus, Pholoë, Erymanthus, Lykaeus, Parrhasius és Taygetus. A másik hegysor a Cytherontól indul ki délkeleti irányban, és Geronia meg Onia kupok által képezi a magas korinthusi földszorost: az Isthmust. Mihelyesta Pelops-szigetbe érkezik, egyik ágát azonnal nyugatnak fordítja, s az éjszakar-kadiai határ mentében magához csatolja az Akrokorinthust, Cyllene magas ormát, Aroanius és Lampia hegységeket, s általok az Erymanthussal és Pholoëvel csatlakozik; másik ága pedig egyenesen délnek irányulván a félelmes Malea vagy is Santo-Angelo hegyfokban végződik; a közbeneső hegyek: Apesas, Artemisium, Parthenium, Parnon, Thornax és Zarax nevet viselnek. ⁹⁾

Ha magában tekintjük a *Peloponnesust*, akkor Arkadiát vehetjük föl magvául. Amik a közép és déleuropai hegyrendszerre nézve az Alpok, ami az emberi test

zöme, az a Pelopsszigetre nézve az arkadiai felföld. E négy csúcs: az Olenus éjszaknyugaton, Cyllene északkeleten, Parnon délkeleten és Kotylion délnyugaton szabályos négyszög szögletpontjai, melynek oldalait hegyvonalok képezik. E hegykereten belül terül el Arkadia, melyet ne képzeljünk sík fenlappálynak, plateaunak, hanem változatos, halmos-völgyes hegytájképnek, mivé a határhegyek beágazásai alkotják. — Legmagasabb és leghatalmasabb Arkadia éjszaki szegélye. Ezen hatalmas vonal keletfelé mindinkább emelkedik, és netovábbját éri el a Cyllenecsúcsban, melyet Közép-Görögországból jövet legelőbb szemlél az utazó Morea hegyei közül, mert legközelebb is fekszik a tengerparthoz, s a korinthusi öböl locsolja talpát. A keleti szegély nem képez ily széles hegysort, csúcsai kevésbbé magasak s nem méltók említésre. Délben az arkadiai szegély bajosan jelölhető ki; a sokat kanyarodó hegyvonal, mely az Alpheus és Eurotas közt képezi a vizválasztékot, kevésbbé szabályos. Délnyugaton Arkadia szegélye ismét magas és szabályosan tagozott hegylánccá emelkedik, s az elisi tenger felé nyúlik ki. A nyugati szegély végre nem szakadatlan, mint a déli, mert közepén folyó törí át és két részre szakítja. A vizválasztékok képezik kevés kivétellel azon vonalt, hol a tengerparti tartományok a belföldhöz (Binnenland) csatlakoznak. S e tekintetben kettős viszony képződik: a tengerparti tartományok vagy lejtői Arkadia bérceinek, vagy új képződvények. Éjszakra meneteles lejtőkben ereszkedik a hatalmas hegy-szegély a korinthusi öbölhöz, Achaját szűkecskén szabván ki. Hasonlóan Elis sem egyéb, mint halmos lejtője a nyugatarkadiai hegyeknek, csak hogy több lapály van, mint Achajának, noha e lapályok, ha kiveszszük a folyamvölgyeket, fukaron kamatozzák a munka fáradalmait; partalakulása is kevés kikötőt nyújt, miként általában az egész nyugati tengerpart elmaradt e tekintetben a keletitől. — Dél és kelet felé nem lejtősödik

Arkadia, hanem új gerincek nőnek ki belőle. Az I n a c h u s forráshegyeitől, Arkadia éjszakkeleti részéből az argolisi félsziget messze benyúlik a keleti tengerbe. A Parnon kiindulási pontja azon hegyláncnak, mely a Malea fokig elágazik. De a legnagyobb elágazás az arkad délszegélytől nyúlik ki, mely a görög szárazföld hegyeinek eredeti irányát ismét felveszi, és, miként a Pindus, éjszaktól dél felé húzódik; ormaiban az arkad hegytömeget, sőt a Cyllenét is száz lábbal meghaladja, és a Peloponnesus legvégső hegyfokát alkotja. A 7416 lábmagas Taygetus a félsziget legmagasabb, leghosszabb és legtökéletesebb hegylánc; két folyó kíséri jobbról balról: az E u r o t a s és a P a m i s u s. Végre még egy nyujtvány, mely a Taygetus lábánál I t h o m e-hegység neve alatt ismeretes, tör ki Arkadia szegélyéből, és pedig délnyugaton, mely aztán a délnyugati félszigetet képezi. Így nő ki a belső hegytörzsből a négy dús alakzatú f é l s z i g e t, melyek Argolis, Lakonia és Messenia tartományokhoz tartoztak, és melyek kikötőkben gazdag tengeröblöket alkotnak. Ezen csipkésalakja miatt hasonlították a régiek Peloponnesust a platán- vagy szőlőlevélhez.

A görög hegyháló nemcsak a szárazföldet fogja be, hanem a tengerre is kiterjeszkedik. A magas és kopár hegygerinc, mely Euboea szigetén fut végig, aztán Andros, Tenos, Mykonos, Naxos s egyéb Cykladokat képez, a Pelionnak ép úgy folytatásai, valamint Ceos, Cythnos, Seriphos, Siphnos és Thera a Suniumhoz hasonló képletek. Sőt Kréta szigetét is hajlandók vagyunk azon hegylánc folytatásának tartani, mely a Malea-fokban a föllázadt elemekkel dacol, és melyben aztán Cythera az összekötő kapcsot képezné. Sciathos, Skopelus, Scyrus és Euboeától éjszakkeletre mint önálló ormok tűnnek föl, kivülesők a hegysoron, mely a Peliont és Euboeát foglalja magában.

E vázlatból, melyet az olvasó valamely újabb térképen követni sziveskedjék, kitűnik, miszerint Görögország legnagyobbbrészint hegyes, és nemcsak kevés

síksággal, hanem hosszabb völgyekkel sem dicsekedhetik, innét van, hogy talaja felerésztében sem művelhető. Jelentékenyebb *térségek* Thessalia és Aetoliában, a Peloponnesus nyugati részén és Boeotiában találtnak, kisebb völgyek azonban és virányos hegykatlanok e tartomány jelleméhez tartozván, mindenütt föllelhetők. ¹⁰⁾

Földtani tekintetben a Cykladok, Euboea, Attika és Lakonia lemezcsillámsziklafajból állanak, mely szemcsésen jegecült mészkővel vegyest, vagy gyakran ettől földve fordul elő. A Peloponnesus zöme és nyugati része, valamint a korinthusi öböltől éjszakra, az euboeai szorulatig fekvő tartomány mészképződést tüntet elő, mely a hely különfélesége szerint szín-, tömörség- és keménységben különbözik ugyan, de általában véve a kréta-fajhoz tartozik, vagy közeledik; sok helyt igen tömör, de az említettnél jegecült mészkővel még sem azonos. Görögországnak, a 9700 lábra hecsült Olympus után, két legmagasabb csúcsa: a 8000 lábat érő Parnassus és a mai Sz.-Illyés-hegy a Taygetus-láncban, mely 7800 lábnyi, ugyanazon képződésre mutatnak. Agyagréteg, továbbá homok-, mész- és agyagból álló keverék sok részen található; ily conglomeratum a korinthusi Isthmus. Kovacsülledék és mész-breccia szintén több helyütt létezik. Az aegaei szigetek vulkáni erők befolyásáról tanuskodnak. Lemnoson még a remekirók korában tűzhányó hegy volt; Delos, Rhenea és Mykonos gránitképződményeik, valamint Thera, Melos és Cimos vulkáni jellemök nevezetes ellentétek az anyaföld képződményeivel. Azonban a legfontosabb és leglényegesebb alkatrésze a görög talajnak diluvialis és alluvialis képződvény, melylyel a mélyedések és medencék földvék; eredménye eza szomszéd sziklák porhadásának; ebben áll a föld termelési ereje; ettől függ az élés, a buza és növényzet. A hegységek felső részei kopárak, és jelenben minden erdőt vagy haszonhajtó növényzetet nélkülöznek; de habár sejthető, hogy az ókorban

nem egészen hiányzott rajtok az erdő, habár Akarnania és Aetolia hegyei még most is jeles épületfát szolgáltatnak, és nyaranta, midőn a mezők kiaszváak, legelőt is nyújtanak: a fának, főleg a tüzelőnek szűke Görögországban mindenha érezhető volt. ¹¹⁾

A tűzifa szűkén kívül a víz szüksége is érzékeny hiány Görögország alsóbb tájain. Az eső, az őszi és tavaszi hónapokban ugyan bőséges mennyiségben hull, de a meszes talaj a nedvességet föl nem veszi, és a víz amint jött, úgy elfoly ismét; nyáron ritkán esik, a folyók többnyire rohamos hegyi patakok, melyek nyáron kiszikkadnak. Nevezetesebb *folyói* Görögországnak: a Peneus Thessaliában, mert van még egy ily nevű folyó éjszaki Elisben, amaz a thermai öbölbe, ez az ioni tengerbe foly. Az Achelous, (ma Aspro) szintén a Pinduson ered, Aetoliát Akarnaniától elválasztja, s az ioni tengerbe ömlik. Legfontosabb folyóvize Görögországnak. — Az Euneus az Acheloustól keletre, az Oetán fakadván, délnyugati irányban a korinthusi öbölbe siet. Az előbbinél jóval kisebb. Még csekélyebbek a déli folyók: a két Cephissus Attika és Boeotiában és az Asopus ugyancsak Boeotisban. — Alpheus (most Rufia) a Peloponnesus legnagyobb folyója Arkadiát és Elist szeli; Pamisus Messenia folyója. Az argosi Inachus és attikai Ilissus nyaranta igen megkevesbülő víztartalmuk legendai nevezetességüknél aránytalanul hátrább áll.

Alkalmasabb a görög talaj *tavak* és *lápok* képződésére, mert számos üreget és medencét képez, melyek az esővizet fölfogván, annak kifolyását — hanemha hegyhasadékokon és földalatti csatornákon át — gátolják. Nem ritka tünemény Görögországban, hogy a tavak és folyók földalatti medreket (katabothra) találnak vagy vájnak magoknak a mészkőben, és folyásukat jelentékeny távolságra a föld alatt folytatják, míg ismét felbukkannak. Ily állóvizek a Nessonis és Boebei s tavak Thessaliában; Aetoliában az Achelous és

Euenus közt Strabon Trichonis tavát említi és másokat, melyeket azonban egyenkint körvonalozni éppen a lápok és mocsárok nagy hősége miatt nehéz. Boeotiában fekszenek a Kopais, Helike és Harma. Az elsőt főleg a Cephissus alkotja, mely éjszaknyugat felé foly le a Parnassusról, és ívalakú utat képez magának Phocis hegyei között. A Kopais-tó északkelet és kelet felől a Ptoon magasaitól van környezve, melyek, közben fekvén, összeköttetését az euboeai tengerszorossal gátolják. Ezen hegység mészkövein át a víz földalatti vázlatokat talált vagy erőszakolt ki magának. Elkarbothrák léteznek manapig, de tökéletlen, félig bedugult állapotban. Hanem már az ókorban sem lehettek elégségesek a Cephissus vízfölösségének levezetésére, mert még főnállnak romjai a mesterséges alagutnak, mely az egész hegyen átvezet, és helyenkint függőleges nyílásokkal bír a lég bebocsátására. Ma az alagút szintén használhatlan; talán valamely ellenség tömte be szándékkal; és Nagy Sándor tervét, ki Chalcisból küldött mérnököt, hogy az alagutat ismét megnyissa, eleinte a boeotiai elégtelenségnek, utóbb Sándor kora halála hiusította meg. ¹²⁾ Arkadia is számos, tökéletesen elzárolt vízmedencét képes felmutatni.

Ásványok és fémek gazdagságával Görögország nem dicsekedhetik. Aranyat Siphnos szigete termelt ugyan, de úgy látszik, elégtelen mennyiségben, mert a lacedaemonok Kroesushoz küldöttek Lydiába aranyért, midőn azt valamely szobor megaranyozására szükségelték. ¹³⁾ E hiányon a görögök úgy segítettek, hogy Thracia-, Macedonia- és Epirusban, sőt Thessaliában is bányákat nyitottak, melyek ezüstöt is szolgáltatottak. A legnevezetesebb és korára nézve is legidősebb ezüstbányájok mégis az attikai Laurium maradt. Rézet az ország legtöbb helyén nyertek, névszerint Cyprus és Euboea szigeteken. A bronzkeveréket, melynek előttünk ismeretlen keménységet tudtak kölcsönözni, oly eszközök készítésére használták, minőket mi vasból készítettünk.

Homerus hősei fegyvereitszintén rézből készítetteti. V a s a t Euboea, Boeotis és Melos szolgáltattak, legnagyobb mennyiséget azonban a Taygetusnak Lakoniához tartozó része. A Pentelikus-, Hymettusból fejtett Paros- és Karystosról hozott márvány kitűnsége és változatossága a szobrászatra és építésre különösen alkalmas. ¹⁴⁾

Ásványvizekben is gazdag Görögország, főleg úgynevezett herculesi fürdőkben, melyek természetes melegök által az elgyengült testet erőre segítik, s melyek csodás hatásáról sokat tudott regélni a monda.

Ugyanazon szélességi kör alatt Hellas, mint Kiszia, Olasz- és Spanyolország délibb vidékei, termett buzát, rozsot, lent, bort és olajat már a tudomásunkig érő legrégebb időben; ehhez aprószőlő-, kukorica-, selyem- és dohánynyal kedveskedik újabb lakosainak. — A régiek a venyige és olajfa művelésére nagy gondot fordítottak, annyira, hogy e termények, valamint a füge is, kiviteli cikkek voltak. — Kiviteli kereskedést üzték még a gyapjuval és mézzel, mik főleg Attika gazdagságát képezték. Arpakenyér általánosabb használatú volt a buzakenyérnél, mi — főzelék vagy (többnyire sós) hal járulván hozzá, — a nép fő ételmét tette. Arkadia lakói sok sertéshúst, a spartaiak egyéb húst is evének, azonban ritkábban friset, mert ezt csak áldozati toroknál élvezték volt, úgy látszik. — A vadászatot, fegyverviselő népnek ezen mindenha kedves foglalkozását, szintén üzték; nem ugyan oroszslányokra, melyeket csak a mesés hajdankor tud e vidéken, hanem medvékre, farkasokra, fekete és rőt vadra. Utóbb a halászat és madarászat is divatba jött, sőt a sólymásszatnak is találjuk nyomát. ¹⁵⁾

Éghajlati viszonyait tekintve Görögország a mérsékelt földöv melegebb vidékei közé tartozik. Az üde hegyi és közeli tengerlég miatt azonban, valamint keletiebb fekvésénél fogva nincs itt oly hőség, mint Siciliában vagy Dél-Olaszországban, noha csaknem azon szélesség

alatt fekszik. Hanem a völgyeknek a hegyekkel való váltakozása oly éghajlati ellentétet szül, milyen hasonló nagyságú tartományokban nem igen fordul elő. Már a régiek tették az észrevételt, s újabbkori utazók erősítik, hogy míg a bércecs vidékek barátságtalan hidegségek által idegenítenek el, a mély fekvésű, elzárt völgyekben egészségtelen, gyorsan változó időjárás honos. Legérezhetőbb ezen éghajlati ellentét a Peloponnesuson. A Taygetusnak hóval, de nem örökkel, fedett gerince Lakoniának hidegebb és durvább klimát kölcsönöz, mint a milyen éjszaki Hellasban uralkodik. Hiteles utazók tudósítása szerint Moreában (ez modern neve a Peloponnesusnak) az egyetlen márciusi hónap alatt háromféle évszak észlelhető: Lakoniában a tavasz, Messeniában a nyár, Arkadiában pedig a tél. Hogy az éghajlati viszonyok ily ellentétes különfélesége az emberek jellemére még ily kis terjedelmű földön is érezhető befolyást gyakorol, az természetes okoknak szükséges következménye. Kétséget nem szenved, hogy a klíma és helyiség a népelet alakíthatóságára nagy fontosságú, hogy ezen alakíthatóság folytonos visszahatásban áll a lélekkel, mely azt őrlel, és hogy ennél fogva a klíma és helyiség lényeges tényezők a népjellem kifejlődésében. Lássunk példát. A ruházat nemét a klíma határozza meg; a ruházat sokasága nagyítja az életszükségleteket; ezek a kereseti foglalkozást öregbítik, és épen a foglalkozás adja meg a népszellem egyedi irányát. Némely föld hasonló éghajlati viszonyok közt kevésbbé jutalmazza meg a szántóvetőnek különben is nagyobb fáradságát; ha hozzávetjük még az éghajlat mostohaságát, mily nagy különbség lesz az egyik és másik vidék népének jóléte közt, mi a jellemre kétségtelen befolyást gyakorol. Tekintsük az alföldi magyart, vagy hogy az összevetés homogénabb legyen, a bánási szlávot a fel-földivel Zahara sivatagja nem szül hazájokért magokat fölálldozó thermopilai hőseket . . .

És hogy Hellas egyes népei közt az említettem

befolyások következtében, midőn a természetszerű egyéni kifejlődésre semmi körülmény gátul nem szolgált, jellemegység nem létezett: arról bizonyosságot tesznek a régiek, kik az általános, dor és ion, sajátságokon kívül, még különös jellemvonásokat közölnek a tengerparti és szárazulati államok népeiről, sőt egyes vidékek, hegyek és völgyek lakóiról is. A szárazulati városok lakosaiban nagyobb az egyszerűség és egyöntetűség; náluk a bevett szokások iránti szívós ragaszkodás nyilvánul, és ellenszenv minden új és külföldi irányában; ellenben a tengerparti városok a változatosság és újság iránt nagy rokonszenvet tanúsítanak, élénkebb képzelő erővel bírnak, eltűrik, alkalmaikkal megszeretik a külföld szokásait, nagyobb tevékenységet és haladást mutathatnak föl. A hegyeik és erdőik közt lakó aetolokat vadaknak és rablásra hajlandóknak ismerik a régiek; a derék testalkatú boeoti népet alkatra ugyan nagynak, de kicsinynek szellemre nézve; a thessaliit gunyorosnak és ócsárlónak; Arkadia lakóját félszegnek, ügyetlen- és korlátoottnak, ki egyébire sem alkalmas, hanem nyája őrizésére és a honi Syrinx fújására, ebben is csak későcskén szerez némi gyakorlottságot; sőt magok az attikaiak közt egyedül az athenit magasztalják sokoldalú műveltségéről.

Görögország ily szakadozottságában a *tenger* volt főleg, mely népeit annál inkább összeköté, minél nehezebb volt a szárazföldi érintkezés. És a Görögországot körülövező tenger legalkalmasabbé célra. A görög partvonal kiágazásai nem kevésbé érdekesek, mint felületének magaslatai és mélyedései. A Peloponnesus három öblét: a messenit, lakonit, és argosit, mint a melyek e félszigetnek szőlőlevél-alakját kölcsönzik, említők már; meg kell még említenünk a pegasacit, éjszaton az aegaei tengerben és az ambracit az ioniban; ezeknél nagyobb fontosságúak a korinthusi és saroni öblök, melyek a Peloponnesus éjszaki és éjszakkeleti partjait locsolják, s az Isthmus keskeny

fala által választatnak el egymástól. Amaz kikötőket szolgáltat Aetoliának, Phocisnak, Bocotisnak és felső Peloponnesusnak. Korinthus régóta gyűpontja volt az Italia és Kis-Ázsia közötti szállító kereskedésnek; a portékát, sőt kisebb hajókat is szárazon vittek át a korinthusi öbölből a saroniba és viszont, nehogy a még ma is félelmes Malea-fok körül uralgó viharok tönkre tegyék az egész szállítmányt.

A *szelek* járásai csak télszakán rendetlenek, jobb időjárás beálltával, a szabályos hónapokban, mint a régiek mondák, a légvonat rendszeren éjszokról dél felé irányul, a thrák partoktól az egész Archipelaguson keresztül fúj. Sokszor az éjszakai szél hétszámra viharjellemet ölt; az ég felhőtlen ugyan, de a szem, ameddig elhat, nem lát tajtékzó hullámnál egyebet. Azonban alig nyugszik le a nap, már is elfekszik a szél, simul a tenger, lég és víz csendes, és szinte észrevétlenül gyenge ellenszél emelkedik délről. Ekkor oldja az aeginai hajós tutaját, hogy néhány óra múlva kikössön a Piraeusban. Ez a költöktől magasztalt tengeri fuvalom, a szelid, lágy és mindig üdvhozó, ma úgynevezett *embates*. A partmelléki hullámozás csak is a bejutást könnyíti az öbölbe.

„A tengeri élet a görög hivatása“, mond Niebuhr. A tenger volt alkotója, közvetítője a vallás- és nemzetiségnek a bércefalak által elosztott hazában, melyek politikai egységét szerfölött súlyosíták. Másfelől a tudomány és művészet a görög szellemet egyesítő központ, mely ezt egész pompájában fölvirágoztatá, és a mely a görög államok romlását túlélvén, abban tünteti föl a görög nép világtörténeti hivatását, hogy a késő kornak oktatója, nemesítője legyen. ¹⁶⁾

2. Görögország helyirata.

Görögországot maga a természet osztá három részre: éjszakra, mely a felső határoktól az Oeta és Pindus hegyláncig, az ambraci tengeröböltől a ma-

liig terjed; innen Közép-Görögország, vagyis a szoros értelmében vett Hellas kezdődik s tart az Isthmusig, a Peloponnesus déli részét képezvén.

Éjszaki Görögország (ma Janiah vagy Jenischer) két államot foglal magában: Thessaliát és Epirust, melyek közt, mint tudjuk, a Pindus gerince von határt.

Szépek, a tövérségig termékenyek voltak *Thessalia* völgyei. Nagy ménesek legeltek rajta, melyek a thessali lovasságnak nevésséget, a macedon Philippus hadának győztes kiegészítést kölcsönöztek. Itt keletkezett a mese a centaurokról, a lovas hegyi népről; itt rengett bölcsője a hellen törzseknek, melyek hegyeikből délnek vonulván, ott a régi lakosokat kiszorították; itt volt a deukalioni özönviz színhelye. Innen indultak ki Jason és társai a Pontus Euxinus félelmes kapuit föltárandók, és a világ keleti és nyugati végét kalandos kóborlások közt fölkeresendők; innét kísérték a Myrmidonok Thetis fiát, kinek neve egész epopoeát foglal magában. Itt vetette a kolchisi Medea mérges növényeit, és örökségben hagyta a thessali nőknek a varázslat művészetét; itt képezte a kifogástalan centaur Chiron a hősök fiait lovagias gyakorlatok által; itt dallott Thamyris, a vak lantos és mások, mielőtt a másák művészete a hegyeken át Hellas délszakába szállott.

Valamint hajdan a meséknek, úgy lett Thessalia később, síksága miatt sokszoros véres csaták színhelye. Közepén feküdt a Cynoscephalae Philippus csatavesztésének tanuja és előjátéka a pydna-i ütközetnek a tartomány felső határán, melynek következtében Macedonia a rómaiak prédája lett. Nem messze Cynoscephalétól terült a pharsalus-i csatásík, melyen Caesar szoronséje Pompeius dicsőségét s egyszersmind a római köztársaságot földre terítette. ¹⁷⁾

Azonban laktak Thessaliában a thessalokon kívül más néptörzsek is, melyek hatalomra ugyan alább áll-

tak, mert a thessaloktól függtek, de korra nézve régebben birták lakhelyeiket, és eredetre is nem kevésbé tiszta alosztályai voltak a hellen népnek, mint magok a thessalok. Közülök a perrhaebek a tartomány éjszaki, a Peneus alsó folyása és Olympus közti részét tartották elfoglalva; a magnesiek az aegaei tenger partszélét lakták; az achajok a Phthiotis nevű kerületet birták, mely az Othrys hosszában a Pagasae-öbölíig terjedt; a három mali törzs Achaea, Phthiotis és Thermopylae közt foglalt helyet; innét nyugatra a Pindusig a dolopok lakoztanak. Ezen öt törzs vagy alosztály: a perrhaebi, magnesi, achaji, mali és dolopi, némely más ephesusi macedoni törzsszel együtt, melyek a természetes görög határok mögött laktak, nem-rendezett függésben állottak a thessalokhoz, kik a középén fekvő főnsíkot tartották elfoglalva. Nevezetesebb városok: Phthia, a hajdani főváros, Pherae, Pharsalus, Ksotussa, Krannon, Atrax, Pharkadon, Triikka, Metropolis, Pelinna, Larissa, Jolkos és mások.

Minthogy e munka folytán aligha lesz alkalmunk Thessaliáról külön értekezhetni, használjuk föl a jelenlennen kínálkozót a legnagyobb hellen tartomány és népe ismertetésére. A határos síkságokról a gabna- és állatokban nyert bőség nagyszámú népséget táplált az említett városokban, főkép sok kevély és rendetlen nemesembert, kiknek erkölcsi aligha tágitottak a hőskoriaktól. A politikai tárgyalásoknak, s melyre ezek vezetendének: az egyetértésnek nem voltak ők barátai; kötelmek teljesítésében hűtlenek, de egyidejűleg nemeslelkűek, vendégszeretők és vigasságot kedvelők valának. Görögország legszebb lovait nevelvén, kitűnő lovasságokkal annyira elteltek, hogy a gyalog szolgálatot megvetették; még szegényebb osztályosaikat is inkább megajándékozták lóval saját méneseikből és kíséretükbe fogadták, csak hogy gyalogosokúl szegődni kénytelenek ezek se legyenek. A thessali városok a

legnyughatatlanabb olygarcha-uralom képét tüntetik elénk. Valamely hatalmas jogbitorló féken tarthatta ugyan őket, de a politikai közélet és a törvények iránti tisztelet mindenha hiányoztak, ámbár Görögország többi városaiban ezen polgári erényeket többnyire meghonosúlva találjuk; Athen- és Spartában, noha sok tekintetben különböztek egymástól, ezen érzületet mindig föl fogjuk találni, ha nem is folytonosan előtérben, legalább folyton működőleg.

A thessalok jellem- és képességre épannyira hasonlítanak az epirusiakhoz és macedonokhoz, mint a hellenekhez; ők átmenetet képeznek a hellenek és barbárok közt. A makedonok is, noha később, Fülöp és Nagy Sándor képzése folytán, a híres nehézfegyverzetű phalanxot alkották, elsőben, valamint a thessaliak, szintén csak lovasokúl jeleskedtek; sőt ruházatuk: a széles karimájú kalap vagyis *kausia* és a rövid, bő köpeny, *chlamys*, közös viselet volt.

A hagyomány szerint az ephesusi Thesprotiából népesíték be a thessalok ősei a peneus-parti síkságot, melynek — Herodotus szerint — akkor Aeolis volt neve, és pelasg lakói voltak. Ezen erőszakos foglalás mellett tanuskodik Thassalia lakóinak polgári osztályozása; ilyen csak győzött és győztes közt alakúlhatott; hasonmássát később Lakoniában is föltaláljuk. Az első osztály a gazdag birtokosok osztálya volt, kik a jelentékenyebb városokban letelepedvén, a föld legnagyobb részét birták, és elkülönzött, csak lazán összefüggő olygarchiát képeztek. A másodika meghódított achajok, magnesiek, perrhaebek osztálya, kik annyiban különböznek a spartai perioeköktől, hogy régi törzsnevöket és amphyktoni előjogukat megtarthatták. A harmadik a rabszolgák vagyis a földhöz kötött földművelők osztálya volt, kik a lakon helotákhoz hasonlóan, a gazdag oligarchák birtokait művelvén, terményeik részét beadták, a nemesség kíséretét képezték, de a tartományon kívül nem adathattak el; *penesta* nevet viselének

A történeti korszakban négy kerületre felosztva találjuk Thessaliát: e felosztás még *Aléuas*, a leg-hatalmasabb család alapítójának korában történt; e kerületek: *Thessaliotis*, *Pelasgiotis*, *Histiæotis* és *Phthiotis*, melyeknek szövetséget kellett volna képezniök és a választott hadvezér vagyis tagos iránt engedelmességgel viseltetniök; de összefüggésök oly laza és rendezetlen volt, miszerint megtörtént, hogy míg némelyek a táborba vonulának, mások a hadviselés alól kibujtak; vagy hogy a belviszályok miatt a tagos választása lehetlenné vált, mert az egyik elismerte, a másik nem. — *Larissa*, *Pharsalus* és *Pheræ*, mindegyik saját szövetséges városaival, erőre csaknem egyenlők lévén, minden köztekintély túlsúlyra kapását megakadályozták, ez által az egységes működésnek inát szegték. Pedig ha *Thessalia* egy akaraton volt, — mi ritkán lehetett ez eset, — és alattvalóit összetartá, hadereje 6000 lovast és 10,000 gyalogot számító tekintélyes sereget volt képes kiállítani. Ilyenkor történhetett, hogy hatalmát a *Thermopylae*kon túl, délre is kiterjesztvén, a *phokis*-, *doris*- és *lokrisia*-kat meghódította. *Leonidas* korában még használható volt a fal, melylyel a *phokisia*k a *thermopylaei* szorost a *thessalok* beütése ellen elzárták.¹⁹⁾

Epirus azaz szárazföld. Az *Odysseában* e név még az *Ithaka* sziget átellenében fekvő szárazulatot jelzi; mint a *Lingonhegység*, *Pindus*, *ambraci* öböl és *ioni* tenger közötti tartomány tulajdonneve csak később fordul elő. Vulkánszerű talaja miatt összeköttetésbe hozták a régiek az alvilággal; az *Acheront*, mely mielőtt az *ioni* tengerbe ömlik az *Acherusia*-lápon vonul át, a *mythos* az alvilág folyójának nevezi. Legelső népe e tartománynak a *selli* vagy *helli* és *graikoi* valának; innét, mint a legközelebbi szomszédságból vehették át a *romaiak* a *graii* vagy *græci* nevet, melyet, — noha a hellenek nem használták, — kiterjesztének az összes görög népre. Nem

ritka eset a történetben, csak a közel álló „Ungar“ névre kell gondolnunk. — *Dodona* a *Tomarus* lábánál, *Thesprotia* tölgyerdejének közepette volt a graikok főhelye, az egész tartomány központja s egyszersmind *Zeus* legrégibb pelasg jósdája, melynek a papok aegyptusi eredetet tulajdonítottak. A tölgyek hangosabb susogása, a patakok élénkebb csevegése, vagy a fölakasztott éretál csengőbb hangja hirdette az isten akaratát vagy a jövő eseményeit. Sőt a szent tölgynek szőlő tehetséget is tulajdonított a régibb legenda; és midőn az argohajósok utnak indulának, *Athena* egy darab ily szőlő fával látta el őket, mely a veszélyben forgóknak a menekülésre utat jelölt. Idő folytával a lakosság a hellen törzsek kivándorlása és a helyökre lépő barbarok beköltözése által mind többet veszítván eredetiségéből, *Thucydides* által már a félbarbarokhoz számíttatik. Ezen félvér hellenek három törzsrre oszolván, a tartományt is három területre oszták: az északi partvidék hosszában elterülő *Chaoniára*, a déli részt magában foglaló *Thesprotiára* és a belföldi *Molossisra*. Nevezetesebb város *Buthrotum*. ²¹⁾

Közép-Görögország, vagyis a szűkebb érteményben vett *Hellas*, a mai *Livadia*, szintén két egyenetlen részre oszlik, és kilenc tartományt foglal magában. Nyugatnak *Aetolia* és *Akarnania* ikertartomány terül, melyeket az utját folytató *Pindus* választ el a keleti nagyobb félrésztől. A tenger ez oldalon a folyók iszapüledékei miatt egészségtelen és révszegény partszegélylyel bír. E kettős tartomány jellege északi Görögországgéval, melytől az *Achelous* választja el, ugyanaz; lakóit is, épen mint északi szomszédaikat féltestvéreiknek tartották némelyek. A *Pindus*tól keletre fekszenek: a két *Lokris*, *Doris*, *Phocis*, *Boeotis*, *Attika* és *Eleusis*.

Aetolia legszélső törzsei az *Oeta* és *Korax* kopár bérceit a mai öböl láttávlátáig, a dorok és maliak szomszédságáig lakták, míg a közép és nyugati törzsek

az ozoli Lokris határával arányt tartó mocsárdús térségen, az Euenus torkolataig terjeszkedének. Nyugat- és éjszakon az Achelous von határt — alsó folyásában Akarnania, főlebb Aetolia és a dolopok közt. Az apodoti, ophionies és eurytanok e tartomány legtekintélyesebb altörzsei, melyek mindegyike még kisebb, falutörzsekre oszlott. — Az éjszaki és nyugati tájék magas hegygerincekből áll, sőt délen is jelentékeny hegyek találhatók, u. m. az Aracynthus, Kurion, Chalcis és Taphiassus. Városai a hegyek és tenger közt voltak elszórva. Említendő: a legendai Kalydon, vadkan vadászatai számos herost gyűjtöttek egybe; Pleuron, Chalcis, és a történeti Aetolia legnevezetesebb városa Thermum, hol a panactol gyülekezeteket és ünnepélyeket rendezték. Erkölcei ezen, hegyek közt lakó népnek durvák; nyelvök, jól lehet nem barbar, kiejtését véve oly érthetlen volt, hogy ennek alapján és vad, rablási hajlamuk miatt némelyek szívesen kirekesztették volna őket a hellen halmazból; ellenben vitézségük jó hirben állott.

Az aetolok mellett terjedt el Akarnania, a Peloponnesuson kívül a legnyugatibb görögök hazája, kik egész az ion tengerig kiterjeszkedének, és habár Thucydides korában az alsó Achelous mindkét partját bírták, később, úgy látszik, a vitás balpartot át kelle engedniök az aetoloknak, kikkel folytonosan háborúskodván, ezen szerencsétlen körülmény művelődésüket hátráltatta. Innen szökell az ion tengerbe a Leukadia félsziget, melynek meredek sziklafokáról szokták magokat a habok közé temetni a szerencsétlen szerelmesek. Csaknem árnyékában, Actiumnál vívtak a világalomért, mely (Kr. e. 31. évben) Augustus kezébe került. Nevezetesebb helyei még: Stratus és Oeniadae, monnó az említettem folyó partján. — Az akarnanok és Ambracia öble közt laktak az agraiok és amphilochoi, kik már csakugyan barbár és nem hellen nemzetiségek.

A Pindusnak az Octában folytatást lelt hegy-lánca választékot von Aetolia, Doris és az ozoli Lokris között.

Doris, Hellas legkisebb tartományainak egyike, vitéz férfiaknak volt bölesője. Az Oeta lábától indultak vala ki azok, kik a heraklidáktól vezéreltetve a Peloponnesusba alászálltak, és Lakonia, Messenia és Argolis urai lőnek. Innét indult ki a sereg, mely Athent szorongatván, Kodrusnak alkalmat nyújtott önfeláldozó hős tetteire; innét a gyarmatosok, kik Ázsia partjain új Doriát alapítottak. E kivándorlások után politikai jelentőségét elvesztette ugyan, de mivel kiköltözött honfiak még mindig anyavárosuknak nevezék, ez nem kevés fényt kölcsönzött neki. A Cephissus völgyében feküdt négy városa, melyek az alig három mértföld széles és ugyanoly hosszú állam tetrapolisát képezték. ²²⁾

Doris szomszédságában fekszik a két *Lokris*; északkelet felé, a szépsége és termékenysége miatt az ó és új kor által teljes joggal földicsért mali öböl hosszában a keleti Lokris, délnyugat felé, a korynthusi öböl partjain a nyugati vagy ozoli Lokris. A két Lokris közé *Phocis* cövekelt be magát, mely *Daphnus* városával a mali öbölíig kinyulván, a keleti Lokrist két részre szakasztja, u. m. a *Knemis* hegytől nevezett *epiknemi* -- és *Opus* városától *opusi*-nak (*opuntina*) hívott Lokrisra. *Alpeni*, *Nicaea*, *Thronicum* és *Skarphe* régi, de jelentéktelen városok az epiknemi lokrok területén. Az ozoliak a hellen történetben ritkán fordulnak elő. Emlékezetesb helyeik: a korinthusi öböl egészségtelen partján fekvő *Neupaktus* (ma Lepanto) és a tartomány belsejében *Amphissa*.

Az északi Octától a korinthusi öbölíig leterjedő *Phocist* a Cephissus egész széltében átfolyja. Völgyei bor- és olajban gazdagok, míg a hegyek, melyek három oldalról veszik körül, szorgalmas, szabadságsze-

rető és vitéz népet szállásolnak el. A tartomány nyugati vidékén a Parnassus emeli kettős csúcsát; lábánál, meredek sziklahasadék alján Delphi és szentélye, a görögök közös és leglátogatottabb jósdája rejtekezik. A jámbor hívők itt halmozák össze szentelményeiket, távoli és közeli vidékek műkincseit, melyekben az anyag értéke az alak szépségével versenyzett elannyira, miszerint bátran állíthatjuk: Delphi a művészetnek oly kincstára vala, melyet az új világ soha sem össze nem hozott, sem össze nem rabolt. A templom maga az épírszet remeke volt. Belső szentélyében tátongott a nyílás, mely fölött a Pythia háromlábú székén ülván, magába szívta a földből emelkedő lelkesítő párat. Csak bizonyos időben nyilatkozott az isten; ekkor érkeztek a követségek Hellas minden vidékéről és Ázsiából, melyek ünnepélyes körmenetek, énekek, áldozatok és táncok által iparkodtak a jósiszten kegyét megnyerni. Nem messze az imolától Kastalia szentelt forrás csörgedezett, melynél a mûsák szokták volt táncukat lejtetni. — A Parnassus egyik gerincén Delphitől dél-nyugatra fekütt Krissa város és úrkodék a legjártabb zarándokút fölött. Midőn Krissa vagy Kyrrrha ezen előnnyel, zsarolván, visszaéle, szolgáltatott okot az úgynevezett szent-háborúra. — Hogy Phocis lakói a szabadságot és függetlenséget mennyire szerették, kitűnik a következő eseményből. Phocis ki volt téve a hatalmas thessalok beütéseinek, és már-már leigáztatt; az elhatározó ütközet előtt azonban nőket, gyermekeiket és ingó vagyonukat egybegyűjtötték, nagy máglyát raktak, és harminc férfiút hagyván vissza, ezeknek megparancsolták, ha megcsúsznak a csatavesztés, öljék le a nőket és gyermekeket azonnal mind, vessék a máglyára, s ezt gyújtsák meg, magok pedig vagy öljék meg egymást, vagy rohanjanak az ellenséges lovasságra. De ezen határozat fényes győzelemre segítette őket.²¹⁾ — Városai közül megemlítenő az éjszaki Phocisban, a Cephissus völgyében fekvő Elatea, Bocotiának kulesa.

Boeotis, ugyanis, nyugatról Phocissal határos, míg éjszak-, kelet- és dél felől a tenger, továbbá Megaris és Attika von körülte határt. A szorosán vett Hellas e legnagyobb tartományának felső része zordon, hegyes, de alsó vidéke folyóinak és tavainak sokasága miatt termékeny és anyagi szempontból gazdag; fojtó, ködös levegőjét azonban nem igen tartották kedvezőnek, amiért a finom attikai nem nagy szerencsének tudta be Boeotia nehéz ege alatt születni. Az attikaiak ítéletét azonban ellenséges indulatok tehették elfogulttá, míg a boeotiaiak visszamaradásának oka voltaképpen szokott foglalkozásukban, a földmivelés és baromtenyésztésben keresendő. Annyi igaz, hogy a művészetek közül egyedül a zenét kedvelték, és Pindarus óta költőjük nem született. — Theba elsőséget igényelt magának a többi város fölött, melyek szövetségbe egyesülve, az elsőséget nem igen tűrték; volt is viszályuk e miatt elég. Theba alapítását Kadmusig vitte föl a rege, kitől fellegvárának Kadmeia a neve; különben is régi mondákban gazdag e tartomány, melyben hajdan (az aoni hegyeken), a másák is laktak, és Hesiodust a Helikon tövénél költővé avatták. A történeti korban sem játszott jelentéktelen szerepet Theba. Midőn a persák meghódolást követelének, Theba egyedül hajlott kívánságukra, amiért a hellenek gyűlöletét vonta magára. A peloponnesusi háborúkor, mint Athen örökös ellenese Spartához szegődött, míg végre Sparta önkénye a barátságot megszakasztotta. Árulás által elfoglalták a thebai várat, aristokrata zsarnokságot helyeztek a kormányra, sok polgárt elűztek, másoknak életét vagy jószágát vették. Ez Theba eszméléseül szolgált. Két férfin, a legnagyobbak, kiket szült: Pelopidas és Epaminondas megölték a szerencseittas zsarnokokat és visszaállították a demokratiát; azután levertek a spartaiakat a leuktrai csatában; Thebát Hellas első államává emelvén a Peloponnesusba törtek, és saját hazájokban, hol idegen tábor füstjét még soha

sem szemlélték, ott félemlíték meg a lakosokat. ²⁵⁾ — Boeotia egyéb nevezetes városai: Leba de a, Tropho-nius jósdájával; Chaeronea a görög szabadság temetője; Plataeae, Theba vetélytársa, Athen hű barátnője és szövetségese a marathoni csatában. A szabadságért tette szolgálatáért a sors úgy jutalmazta, hogy a második persa háborúban Mardonium falai alatt verték meg. E körülmény nevezetességet kölcsön-zött neki; hiába törölte el a föld színéről Theba dühödt féltékenysége, híre és dicsősége elévülhetlen. Továbbá Orchomenus a Kopais tó közelében, Aulis és Delium, a tenger partján, Thespieae, a Helikon tövé-nél.

Boeotistól délre, a saroni és korinthusi öblök közé a keskeny *Megaris* vonult. Sziklás talajánál fogva, melyet a scironi szirtek képeznek, leginkább a tengerre szorítkozott. Nyugati s északkeleti gyarmatai: amott Megara és Selius, itt Chalcidon és Byzantium (a thrák Bosporusnál) előnyös kereskedelmi forgalmat szültek. A peloponnesusi háború alatt, a törzsrokon spartaiak részén, jelentékeny szerep jutott neki, s így mint az atheni hegemonia bukásának egyik főoka nagy elkeseredést keltett maga ellen, elannyira, hogy volt idő, midőn életét kockáztatá a megara-i, ki az attikai határt átlépte. De azért nem rettent vissza a tudványó Euklides, ki nőruhában naponkint átjött Sokrates bölcs tanítását hallandó. A peloponnesusi háború után csak a régi dicsőségen kérődző üres dölőfűk maradt meg, egyéb semmi. Egy ízben a jósdát is megkérdezték, vajon Görögország államai közül melyik a legjelesb? De ezen gúnyos választ nyerték: Oh ti, megara-iak, sem a negyedik, sem az ötödik, de még a tizenkettedik sem vagytok... sem hiteltek, sem tekintélytek nincsen. ²⁶⁾

Megaristól keletre, ettől a Cerata hegység által elválasztva, mélyen vonul az aegaei tengerbe *Attika* háromszöge, mely a sumiumi előfokkal, honnét a Minerva-

Sunias szent csarnoka tündöklött az útas elé, Görögország legkeletibb része. Hegyes ország, éjszak felől Bocotiától a Parnes által elkülönítve, melynek ágai a tengerig lenyulnak; földje sovány, és lakói szorgalma dacára sem képes elég tápot nyújtani; de azért Athen szentelt Palaestina a régiség barátja számára, melynek már neve is a humanitás legvidámítóbb érzeteit kelti föl és a legszebbnek, legnagyobb- és legnemesebbnek eszméjét gyulasztja lánggra. Áhitattal keresi föl a nyomokat, melyeket a hajdankor lakói visszahagytak, és föl találja lagelőbb az aresi halmot, a méltóságos biróság székhelyét, honnét a régi város maradványait, a jelen nemzedék-lakta hajlékokkal vegyest áttekinti, és az olajfák-, szőlők- és gyümölcsösökkel ékített kies vidéket szemléli. Fölhág meredek szirteken az Akropolis tetejére, hol nem régen még a Pantheon 44 oszlopa bámulattal hatott meg. Belép a Poekile hosszú csarnokába, melyben Athen bölcsei sétálva oktatták tanítványaikat, és a színházak romjai közé, melyek hajdan a művészek mesterművei-, a heroldok és szónokok beszédeitől viszhangzottak. — Szétszórt kövek és a 'hosszú falak' omladékai közt leszáll aztán a Piraeus hoz, melynek hatalmas falai tágas és még mindig vendégszerető révnek szolgáltatnak védelmet, míg a Phaleron felében el van temetve, és a Munychia csak nevében létezik. Athentől éjszaknyugatnak Eleusisha vezet a szent-út, azután a tenger mellékén Salamis mellett a thriasi mezőre, hol Demeter legelőbb vetette el a buzamagot. Nincs hely az ó-világon, melyet vonzó és szent titkok sűrűbb fátyolafödne, mint az eleusisi Demeter templomát, mely Perikles felügyelete alatt épülvén, 30,000 embert fogadhatott körébe.

Hellas tartományai közt egyedül Attikának voltak bányái. Laurium nagy ezüst kincset rejtett méhében, melyet közbirtokként mindenki művelhetett. Dús tartalma még nincs kimerítve, de elöntött aknáit

hosszú időig nem nyitották meg a lakosok, nehogy uroknak, a töröknek, új nyomásra szolgáltatassanak ürügyet. — Athen közelében a Pentelikus gyönyörű fehér márvánnyal szolgált. A Hymettus pedig illatos füvei mellett a legjobb mézzel kedveskedett. ²¹⁾

Attikát alább bővebben tárgyalván, ezennel átléphetünk

Dél-Görögországba (Peloponnesus, Morea). A korinthusi Isthmus a szélesen kifejtett, levélalakú Peloponnesushoz képest aránylag oly csekély összekötő tag, hogy a régiiek szigetnek tekintették, és nevezték is Pelops szigetének.

Peloponnesus a szigeti fekvés minden előnyeit birja hátrányai nélkül: élvezi minden oldalról az éltető tenger közelségét, és a gazdag-tagozatú tenger-vidékek éghajlati előnyeit; vannak természetes, jól védhető határai, melyek minden gátló külbehatást távol tartván a természetszerű és tartós államalakulást elősegítették. A peloponnesusi szigetlakó büszkén zárkózik el a világtól, és mindenha ellenszenvet mutatott az isthmuson-túli vállalatra. Azonban a Peloponnesus az Isthmus által egyszersmind annyira egybe van fűzve a szárazfölddel, hogy a közlekedés véletlen akadálnak nem lévén alávétve, folytonos és szakadatlan. És ebben áll előnye Sicilia fölött, melylyel Polybius összehasonlítja. Az Isthmus a Peloponnesust a görög állam tagjává teszi, és lakóit képezi, hogy hatalmukat és befolyásukat természetes határaikon túl kiterjeszthesék. — Szigeti alakja mellett van a Peloponnesusnak hatalmas hegyrendszere, jelentékeny belföldje, fősíkjai és zárt hegykatlanai, mik szárazföldi jelleget kölcsönöznek neki. S éppen ezért, bár mennyire lássék helyzete által tengeri uralomra hivatottnak, ritka tünetemény, hogy inkább szárazföldi politikát űzött, míg ellenkezőleg a continens tengerre veté figyelmét. — Vegyük az államokat egyenkint szemügyre.

Arkadia, Peloponnesus központja, e magasan

fekvő, zordon és hegyes, szirtes és erdős tartománya, Görögország egyéb részeinél bővebben van ellátva vízzel, mely kifolyását a föld alatt lelvén, a mythusnak bő tárgylul szolgált. Lakói őslakóknak hitték magokat, és bevándorlásukról csakugyan nem emlékezik a regelhagyomány sem; deli növésű, erős és bátor, szabadságszerető és legszámosabb, de egyszersmind legdurvább és legszegényebb faj a görög népek közt, kik hajlandók voltak, valamint a schweitziaiak a középkori Európának, Görögország bármely államának zsoldjába állni. Kisebb, faluközségekben élven, igen lazán függtek össze állami egységgé. Találkozunk mindamellett néhány jelentékeny város nevével, s ezek közt legnevezetesebb a Lakonia és Argolissal határos Mantinea; híres a spartaiak csatavesztéséről és Epaminondas haláláról, mely utóbbi eset hazájára nézve szintén csatavesztésnek tekinthető. Az ő tanácsára, — hogy a spartaiak betörése ellen magokat jobban biztosítsák, — egyesültek a kisebb városok egy nagy várossá: Megalopolis-sá, hanem a városi életet oly kényelmetlennek találták a természet fiai, miszerint nem egészen hat év alatt el-elhagyogták, és kényszerrel kellett őket városukban letartóztatni, mely az achajai szövetség korában végre a spartai féltékenységnak lett áldozata. Kleomenes elrombolta, és Strabo már sivatagot látott helyén. Az arkadiiai városokhoz tartozott még: Tegea, melynek polgárai a platacai ütközetben tüntek ki vitézségek által; Orchomenus, Pheneus és Stymphalus éjszakelet felé Achaja és Phlius szomszédságában, Klitor és Heraea nyugaton Elis és Triphilia határán, Phigalia Messenia közelében fekszenek. Lykosura, a Lycaeum tövénél; nevezetes, mert itt tartották a legcsintalanabb panünnepeket, a luperáliák előképeit, melyeken Pannak is kijutott része az ütlegekből.²⁸⁾

Achaja lejtője az északarkadiiai hegységnek; keskeny tengerpart-szegély Laryssus folyó torkolatától

és Araxus hegyfoktól egész Sicyonia nyugati határáig. Földje fehéragyagos, helylyel-közzel igen termékeny; számos Arkadiából lesiető folyó öntözi, csakhogy ezek nyaranta kiszáradnak. Az achajok a dor vándorlás előtt Lakoniában laktak, honnét a dor nyomásnak engedve, éjszakra a korinthusi tenger mellé huzódozának, és el-
 űzvén az itt lakó ionokat, e tartományt elfoglalták. Herodotus és Strabo szerint ²⁹⁾ tizenkét városból álló köztársaságban éltek. E többnyire tengerparti, de kikötőszegény városok nevezetesbjei: Helice, Aegium, Patrae. Helicét röviddel a leuktrai csata előtt a földindulás döntötte romba. Romjait elöntötte a tenger, lakói mind elvesztek, és a hajósok még késő korban is mutatták egyes romjait az elsüllyedt városnak. Achaia régibb jelentősége azonban gyarmatjain alapszik, mert az alig hetedrészben művelhető 38 □ mértföldnyi tengervidék, a félsziget beljéből többször kiö-
 zönlő és béke idején buján szaporodó népességnek nem nyújtott elég táplálékot. Alsó-Italia legrégibb városa Kumae achainai eredetűnek tartatik, minthogy a tenger a közlekedést, valamint a gyarmatosítást nyugat felé irányzá. A Nagy Sándor halála után Achaiában képződött népszövetség, mely Sparta kivételével Peloponnesus minden államát és néhány középgörög tartományt is fölvelt, emlékezetes a történelemben.

Elis nyugati Arkadiának előtartománya; hegyei nincsenek, csak dombjai és síkságai, melyek a félsziget legtermékenyebb földjét teszik. Jóllehet 800 stadium ³⁰⁾ hosszú a partja, Neda torkától t. i. Narissusig, minthogy a tenger hegyekkel érintkezésbe sehol sem jó, kikötőkben szegény. Hasonlón alkalmatlan független államiságra, mivel minden oldalon hozzáférhető és védtelen. Ezen körülmény miatt, hogy önálló tartományt képezhessen, Zeus sajátjának nyilvánították, mi elég oltalmat nyújtott neki külbefolyás ellen. Ezért neveztetik az Odysseában „isteni Elisnek, hol az epeiek uralkodnak“; ezért nem találunk benne erősített he-

lyekre, hanem csak nyílt községekre és számos szentélyre. Voltaképen három részből áll: Triphtia-, Pisatis- és Elisből, de az utóbbi tartománynak bevándorlott aetol lakói ama két tartományt meghódították, s azóta nevökkel ritkán találkozunk. — A tartomány közepén, az Alpheus mellett feküdt Olympia, a panhellenjátékaikról nagy hírt nyert szentély. Épületei nagy része e játékokra vonatkozott, s ezek közt legpompásabb a Zeus-Olympius temploma volt. Az építészet itt zenithjét érte el; a régiek mondásaként, ha Zeus az égből leszállana, e helyütt venné új lakását. A templomhoz méltó volt Zeus szobra, Phidias mesterműve, homeri felfogás szerint, arany és filesontból készítve: az isten számos szoborművel ékített trónusán ül, fejét olajág díszíté, jobbában Nike szobrát tartja, baljában művészi jogart. Magassága 60 láb lévén, némelyek röstelve említék, ha kedve telnék fölkelni, átbökné a födelet. Az olympiai játékokról munkánk folyamában kimerítően szözlünk. ³¹⁾

Messenia a Pamisus folyamvidéke, valamint a szomszéd Lakonia Eurotas-é. Mindkét folyam végig futja tartományát éjszokról dél felé egész hosszában, és azok művelésre alkalmas völgyeit képezi. Miként Lakoniát, azonképen Messeniát is két hegység szegélyezi: kelet felől a Taygetus, nyugatról azon hegylánc, mely az arkadi hegység délnyugati csücséből a tenger felé vonul. Azonban a Pamisus völgye szélesebb alkattal bír, mint az Eurotas-é, mert míg az utóbbi keskeny, a Pamisus folyamvidéke mindjárt az arkadi hegységnél félkört képez és Steniklarus környékét a tengerhez lejtősödő széles terasse-okban szabja ki. Minthogy az arkadi magasok az éjszaki viharoktól óvják, és a hegyekből három oldalról lefutó források és patakok öntözik, Messenia a Peloponnesus legtermékenyebb s egyszersmind legkellemesebb tartománya. Névszerint a völgy délibb fele, hol a talaj a visszamaradt tenger- és folyamiszapból képződött, és a

tengeri enyhe szellő behatásának tárva áll: valószínűs kert, melyben a déli éghajlat egész pompáját fejtí ki. E térség hajdan gazdag jövedelmet hajtott a szabad messen népnek, kik Stenyklarus és Andania városokat lakták. Herodotus idejében, a messen név vitéz ugyan, de már csak hontalan bujdosók csapatjának volt sajátja, kik előbb Ithome sziklavárban, (mely alatt utóbb Epaminondas Messenét építé) majd Irában hősiég védtek volt magukat; utóbb legyőzetvén a tengeren túl kibujdosának. Tartományukat, mely délnyugati irányban Akritas előhegytől egész a Nedáig terjedett, a spartaiak foglalták el.

Lakonia. E legdélibb tartománya a Peloponnesusnak, két hegység által, melyek a délarkadi felföldből egyközű irányban fejtőznek ki, alakul; a Taygetus és Parnon, ugyanis beszegik az Eurotas völgyet, míg folytatásukban mint félszigetek végződnek. A nyugati szegély legnagyobb részén a Görögországnak; benn, a szárazföldön, jelentéktelenül kezdődik, és megszakadás, elágazás nélkül változatlan irányban vonul a déli tengerbe, hogy a messeni öböl a lakonitól elválassza. Főmagasságát (7416') és teljes kifejelettségét a spartai sikság fölött éri el, hol-ott magasztos tájképet alkot. Emelkedésénél a fel- és alföld meglepő szépséggel érintkezik; a szem ujult örömmel tévedez a nedves völgy narancskertjeiből az előhegyek bodor erdőire, végre a kopasz, hófödte sziklacsúcsra. — Égészen más minőségű a Parnon-vonal, mely minduntalan szétágazó és különböző tagozatában a bércecs jelleget nélkülözi. Mindkét hegység mintegy csontvázát képezi a tartománynak; közöttük elfödve, mély és hosszú hasadéokban kigyózik az Eurotas-völgy. E 87 □ mfdnyi ország csekély és fáradsággal mivelhető tésséggel bír. („kemény dió parányi magva“) amiért, főleg Messeniával összehasonlítva, a természet mostoha leányának tartatott. Legszélesebb az Eurotas völgye Sparta mellett, és emez áldottabb sikságra volt utalva az összes

körüllakosság mi az öszpontosítás eszméjét, mely utóbb az állam történeti jellegévé vált, könnyen fölkelthette. Képzeljük az ország rabszolgák által művelt közepét a honfoglaló dor faj kizárólagos tulajdonában, a keserves tengődést ígérő vidéket az őslakók sajátjának: és a földbirtokot képviselő oligarchia természetes alapjait azonnal fölleljük. — A Taygetus legmagasabb bércének árnyékában, hol aránylag szélesebb a völgy, messze a tengertől, alig használható hegyi ösvényeken jutunk a helyre, melyre bástya és ékesség nélkül, öt egymással határos falu feküdt. E helységek félelmes öszneve *Sparta*. A tenger mellett pedig *Helos* városa terjed el, melytől a heloták nevét származtatják némelyek. Spartáról alább tüzetesebben.

Argolis. Habár kétségtelen, hogy az egészen történeti kor kezdetével Sparta jutott a főpolcra Pelops szigetén, sőt Görögországban: de nem volt ez mindig így. A legkorább időben, melyről első, mondhatnók, féltörténeti tudósításaink vannak, Argos és a vele részint vallási, részint politikai kötelékek által egyesült államok: *Korinthos*, *Sicyon*, *Phlius*, *Epidaurus*, és *Troezen*, nagyobb hatalom- és tekintéllyel bírtak Spartánál. Emlékezik erről nem egyedül a legendai hagyomány, hanem Herodotus is ³²⁾, kinek tanúsága szerint a Peloponnesus egész keleti partját, le a Malea-fokig, Cythera szigetét, és a többi tartományokat beleértvén, (mi később lényeges kiegészítő részét képezte Spartának) Argos birta. A messzen első háborúig — úgy látszik — csakugyan azon rangfokozat létezett a dor hódítók között, melyet a legenda említ ³³⁾, hogy t. i. az első hely Argost, a második Spartát, a harmadik Messeniát illeté, minek emléke mindvégig fönmaradt az argosiaknál, s ez nem egyszer veszélyeztette magát a görög szabadságot.

A Peloponnesus ezen éjszakkeleti része a legdúlsabb tagozattal bír. A tartomány leginkább leválik az arkadi hegymagtól, és a messzenyúló partszegélyben

gazdag, révdús és számos szigetkétől körülvelt félszigetekben szökell a tengerbe. Az egész tartományrész közös alapja az arkadiai keleti hegyszegély, mely tetőpontját Mantinea és Argos közt az *Artemisiumban* leli. Ezen nyugati hegyfoktól bocsátkozik le Argos három tenger felé: éjszakra a korinthusi, keleten a saroni, délen az argolisi tengeröblhöz. Így képen a tartomány tagozata is háromféle. Elsőben a párhuzamosan vonuló völgyek jellemzik, melyek délről éjszakra a korinthusi öbölbe nyílnak: az *Asopus-völgy* Orneae-, Phlius- és Sicyonnal; a nemaei völgyek és a korinthusi szorulat Teneával, ez a legkeletibb és legszűkebb a négy folyamvölgy közt. Másodszor a délkeleti kinyúló félsziget, melynek hegyei nem szabályosan lejtősödnek, hanem több nyúlványra oszolván fölötté gazdag martot képeznek. A harmadik részt végre az *Inachus-völgy* alkotja, mely az argolisi félszigetbe nyílik. Ezen egyetlen nagyobb síkság a tartomány magva, és habár Homerus és Pausanias Argos vagy Argolis név alatt az egész, háromszorosan tagozott tartományt érték és Korinthuszt meg Sicyont mint részeit tekintik, eredetleg az Inachus völgyét hítták Argosnak vagy Argeiának.

Ezen három, földrajzilag összefüggő rész nem mindig tartozott politikai tekintetben is együvé. Mert valamint a talajviszonyok sehol sem különbözőbbek, azonképen a történeti állapotok sem mutatnak az összes Peloponnesuson annyi váltakozást, államképződést és gyakoribb lakváltoztatást, mint itt. A szorosan vett Argos a hellen történet legjelentősebb síkságai közé tartozik; ezek délnek a tenger felé megnyílnak, míg a többi oldalról hegyek veszik körül, és csak szűk hegyszorosokon közlekednek a belfölddel. Két folyó vonul e részen végig: a többször érintett Inachus és *Charadrus*, de egyesülvén a tengerbe vesznek a nélkül, hogy termékenyítenének. A keletről jövő patakok sem képeznek völgyeket (mesgyéket) a lapályon, hanem

eltűnnek a hegyek tözsomszédtságában. Lényegesen változik a tartomány természete ott, hol Argostól délre megszorul, és az egyes hegygerincek a tengerhez közledek. Amint amott hosszú folyamvölgyeket találunk viz nélkül, úgy viszont itt vizet völgyek hián; ott a legnagyobb szárazságot, emitt fölösleges vizet. Ha tehát a „szomjas“ Argosról van szó, akkor a szoros értelményben vett Argeiát kell értenünk, melynek hasadékaik és barlangjai az esőt felszörpölik, mire a kemény talaj silány növényzete új enyhülés után leledz. Ily viszonyok közt a lakosság mesterséges öntözésről kezdett gondoskodni, és Argos a kútásásnak lett iskolája. Danaus és ivadéka készíték az elsőket; a legrégibb négy kútát szentélyként tisztelték, de azért Argos a Danaidák feneketlen hordaja maradt, és vízben mindeha szükségét szenved.

Egyébként Argolis a Peloponnesus minden tartománya közt leginkább élvezte az előnyöket, melyeket az Archipelagus martlakóinak nyujthat: az argolisi, hermionei és saroni vizek vendégszerető öblei, a számtalan rév Maleától az Isthmusig kelet felé nyílnak; a félszigeteknek kelet felé tekintő arcuk van. Ha a phoeniciai hajós Cytherától a part mellett fölfelé evezett, ott találta az Inachusnál az első jelentékeny, gazdag és népes sikságot, mely őt a csere vagy rablás nyereseményeivel kecsegtette. Ide csalta őt a mycenai hegyekben nyert réz és a hermionei vizekben szedett biborcsiga. Argolis partján érintkezett legelőbb a belöldiek és idegenek közötti ellentét, és békés összeköttetések, valamint az ellenséges surlódásokkövetkezményei a Kelettel itt fejlődtek ki leghamarabb. Ez ellentéttel kezdődik a tartomány minden története: azért nevezték az „öreg Argos“-nak, és azért tartották magokat az argosiak a legrégibb hellenekül. A monda, mely a nép tudatát történeti élete kezdetéről föntartani igyekszik, seholy sem küzdött akkora anyagbőséggel, hogy a hazait az idegennel egy képbe szője. Ar-

gos, ki lybiai veteménymagot hoz, A genor a lótenyésztés meghonosítója, a tévelygő Io vándorivadékaival, Proetus a lyciai kyklopsokkal, a farekeszben úszó Perseus, Europs, Kar, Palsamedes, Bellephoron — mindez alakok abban egyeznek meg, hogy az élénk tengeri közlekedést Előázsia- és Afrikával jelezzék. ³¹⁾

A szoros értelemben vett Argolis nevezetesebb helyei: 1. Argos a Peloponnesus legősibb városa, cyklopsi falakkal kerített fellegvára Larissa, pelasg eredetű. 2. Nauplia, Argos kikötője. 3. Mycenae, melynek cyklopsi építményei: az oroszlánykapu és az ugynevezett Atreus kincses háza, maig is láthatók, ugy szintén meg vannak még 4. Tiryns város falai. 5. 6. Lerna és Nemea a mythológiából ismeretes helyek.

A középső részt, mely az argosi félszigetben végződik, Phlius — a dor bevándorlás után eleinte Argostól függő, utóbb önálló állam hasonnevű fővárosával, Epidaurus és Troezen foglalák el, míg a harmadik részhez Sicyon és Korinthus tartozának, ha ugyan az államok egészen a természetes határokhoz alkalmazkodtak volna. — Korinthus erős és híres Akrokorinthus fellegvárával, mely a Peloponnesus kulcsa, és határával, mely az Oneon-hegyen, az Isthmus részét magában foglalja, a két legtöbb jelentőséggel bíró tengeröbölre: a korinthusi- és saronira táruul ott, hol az Isthmus legkeskenyebb és kevésbbé hegyes, t. i. a Lechaëum és Cenchraë városok közt. — Nyugatra, ugyancsak a korinthusi öböl hosszában elterülő szokatlanul termékeny síkságon feküdt Sicyon. Eumelus költő szerint Ephyre, Oceanus leánya volt Korinthus első urnöje, amiért Ephyre nek is neveztetik, mások első gyarmatosítójául az álnoksága miatt szerencsétlen Sisiphust tartják. De volt legyen bármint, Korinthus Görögország első kereskedő — s ennek következtében legnépesebb

városa vala 300,000 lakóval. Fekvése által raktára az éjszak- és délgörög-, sőt még inkább az ázsiai és itáliai üzleteknek, minthogy a kezdő tengerészek hajlandóbbak voltak árúikra Cenchrae és Lechaenum közvetítését igénybe venni, sőt kisebb hajóikat szárazon vonszoltatni át a saroni öbölből a korinthusiba és viszont, semhogy magukat Malea veszélyes zivatarainak kitegyék. Korinthus e fölött székhelye a görög kézművek- és mesterségeknek (korinthusi oszlopok, fazekasok, érciek), és az ipar ezen ágai által Görögország legnagyobb, legdúsabb, legpompásabb, de egyszersmind legerkölestelenebb városává lön.

S így visszaérkeztünk az Isthmusra, hol Poseidon szinkörében az isthmusi játékokat tartották, oda, honnét a Peloponnesusba eleredtünk volt.

3. A görög szigetek.

A főlsgiget martszegélye körül kisebb-nagyobb távolságra, Ázsia partjain s a nyílt tengeren, majd hosszúra nyúlt alakban, majd összefüggő vagy szétvált láncok- és csoportokban a szigetek egész kis világa terül el.

Az adriai és aegaei tenger szigetei közt felötlő azon különbség, hogy míg amazok a partokat mintegy körülzárolják, emezek legtöbbsnyire a főlsgiget délvégeinek folytatásai lévén, akkép sorakoznak egymáshoz, hogy a népek közlekedését azon időben is elősegítették, midőn a tengerészetmég gyermekkorát érte.

A partmelléki szigetekhez tartoznak a ma ugynevezett *joniai* szigetek, melyek az akrocerauniai hegyfoktól egész a korinthusi öböl szádájáig terjednek: szorosan a part mellett vonulnak ugyan, de azt még sem zárolják el annyira, mint a felettök fekvő dalmát szigetek, jóllehet ezeknek egyéb tulajdonságaiban, u. m. a szirtes talaj-, vízhiány- és terméketlenségben osz-

toznak; teremnek mégis olajbogyót, apró szőlőt, bort, pamutot, agrumit (narancs) és minden növényt, mely a tartós szárazságot eltűri. Ide sorolandók: *Korcyra*, ma *Corfu*, korinthusi gyarmat, a persa háború alatt Athen után a legtekintélyesebb hajóhaddal rendelkezett. — *Paxos*. — *Leukadia* (*S. Maura*) fehér mésztalajáról neveztetvén így. Hajdan Epirushoz tartozó félsziget volt, de a korinthusiak átszelték földszorosát és szigetet csináltak belőle; jelenben zátonyok és fahidak kötik össze a szárazulattal. — *Cephallenia* Homerusnál *Samos* nevet visel és a szomszéd *Itaká*-val (*Thiaki*) *Odysseus*nak volt birodalma. — Alább délre fekszik *Zacynthus* (*Zante*) és a *Harpják* tanyája: a *strophadi* (*strivali*) szigetekék. Mind e szigetek földrengés által támadhattak, aminthogy többnyire vulkáni természetűek, noha tevékeny vulkán manap rajtok nincsen. Legnagyobbak: *Cephallenia* 16 — és *Korcyra* 10 □ m² földdel. — A joniai szigetekhez számítják némelyek a *Taenarum*-fokkal szemben fekvő *Cythera* (*Cerigo*) szigetet is, noha ez jó távol van tőlök, és keletkeztére nézve sem hasonlít hozzájuk.

A saroni öbölben legnevesebb *Salamis*, *Telamon*, *Aias* és *Teukrus* hazája, a görög dicsőség örök oszlopa. Hajdan, midőn e sziget Athen és Megara közt véres vitának vala tárgya, törvényt hoztak Athenben: ne merészelje valaki *Salamis* visszafoglalását indítványozni; azonban *Solon* annyira föllekesítette a polgárokat, hogy e törvényt meg eltörölték, és őt választván vezérökül, *Salamist* újra elfoglalták.

Közelebb a parthoz, *Argolis* felé, *Epidaurus* ellenében fekszik *Aegina*, régenten virágzó kereskedelmi állam, hol az első arany pénzt verték, és az ércöntés művészetét gyakorolták. Szobrászata igen érdekes maradványai 1811-ben föltaláltatván, *Thorwaldsen*-től kijavítottan a müncheni *glyphotheka* egy külön termét töltik be. — A *salamisi* ütközetbe harminc hajót vezettek az *aeginaiak* és vitéz hírt szereztek magok-

nak. A peloponnesusi háború alatt az atheniek elfoglalván a szigetet, lakóit elűzték; ezek későbbvisszatértek ugyan Sparta oltalma alatt, de jóllétök többé vissza nem tért.

Euboea (Negroponte) délkeleti irányban övezi Attikát, Boeotiát és Lokrist, melyektől az Euripus tengerszoros választja el. Hossza délről éjszaknak 33 mfd, míg ellenkező irányban különböző szélességű. Kiterjedése mintegy 60 □ mfd; felülete általán hegyes, több hegylánc vonul végig hosszában; partja szakadozott és fogas szirtekkel van beszegve. Legmagasabb pontja a Delphi-hegy, 5337 láb általános magassággal. Völgyei termékenyek; vas és rézben gazdag. Nevezetesebb helyei a Kaphareus-fok, és közelében Karystus híres márványfejtői, hol amiantot, az eléghetlen szövet anyagát, is találtak. Eretria város szomorú sorsáról emlékezetes: a második persa háborúban földig rombolta, lakosait Persia beljébe hurcolta az ellen. A sziget azután főleg Athenhez tartozott. A kis szirtszigetek: Salamis, Aegina, Paros, Hydrea, Tipareus és egyebek, melyek a görög partok mellett Euboeától délre sorakoznak, továbbá Scyathos, Skopelos, Halonnesos, Peparethos, melyek éjszaknak Thessalia szomszédságában fekszenek, osztják Euboea természeti sajátságait, mert szintén magasak, zordok, sziklásak, amiért lakosaik is nagyrészt hajósok, halászok és alkalmilag féltelmes tengeri rablók. Ez utóbbiak Scyathostól kezdve, hozzájuk adván még Lemnost, Imbros, Samothracét és Thasost az európai *Sporadok*-nak is hivatnak.

A *Cykladok* Euboeának és Attikának mintegy folytatásaként 28 mfdnyire nyulnak a tengerbe, délkeleti iránynyal, hol két, hol három sziget-ort képezvén. Andros, Tenos (Tine), Naxos (Naxia), a keleti —, Syros (Syr) és Paros a közbenső —, Ceos (Zea), Melos (Milo — a miloi Venus) és Kallisto

(Thera, Santorin) a nyugati sorban nevezetesebbek. Ezen szigetek valamennyien magas fekvésűek, sziklások és eredetük vulkáni jellegét magukon viselik. Santorinnak még most is tevékeny vulkánjai vannak; közelében, ugyancsak a történeti korban, több szigetke emelkedik a tengerből; Delost hasonló módon képzettnek állítja a mythus; Cythnos és Melos szigeteken kiégett craterek láthatók; a legtöbbben trachyt-, mész- és márvanysziklából állanak, ezért illeti őket a költő „mitentes, fulgentes“ jelzővel.³⁵⁾ Termékenység- és természeti kincsekben meghaladják a Cykladok a joniai szigeteket.

Középpontját e szigetszoportnak a kicsi, de régésrégtől nagy híré Delos képezi, az Apollon és Artemis születésük helye. Rajta volt Apollon leggazdagabb temploma és leghitelesb jósdája; ez okból nagy volt a jövők-menők száma, mi a kereskedést igen emelte, minthogy Görögországban a kereskedelem a vallással nem ritkán párosult.

Naxos meredek sziklaktól övezett termékeny beltartománya bor-, gyümölcs-, olaj- és mandulában bővelkedik. Néha-napján Ariadne, Bachus elhagyott mátkája keservének színhelye, most, habár néptelen, mint társai az Archipelaguson, a legszebb közöttök. Valóságos kedvteliséssel magasztalják az utazók a kilátást, mely Naxos hegyéről az egész szigetre és az Archipelagus nagy részére tárul. A hegyek búbos lonccal és oleanderrel fődvök; a levegőt kakukfű s egyéb szagos növények fűszerezik. Naxos a görög rögtönzők (improvisátorok) hazája, és pásztoraik a legjobb parittyázók. Egy sziklán, melyet régen erdő kötött össze a szigettel, Bachus temploma romjai láthatók; kapuzatát ma is Dionysius kapujának hívják.

Paros-t keskeny tengerszoros választja el Naxostól. Termékeny sziget, fölséges márványfejtőkkel, melyek azonban jelenleg nem műveltetnek. Még találunk bennök kidolgozott oszlopfőket, melyeket mindjárt ott, a bányában, volt szokás kifaraggni. Paros Archilochus

költő hazája. A persa háborúk alatt Xerxessel tartott; ez oka Miltiades vállalatának a sziget ellen, mi romlását okozta.

Ceos, Sunium átellenében, népes és gazdag sziget, Simonides és Bakchylides hazája. Midőn még független volt, az atheniek kezdték ostromolni fővárosát, Julis-t; a lakosok vitézül védték magokat, de élelmi szereik elfogyván, kétségbeestökben az öregek meggyilkolásával fenyegetőztek, ha az ellen az ostrommal föl nem hagy; erre az atheniek elvonultak ugyan, de később mégis elfoglalták ezen szigetet, és ez időtől keltezhető annak jólléte. Julis gyönyörű épületekkel ékeskedett, falai marványból építve, utcái a legszebbek voltak. — Mondják, hajdan törvény állt Ceosban, mely elrendelék, hogy a 60 évet meghaladott aggok öngyilkosokká legyenek, mert szégyennek tartották, hogy az ember túlélje magát és a hazának ne szolgálhasson. A halálnap ünnep volt; a megkoszorúzott áldozat rokonai és barátjai társaságában üritette a bürökpoharat.

A *Sporadok* közül Ázsia partjain kiemelendők:

Lesbos (Metelin vagy Metaline, az elrontott Mitylene) boráról híres. Városai: Mitylene és Methymna, hová a tenger hajjai Orpheus fejét és lantját hozták, melyek aztán Apollon templomában őriztettek. Ezóta a sziget a legjelesebb költők szülője. Itt dallott a magasröptű Alkæus és a férfilelkű Sappho. Hazája azonkívül Lesbos Pittakusnak, a hét bölcs egyikének, és Theophrastusnak, Aristoteles szellemdús és kedvesnyelvű tanítványának.

Chios (Skió) Ionia átellenében az e vidékbeli legszebb szigetek egyike, még ma is a Levante kertjének nevezik, minthogy kerti terményekkel Konstantinápolyt látja el. Valószínűleg Homerus szülővárosa, legalább sokáig volt itt a Homeridák iskolája, és mutogatnak a tengerparton egy kőbe faragott ülőkét, melyen Homerus verseit költötte és tanította — úgy mondják.

Samos Ephesus-sal szemben, főrákhelye volt az

Aegyptus- vagy Syriából a Pontus Euxinusba törekvő kereskedőknek. A sziget maga termékeny és természetmányaival kiviteli kereskedést űzött, fővárosa pedig pompás épületei és fölös műemlékei által hirdette gazdagságát. Hanem mindebből csak romok maradtak ránk. Here híres templomából, mely a görög imolák egyik legnagyobbika volt, csak két fehér oszlop áll, néhány pedig a földön hever. Ámde elévülhetlen a dicsőség, melyet *Pythagoras*, az ó-kor legnagyobb és legbölcsebb embereinek egyike, a szigetnek kölcsönöz, noha az ő bölcsészetének rendszere is, valamint ama Here-templom, egy-két oszlop hián, romban fekszik előttünk.

Végül még *Kos*-t emeljük ki, mely *Halikarnassus*nak fekvén átellenében, *Asklepius* szentélyéről és a gyógyászzal foglalkozó papjairól nevezetes. *Hippokratés*, e papság tagja és az orvostani irodalom meg-alapítója, ugyancsak *Kos*-ról származott.

Délre az utóbbtól fekszik *Rhodus*, *Zeus* kedvelt szigete, melyet, miután itt született *Pallás*, arany-záporral gazdagított. Fekvésénél fogva, két világrégió közt, alkalmas közvetítő üzlettere volt a kereskedelemnek. *Rhodusi* hajók ellepték a tengert, és a *rhodusiakat* a legügyesebb hajógyárosok- és kormányosoknak tartották az óvilágban. A hellen tengeri csatákban mindig előkelő hely illeti őket. Városaikat pompásan építették, templomaik és középületeik a gazdagság és fenség jellegét viselték. Egyik remeke a *Nap Kolossusa* volt, melynek építését akkor határozták el, midőn *Demetrius Poliorcetes* a város ostromával fölhagyván, ostromlószereit az ostromlottaknak ajándékozta, mi nekik 300 talentum hasznót hajtott. Ezen óriási szobor magassága 70 rőf volt; egyetlen ujja oly nagy mint más jókora szobor. Földrengés semmisítette meg fönlátásának alig 65. évében. *Rhodus* még más száz darab óriás-szobrot birt, melyek mindegyike egy-egy város híressé tett volna. Bezárjuk sorozatunkat a földközi

tenger két legnagyobb keleti szigetével: Kreta- és Cyprussal.

Cyprus a Cilicia és Syria által képzett szögletben fekszik. Ezen rendkívüli termékenységé miatt hajdan igen magasztalt sziget jelenben puszta, mocsáros és egészségtelen tartomány. Itt virágzott, *Paphus*- és *Amathus*-ban, az *Aphrodite* tisztelete; itt szállt partra, miután a tenger habjából megszületett volt a szerelem istennője. A rege *Pygmalion*ról, ki szerelmes lett önkészítette, utóbb *Aphrodite* által életet nyert szobrába, itt keletkezék. *Salamis* városát *Teukrus*, *Telamon* fia, alapította rajta. Midőn a trójai hadjáratból testvére — *Aias* — nélkül tért meg, és atyja nem fogadta vissza, *Cypruson* alapított magának új hazát. — A sziget Nagy Sándor koráig csaknem folytonosan persa főuraság alatt állott, hanem saját királyai voltak, melyek közül *Euagorast* *Isokrates* dicsbeszéde tette híressé.

Kreta vagy *Kandia* déli határát képezi az *Archipelagus*nak, és 17 mfdnyire esik a *Peloponnesus* legközelebbi pontjához, 50-re az afrikai partokhoz. Alakja hosszudad, nyugatról keletre irányuló, mely irányban 33, széltében 3—9, területében 190 □ mérföldet számít. Partjai meredek, éjszokról sokoldalú és öblökben gazdag, délről egyhangúbb, részben szinte falalakú és hozzáférhetlen. Ezen természeti viszonyai Európához csatolják szigetünket, habár fekvése a két másik szárazulat szomszédságában élénk közlekedésre teszi alkalmassá. Nyugatról keletre egy-, helyenkint két, vulkáni erőktől háromszor áttört hegylánc vonul rajta végig, melynek legmagasabb pontja az *Ida* (*Psilority*) 7200 lábnyi, kettős orommal. E magas hegyek termékeny síkságokkal váltakoznak, és alacsonyabb előhegyekkel vannak körülvéve, melyek lejtői szőlőtővel, olajfa- és narancsberkekkel ültetvék be; a völgyben dús szántóföldek diszlenek; sőt az *Ida* magasain is zöld a növényzet, mert a hó csak néhány hónapig tart, és *cyprus*-

meg tölgyerdők fedik oldalait. — Éjszaki partja, mint épen említők, kikötőkre alkalmas, de ezek oly természetűek, hogy a kimenet belölők sokkal könnyebb a bejutásnál, amiért Kreta a Cykladok fölötti tengeruralomra hivatottnak látszik, és ez uralmat Minos király alatt csakugyan föntartotta. Főhelye Knossus, Minos lakhelye a Daedalus által épített Labyrinthussal, mely aligha egyéb sokágú, több helyt földalatti kőbányáknál.

A kretai törvényhozás, mondják, a spartainak mintája volt, és valamint ez, a polgárok erkölcsi nevelésére helyezte a főszólyt. Annál nagyobb megütközést szül a kretaiak későbbi, közmondásos elfajulása. Ismeretes Kallimachus (Hymnus Zeushoz 8. v.) kemény ítélete: „A kretaiak mindig hazugok“, mely Szentirásunkba is bejutott, midőn sz. Pál Titushoz írt levelében (I, 12.) így nyilatkozik: „A kretaiak mindig hazugok, gonosz vadak, rest hasak“. ³⁶⁾

4. A görög gyarmatok.

Nép annyi gyarmatot aligha eresztett, mint a izegó és mozgalmas hellenek. Kelet- és nyugatnak terjeszkedvén, települtek részint mint számüzöttek vagy elégületlenek, részint a kereskedés kedvéért. Nem egy e gyarmatok közül hatalmassá lett, és a szellem belőle finomultabban tört vissza az anyaországba. A legtöbbben megtartották anyavárosuk törvényeit; a régi alkotmány az új hazában is életbe lépett, s ez által a hellen szellem bennök el nem változott. Többnyire megőrizték függetlenségöket; de ha a hódító persa helytartót adott is nekik, a görög szellem, nyelv és szokások, az összetartás ez alapjai, megmaradtak. E vándorlások. Görögország földrajzi fekvésének szükséges következménye, jótékony befolyással voltak: előmozdíták a szabad üzelmet, és a sokoldalúságot a műveltségben.

A görögök összes gyarmatai a földközi tenger- és Pontus Euxinusra szorítkoztak; az atlanti oceán partjait főnhagyták a phoeniciak számára. A legrégibb kivándorlások, melyekről hiteles tudósításaink vannak, Elő-Ázsia felé irányultak, midőn némely aetolok, ionok és dorok, és ezek közt az első a heraklidák bevándorlása következtében régi hazájokat elhagyák. Az *aetolok* megszállták Mysiát, Lesbos, Tenedos és Hekatonneus szigeteit, 12 várost építének, melyek közül Kumae Hesiodus állítólagos szülővárosa és a később keletkezett Smyrna a legnevezetesebbek. Smyrna neve föntartotta magát korunkig, de a most így nevezett város csunya, tisztátlan hely, roszul művelt, elpusztult földekkel körülvéve, míg a régi Smyrna, kivált a római császárok korában, az ázsiai fényűzésnek volt székhelye. Itt csergedezett a kis barlangból, melyben, mint mondják, Homerus készítette költeményeit, a Meles. Smyrnával egyáltalában sok rege áll kapcsolatban Homerusról. A smyrnaiak templomot építettek számára, és mint félistent tisztelték a költőt.

A hatvan évvel a heraklida vándorlás után Neleus, Kodrus fiától vezérlett *ion* gyarmatok megszállták Lydia, Samos, Chios és a Cykladok partjait. Ezek is tizenkét várost építettek, melyek mindannyian függetlenek lévén szövetséget kötöttek, és közös szentélyül a Poseidon tiszteletére a mykalei fokon a Panioniont építették. Disze ezen tizenkét városnak Miletus, Tyrus és Karthago után az első és leggazdagabb kereskedő város vala. Mintegy 300 telepet alapított a Propontis és Pontus partjain, és kereskedését Ázsia belsejéig üzte. Nem ritkán rendelkezett 80—100 hadihajóval. — Aristagoras zendülése a persák ellen, melyben Ionia és Miletus élénk részt vettek, a város romlására szolgált: fölgyújtotta és földulta az ellenség, és ezután, noha újra fölépült, régi fényét többé vissza nem nyerte. — Thales és Anaximander bölcseje —, tehát az ion iskola — és a hellen összes bölcészete itt ren-

gett. — Phokaea, mint versenytársa Tyrusnak, nagy tengeri kereskedést űzött nyugati Európával egész a Herakles-oszlopig. Midőn Cyrus Lydiát elfoglalta, Harpagus Phokaeát is ostrom alá vette, és a hódolat legkímélyesb nemét kívánta csak a lakosoktól, hogy t. i. egy bástyát döntsenek be s egy házat áldozzanak föl. Erre huszonnégyszáz órai meggondolást, melyek alatt a persa hajóhad elvonuljon, kértek, mi megadatván, felszedték kincseiket és szent képeiket, és hajóikra menekülvén megesküvének, hogy nem térnek előbb vissza, míg csak a tenger mélyéből emelkedő szirt nem úszik a hullámokon. ³⁷⁾ A visszaérkező persák üres várost találtak. Hanem rövid időn honvágy fogta el mintegy a fele lakosság keblét, és az esküszegők visszatértek. A többiek előbb Corsicán települtek meg, de innét a karthagóiak- és tyrrhenektől kiszorítottván Rhegiumba, utóbb Massiliába, a gallok közé vonultak, hol a maig is virágzó és gazdag Marseillet alapították. — Hasonló értelemben cselekedtek Teos lakói, kik, miután városukat Harpagus elfoglalta volt, Thrakiába vitorláztak és Abderát alapították. — Ugyanazon tengerparton, valamivel odább éjszaknak, feküdt Ephesus, az ázsiai kereskedés központja, mióta Miletus és Phokaea megszűntek; híres a Diana templomáról, melyet miután Herostratus felgyújtott volt, pompásabban építettek föl. Az új építést, melyhez az ephesusi nők ékszereikkel járultak, és a kis-ázsiai görögök vetélkedve hozták adójukat, Dinocharus vezette, ugyanazon építész, ki Alexandria torvét készíté, és Athos hegyét Nagy-Sándor szobrává akarta átalakítani. Jelenleg a templom maradványai, többnyire alagutak, rablók tanyája. Ephesusból származtak: Heraklitus bölcsész, melléknevén a 'homályos', mert bölcsesége polgártársai fülében mint értelmetlen jóságék hangzának; továbbá Parrhasius és Apelles, a festészet herosai.

A dor gyarmatok Kariában, Kos- és Rhoduson későbbi bevándorlások által létesültek. Leghíresebb

köztök Halikarnassus, Homerus, a történet atyja hazája és Dionysiusé, kitől római régiségtant birunk. Itt volt a Mausoleum, melyet Artemisia királyné férje Mausolus emlékének szentelt. Halicarnassuson kívül megemlítendő még Knidus, hol az Aphrodite tisztelete virágzott, és Praxiteles szobra, melynek szemlélésére sok idegen csődült ide, fölállítva volt.

A Propontis, Fekete-tenger és Palus-Maeotis partjai szintén gyarmatokkal voltak behintve, melyek Lampsakus kivételével Miletusból származnak. Mind e városok: Perinthus, Byzantium, Chalcedon, Sinope stb. fölvirágoztak, és a kereskedést Oroszország déli részébe s a kaspi tengeren túlra kiterjesztették.

Thracia és Macedonia partjai főleg korinthusi és atheni gyarmatokkal voltak szegélyezve. Sestus és Kardia a thrák Chersonesuson a Hellespontus hajóit fűdözte. — A chalcidicei félszigeten Potidaeát a korinthusiak, az euboeabeliek Chalcist építették; hanem az atheniek elfoglalták e városokat Olynthus-sal együtt, hogy éjszak-thrák kereskedésöket biztosítsák. E városok valamennyien, valamint a strymoni tengeröbölben fekvő Amphipolis is fontos szerepet játszanak a görög, nevezetesen a macedon Fülöp ellen viselt háborúban.

Más hellen tarlomány nyílt meg nyugaton, hová Italia mosolygó virányai hívták a keletről érkező görögöket. *Magna Graecia* mint fenyő csillagokkal beintett ég tűnik fel a történetben inkább azért, hogy rövid és élénk örömet keltsen, mintsem tartósan foglalkodtasson. E gyarmatok legtöbbje a Kr. előtti 750—650. időközből eredő, midőn az összes görög államokban a demokratia többé-kevésbé fölszárnyalt. Ez új államok eredetökre, műveltségök- és szervezetökre nézve különbözők valának, épen mint az anya-Hellasban, hanem az összefüggés sokkal lazább volt közöttök elannyira, hogy történetök itt még inkább városi tör-

ténetté törpül. Amit azonban virágzásuk- és törvényhozásukról tudunk, az bámulatra gerjeszt, és fájdalmasan érezteti a reánk maradt tudósítások hiányait. Itt virágzott *Tarentum*, a böles és vitéz *Archytas* hazája, mely a messen háborúk korában a parthenek által lett alapítva; a barbárok ellen folytatott háborúk által megerősödött és virágzó gazdagságra jutott, hanem végre tövér életében elpuhult. — *Kroton*; e hatalmas város a sagrai véres ütközetben csatát vesztvén a lokrok ellen, ezektől földúlatott. *Pythagoras* titkos egylete, melyből sok jeles államférfiu vált ki, itt virágzott. A krotoniak a testgyakorlatot szenvedélyesen üzték; erre vonatkozólag egyik közmondásuk így hangzik: A legroszabb krotoni a többi görögök közt a legjobb. *Kroton* az olympiai játékokhoz számos győzött szolgáltatott. *Milon*, ki egykoron a pythagoristák bedűlő tantermét kezeivel támogatta meg, és kinek testi erejéről csodálatos dolgokat meséltek, krotoni volt.

Sybaris a tövérség székhelye, hajdan vitéz férfiak és ügyes kereskedők tanyája, 25 adófizető várost számlált. A krotoniak folyót tereltek oda és teljesen elpusztították. Romjaiból emelkedett *Thurii*, melyet *Hippodamus* az atheni révváros (*Piraeus*) mintájára rendszeresen épített, és *Perikles* (443. Kr. e.) az összes hellen államokból gyűjtött gyarmatosokkal népesített azon célból, hogy a merev ellentétet, mely a görög törzsek közt létezett, egyengesse; katonai *Charondas* mérsékelt demokratiát alkotván, jól rendezett és gazdag községi élet fejlett ki benne.

Sicilia is el volt lepve görög telepekkel, melyek közt *Syrakusae*, a hatalmas állam, annyira kimagaslík, hogy történetéhez fűződik csaknem az egész sziget története, mely fölött hosszú időn át uralkodott. *Gelon* tette le alapját e hatalomnak. Ő megverte a persákkal szövetkezett karthagóiakat, és midőn *Sparta* meg *Athen* a persák ellen segélyül hívák, a főparancsnokságot magának igényelte. Polgári és jótékony

uralma alattvalói szeretetét oly mértékben biztosította neki, hogy holtá után herosként tisztelték. Követte őt öccse I. Hieron, kinek fényes kormányja alatt az állam hatalma nagyobbodott, az udvar nagy fényt terjesztett, a tudományok fölvirágoztak, miről Pindarus, Simonides, Aeschylus, kik udvarábau tartózkodának, bizony-ságot tesznek. Testvérét Thrasibulust, és a trónon utódát, kegyetlensége miatt a nép elűzte, a demokrata alkotmányt helyreállítván. Ezóta Syracusae a főhatalom bizonyos nemét gyakorlá a sziget szövetséges görög városai fölött. Mennyire izmosodott e korszakban, kitűnik Athen meghúsult vállalatából. Későbbi története háborúit tárgyalja és viszályait Karthagóval, melynek befolyása alól Timoleon szabaditá föl. II. Hieron, a régi királyok ivadéka — és Róma védenice alatt hosszú békét élvezett a város; halála után megszínlette elpártolását Rómától, minthogy háromévi ostrom után Marcellus bevette és kifosztotta. Számtalan műemlék vándorolt ekkor Rómába e leggazdagabb városból, mely utolsó éveiben még egy Archimedessel dicsekvék. Augustus kelté föl ismét hamvaiból.

Még csak a gazdag és pompás Agrigentumot, az első várost Syracusae után, említjük meg, melynek régi fényéről most is tanuskodnak templomainak nagyszerű romjai. Kiemelendők az olympusi Zeus temploma maradványai. Az oszlopok oly óriások, hogy rovátkolt horonyaiban az ember kényelmes helyet foglalhat. Minden oszlop 20 láb kerületében, a triglyphák 6' magasak, 4' szélesek.

Messana, Katana, mely az Anapis és Amphinomos testvéreket szülte, kik életök veszélyeztetésével mentették meg Aetna tűzoszlopai közül szüleiket; Himera, Selinus és egyéb városok történetei többé-kevésbbé Syracusae és Agrigentuméhoz fűződnek. ³⁸⁾

Könnyebb áttekintés végett földrajzi fekvésök szerint ismételjük az előkelőbb hellen gyarmatokat.

1. Macedonia- és Thraciában és a Fekete-tenger partján feküdtek: Pydua, Thessalonice (hajdan Thermae, most Salonichi), Potidaea, Olynthus, Torone, Akanthus, Stagirus, Amphipolis, Philippi, Thasus (a hasonnevű aranydús szigeten), Abdera, Sestos a Hellespontuson, Perinthus, Selimbria, Byzantium, Salmydessus, Olbia (a Borysthenes vagyis Dnepr mellett), Pantikapaeum a Krimen.

2. Ázsia partjain: Phanagoria Panticapaeum átellenében, Dioskurias, Trapesus, Sinope, Heraklea, Chalcedon, Cyzikus (Byzantiummal szemben), Lampsakus, Abydus (Sestos ellenében), Antandrus; továbbá Ionia következő városaival: Phokaea, Smyrna, Klazomenae, Erythrae, Teos, Lebedus, Kolophon, Ephesus, Samos, Priene, Myus, Miletus; a dor városok: Halikarnassus, Knidus.

Kis-ázsia délpartján: Telmessus, Patara, Phaselis, Aspendus, Soli, Tarsus, Mallos; Cyprus szigetén: Salamis, Paphos, Cittium és Amathus; Syriában: Seleucia és Antiochia.

3. Gyarmatok Afrika partjain és nyugati Európában; névszerint Aegyptusban: Naukratis és Alexandria; Lybiában Cyrene; Hispaniában Zacynthus (Saguntum); Galliában Massilia; Korsikán Alalia; Sardinián Olbia és Karalis (Cagliari); Sicilián Himera, Segeste, Selinus, Agrigentum (Akragas), Gela, Kamarina, Syracusae, Katana, Naxos, Messana.

Alsó-Italia partjain vagyis Nagy-Görögországban: Kumae, Neapolis, Posidonia, Elea (Hyele), Rhegium, Lokri, Epizephyrii, Kroton, Sybaris, Heraklea, Metapontum, Taras vagyis Tarentum. Illyriában: Epidamnus és Apollonia.³⁹⁾

HELLEN ÁLLAMRÉGISÉGEK.

I. SZAKASZ.

1. A görögöket összekötő intézvények.

A helleneket rokonság, vérkötélékek fűzék egymáshoz: ők valamennyien utódai a közös ősatyának, Hellennek.

Herodotus szerint ¹⁾ főképen négy az összefűző kötelék: 1. a vérrokonság; 2. a nyelvi rokonság; 3. a közös vallás; 4. az erkölcsök és szokások hasonlatossága. „Ezeket eltagadni — mondák az atheniek a persa beütés alkalmával a spartai követeknek, — istentelen dolog volna.“

Mi Herodotus ezen állításának alapján, az általa adott rendet némileg megváltoztatva, legelőbb is a görög *nyelvről*, mint, úgy hisszük, a legrégebben kifejlődött összetartó kötelékről, melyet görögjeink eléggé kiművelve hoztak Ázsiából, fogunk értekezni, kimutatván egyúttal a fajkülönbséget, mint eltérést az egésztől, árnyalatát az egységnek. Azután a *vérrokonságot* megállapító mythusokhoz fordulunk, melyeket habár csirájokban magokkal hoztak, de kétségtelenül Európában fejtettek ki. E szakaszban isteneikről, hőseikről és az emberek eredetéről szólunk azon mesés hagyomány nyomán, melynek hite vérvé vált a görögöknek, és a melyen az ősök iránti eleven cultus alapult. Minden község, a családtól egész az államig, kedvelé valamely őstől leszármaztatni létét; az ősatya rendesen a halha-

tatlan istenek egyike vagy legalább ennek közeli rokona, fél-isten. És Zeus-Hellenios az ezen alapokon egyesült állam-testvérület védője, őre. E tan tehát minden származási rend törzsfáját alkotja. Sokáig tanakodánk a fölött, vajjon fölvegyük-e ezen fejezetet az államrégiségeket tárgyaló műbe, minthogy voltaképen a mythológiához és vallás-régiségekhez sorozandó, de minthogy elvégre az államot összekötő intézvényekhez tartozik, és a jutalomkérdésben nyilván befoglaltatik, el nem hagyhatók. — Harmadik szakasz tartalmát kevert, vallás-álladalmi intézvények előadása képezi, melyek míg eleinte az összefüggéstelen görög halmaz részeit egymáshoz közelebb hozák, később az egység manifestatioja lőnek. Ezen rész némely régésztől a *nemzetközi viszonyok* címe alatt tárgyalatik. Végül, mind a tárgy érdekességére nézve legfontosabb, mind terjedelmi tekintetben legnagyobb szakaszra térünk át, mely a görög államok kifejlését a homerusi időtől a független államélet alkonyáig — és a görög nép *állami közéletét* általában, és — a mennyiben adataink engedik, — részletesen tárgyalja.

2. A görög nyelv.

Azon két néptörzs, melyek ugyanazon tenger partjain, hassonnemű lakóhelyeken, egymás átellenében letelepültek, és a classicus régiség története által elválaszthatlan néppárrá ujonnan összeköttetnek, a görögök és italok, nyelvök hasonlatosságánál fogva már eredetökben összenőve tűnnek fel, úgy hogy hinnünk kell, miszerint volt idő, melyben mindketten egyéb népektől elválva egy népet alkottak. Ez állapotban nemcsak új fogalmakat és szavakat szereztek maguknak, melyekkel szanszkrit népekkel való közös nyelvi vagyoniukat gazdagíták; milyen új elsajátítás pl. a mezői termények és szereknek, a bornak, olajnak és a házi

tűzhely istennőjének közös elnevezése: hanem — és ez fontosabb! — ekkor művelék ki magánhangzóik rendszerét, a finom vocalismust. A szanszkrit nyelvben a túlnyomó *a* hangot három hangzóra oszták: *a*-, *e* és *o*-ra, mely hangoszlás által dallamosságban ép úgy nyert a nyelv, mint nem gátoltatott a nyelvrendszer finomabb kifejtése. Ezen alapszik ugyanis az ejtegetés; ezen a him-, nő- és semleges nemnek jelzése, mi egyik főelőnye e két nyelvnek. Végre e két nemzet, az ital és görög, még oly nyelvszabályt állapított meg elválása előtt, mely nevezetes tanúsága annak, hogy e népek, úgy szólván, hazulról hozták a rend és törvényesség szeretetét. E fontos szabály abban áll, hogy a hangesést legfőlebb a végharmad szótagtól engedik meg, minthogy az ékezetet hátrább tolatni nem tűrik. Ez által a szók egysége megóvatott, a végszótagokat, melyek a hátrább lépő ékezet, illetőleg a szó-hangsúly mellett könnyen veszendőbe mehettek volna, megőrizték, és e szabály szigora mellett maradt mindazonáltal annyi tér, hogy a hangsúly könnyű változásával a nevek nemének és esetének, az igemódnak és igeidőnek jelzésére szolgáljon.

Ezen nyelvtani egyértelműség legrégibb oklevele a görög-ital közös néptörténetnek, mely oly időről tanuskodik, midőn e két nép kelet-nyugati útja valamely állomásán jó egyetértésben tanyázott együtt. Azonban eme fontos egyetértés mellett a görög nyelv a latintól sok részben elüt. Nevezetesen a görög nyelv mássalhangzóiban gazdagabb a latinnál, továbbá a görög nyelvben a szók véghangjai szoros szabályoknak alávetvék. Míg ugyanis a szanszkrit nyelvben a szó véghangja a következő szónak kezdő hangzójához, a latinban pedig a szók simulás nélkül önnállóan sorakoznak egymás mellé: addig a görögök azon finom szabályt hozák létre, mely szerint a szók vagy önhangzóval végződjenek, vagy oly mássalhangzóval, mely nem szül hangtorlást. Ez által a szók nem szenvednek csunkulást és

tompítást, mint a szanszkritban ; más részről a beszéd folyékonyabb , gördülékenyebb a latinnál. A görög nyelv fő gazdagsága az igében rejlik ; e téren a latin testvért minden tekintetben fölülmulja. A személyalakok kettős-sorát fõntartván könnyen és tetszetõsen különbözteti el a földõket a mellékidõktõl (λέγοντι — ἔλεγον); az elõrag és kettõzés fõntartvák, és gyönyörû finomsággal alkalmaztatnak. A különféle igealak által a cselekvés ideje, tartalma és bevégeztsége nagy könnyûséggel és pontosan határozható meg, mi a latinban nehezen és csak félig sikerül. Végre, hogy hosszadalmasak ne legyenek, a szóképzésben is elragadja a görög a latin elõl a pálmát képzõinek sokoldalúsága és jellemzetessége által.

És a nép, mely a közös indo-germán nyelvkincset ily tökéletes módon kimûvelni tudta, hellennek nevezi magát azon idõ óta, hogy egységérõl öntudata legyen. Elsõ történelmi mûvelete nyelvének kiképzése, és ezen mûvelet mûvészi. Mert csakugyan mû-remek marad a görög nyelv minden testvér nyelvek között a benne rejlõ arányosság, hangzatosság, alakjainak világossága és egész rendszere miatt.

E nyelv volt tehát elejétõl fogva ismertetõ jele a hellenneknek ; e nyelv különbözteté meg õket a föld minden nemzetétõl és fûzé õket össze egészszé ; ez volt minden idõben ama kötelék, mely a szétszórt törzseket összetartá. ²⁾

3. Fajkülönbségek.

Homerus költeményeiben a görög fajkülönbségnek nyomára parányi mértékben találunk ; ha azonban ezen ideális világból a történelmi hagyomány terére lépünk, ott a homerusi egyöntetûség helyett csakhamar nagy különféleség ötlik szemünkbe, mert a görög nyelv már kezdettõl fogva nem jelenik meg különbség nél-

küli egészként, hanem tájejtésekre oszolva, melyek mindegyike a hellen nevet igényli magának. — Elkülönzött lakhelyeikben elidegenednek ugyanazon népnek törzsei; nyelvök is különféle változásokon megy keresztül. A szavak itt is, ott is azok maradnak, ugyanazok jelentéseik is, de ujszerű haagoztatást, kiejtést nyernek. E tekintetben a talaj és éghajlat nem kis hatással vannak a nyelvre. Más hangok iránt birnak előszeretettel a hegyekben, mások iránt a sikon, és a helyiségnek efféle behatásai ott tűnnek föl leginkább, hol a tartomány éles határok által elválasztott; mert völgyekben, félszigeteken és szigeteken legkönnyebben képződnek és ápoltatnak oly nyelvi különbségek, melyek a téres lapályokon elcsiszolódnak, eltörülődnek. E körülmény mint ok, nagy mértéken található föl Görögországban, minek azután foganata a számos tájejtés lön. Későbbi tudósok négy fő szójárást u. m. az *ion t*, *dort*, *aeolt* és *attika i t* különböztetik meg — elég fölültesen, mert az osztályozást sem a tudományos követelésnek, sem pedig a valóságnak nem felel meg, minthogy csaknem minden város sajátyszerű tájejtésen beszélt, és Herodotus maga a tizenkét ázsiai *ion* városban, melyekről emlékezik, négy tájejtést különböztet. Az érintett tudósok, ugyanis, csak a polgári jogot nyert irodalmi nyelveket veszik tekintetbe.

A tájejtések nagy különfélesége mellett szorosan véve csak két uralkodó fő-kiejtést különböztetünk meg, u. m. a *dort* és *ion t*. A *dor* beszéd egészben véve durvább; meglátszik rajta, hogy hegylakóké, kik hozzá vannak szokva mindent, a mit tesznek, bizonyos erőfeszítéssel tenni. Az ő teli és vastag hangjaikon megérzik a hegyi élet, és a levegő által acélozott mell, mely fáradságos dolga — és szűken kiszabott élete közben nem nagy kedvet tanusít hosszadalmas csevegésre. Világosabban megkülönböztethető a *dorismus* a kiterjedt tengerparton honos *ion* beszéddel ellentétben. Itt az élet kényelmesebb, és a kényelem átment a nyelvre,

mely a hehezet megszorításában, főleg a hangtorlatoknál, mutatkozik; a *t* s-betűre vékonyul, a hang nem képződik a száj mélyében, hanem a torokban, mi a kiejtést könnyíti. A beszéd vékonyabb és hosszabb a hangzók miatt, melyek vagy egymás mellett ejtetnek ki, vagy kettős hangzókká egyesülnek. A hangzók magok puhább és vékonyabb kiejtésűek, több az *e* és *u* mint az *a* és *o*. A nyelvi alakok és kifejezésmód a szélesebb és kényelmesebb felé hajlik. A kimért és velős dorismus mellett, mely a legnélkülözhetőbbet is szigorún megtartja, nagyobb az ion kiejtés kifejezési bősége, kerekdedsége, mi a nyelvnek tetszetős kellemet, nagyobb változatosságot kölcsönöz. Az ionokhoz tartoztak: Attika lakói, Euboea és a Cykladok össznévébe foglalt aegaei szigetek lakosi, a kisázsiai gyarmatosok a lydi és kari partokon a szomszéd Chios és Samos nagyobb szigetekkel együtt. A dorokhoz számítandók: a Peloponnesusban Sparta, az uralkodó lakosság Argosban, Phlius, Sicyon, Korinthus, Trözen, Epidaurus Aegina szigetével; a Peloponnesuson kívül Megaris és a kicsi dor Tetrapolis a Parnassuson, továbbá a Sporadok nagyobb száma és nem csekély része a kari révpartnak a közel fekvő szigetekkel együtt, melyek közt Kos és Rhodus a jelentékenyebbek, ők képezék végül a kretai népesség többségét.

Az ionosság és dorosság a hellen nyelvnek elismert két főalakja; ezek azonban, mint tudjuk, nem méritik ki a tájéjtéseket. Voltak görögök, kik sem ionul sem dorul nem beszéltek, és ezekről azt mondták, hogy aeolok. Ide Görögországnak főlebb nem említett népei és szigetei tartoznak. De az aeol szójárás nem oly határozott tájéjtés, mint az ion vagy dor; nincs határozott jellege. Félreismerhetlen a nagy tarkaság, mely az utóbbi törzs népei közt létezett anélkül, hogy valamely közös, megkülönböztető jelleggel bírt volna, mint milyennel az ionok és dorok bírtak. Mert habár e két, most nevezett törzs is ritkán tartotta meg szűzen és

keveréktelenül saját jellemét, fölismerhető volt bennök az ős jelleg, melybe a többi, mint a galy a törzsbe, oltva lett, míg az aeolokhoz számítandó népségek ily ős jelleg hiányában szükölködvén, nem gyéren kevesbbe hasonlítanak egymáshoz, mintsem az ionok- vagy doroktól különböztek. Az achaiokról, kik az aeolokhoz számítvák, igen valószínű, hogy közelebb álltak az ionokhoz; a közép és éjszaki Görögország lakosainak többsége pedig a dorokhoz közelíte.

Curtius ³⁾ azon véleményben van, hogy az aeolok maradékai azon legelső bevándorlásnak, melyről a történet még nem emlékezik, és a mely nép magát ős-szülttnek képzelé; melyet ő a történeti hátlatnak nevez. Schömann ellenben azt véli, hogy az alapos kutatás bizonyára azon eredményre vezetne, miszerint a görög nép nem három, hanem két főtörzsrre oszlik. u. m. az ion- és dorra, és az u. n. aeolok e két törzshöz tartozók.

E jellemző különbség e két főtörzs között nemcsak a beszédmódban mutatkozik feltűnően, hanem, melyen a népnek sajátos szelleme leginkább szokott nyilvánkozni, a szellemi élet terén: a művészetben, névszerint az építészet- és zenében. A dor építészeti ízlés egyhangú, egyrészről hasznosságra, erősség- és szilárdságra tekintő, másrészt nemesen egyszerű és összillettes (harmonisch); a vele szemben álló ion ízlést ellenben vidám csínosság, ékesség és a mellék-művek változatossága jellemzik. A zenében, melyet a hangok építészetének mondhatni, a dor komoly és tisztos jelleg és azon képesség illeti, hogy a föllázadt szenvedélyt csillapítani, és a léleknek férfias nyugodtságát előidézni tudja, míg az ellentétes ion a puhaság és szórakozás jellegével bír, a vidám társaságnak, de fájdalomnak és panasznak is kifejezése. A költészet is fölismerteti a két törzs közötti különbséget. Ennek legidősb faja, — amennyiben a reánk átszármazott töredékből vagy hagyományokból ítélhetünk, — a hősköl-

temény sokkal korábbi időben veszi kezdetét, mintsem a dor törzs eloszlott volna, tehát akkor, midőn az ionokhoz közelebb álló achaioké volt a főuralom; midőn az epos már közbirtokká vált, és valamennyi görög által műveltetett, azontúl is megtartá ion jellegét nemcsak a nyelvben, hanem egész előadó alakjában. A dor költészetben bizonyos gyakorlati, közel célra vonatkozó irány lelhető föl, mert a költő vagy oktat, vagy hangulatot, körülményt fejez ki, míg a költészet ama nemének, mely magasabb, általánosabb eszméket érzékit, fölszárnyalását az ion törzsnek köszönjük. Azonban a szellemi életnek az általános népeletet és köz-résztvevést fölülhaladó terén is kimutatható e törzsi különbség. A bölcsészeti szemlélődés az ionoknál vette kezdetét, és főleg a természet-bölcsészeti fejtvények, milyen a világ, a világalkotó és föntartó erők, megoldásával foglalkozék; míg az ital bölcsészek, kik, az egy, születésére nézve ion, Pythagorast kivéve, dor eredetűek valának, főképen a szellem és szellemi viszonyok, az erkölccstan és gyakorlati bölcsészet körül szemlélődének, mely tér az ionoktól egészen műveletlen maradt. — Továbbá az előkor ismeretére, nevezetesen események kifürkészésére sokkal több gondot fordítottak az ionok a doroknál. A logographok közt, kik Herodotus előtt irtanak, egy-kettőt kivéve, nem találunk dort; Herodotus jóllehet halikarnassusi dor vala, úgy látszik, ion beszédben irta történetét. Végre a művészi alakú vagyis széppróza kizárólagos tulajdona maradt az ionoknak; ez a doroktól, kik a kifejezés érthetőségére, szabatosságára és lehető rövidségére ügyeltek csak, soha sem műveltetett ki.

De habár mindezekben az ionok és dorok közötti általános különbség bizonyos és félreismerhetlen, nem lehet tagadni azt sem, hogy közelebb megtekintésnél egyes népek jelleme természeti és történelmi körülmények öszhatása által, sokféleképen módosúltnak és megváltozotttnak mutatkozik. Mint olyakat, kik a dor lényegét a legtisztábban tartották meg, a spartabelieket

mondhatjuk, a kiknél e jelleg oly alakban tűnik föl, melytől tisztelő elismerésünket meg nem tagadhatjuk, habár később, a szomszéd államok szabadabb fejlődésekor ezen államelv elzárkozottságra vezetett; habár arra az ur és szolga közötti viszony az embertelen önzés bélyegét síté. Az ion jellem az ázsiai gyarmatokban fejlett ki, hol a műveltségben előhaladott népekkel való sokoldalú érintkezés e törzs szellemi jeles tehetségeinek kifejlését előmozdítá, míg az anyaország lakóinál, hol e befolyás kevésbbé volt érezhető, a csira tovább szunynyadott, de csak azért, hogy eljövén tavasza, annál bujább és pompásabb fölvirágozással dicsekedhessék. Athennek vala föntartva mindaz, mit fölsőbb, nemesebb műveltségben e két törzs birt, nemcsak fölfogni, művelni és ápolni, hanem előre törekedvén, oly magas polcra emelni, minőre a Gondviselés a görög népet az utókor okulására kiszemelé. ⁴⁾

4. A vérrokonság.

Ha az ujabbkori népek története mesés előidőkben veszi kezdetét, az ókor népeiről még nagyobb bizonytalanságban kell lennünk: a dolog természetéből foly ez. Már Varro ⁵⁾ három nagy korszakra osztá fel a görög történetet: először azon időre, mely az emberi nem elejétől a vizözönig terjed, és ez a teljesen ismeretlen korszak; másodszor a vizözöntől az első olyimpiásig terjedő korszakra, melyet regés korszaknak nevez, mivel ebben regeszerű dolgok fordulnak elő; harmadszor azon időre, mely az első olyimpiástól az ő koráig ér, és ezt történeti korszaknak nevezi, mert való tényeket, megtörtént dolgokat foglal magában. — Varro két első korszakának tárgyalását illetőleg kettős ut nyílik előttünk: vagy egészen elhagyhatjuk, illetőleg a mythológiához utasíthatjuk a regéket, vagy fölvehetjük őket régiségeink közé. Midőn ezen, a nagy közönségnek

szánt munkánkban az utóbbira határozzuk magunkat, ez nem történik előttünk helyeseknek tetsző okok nélkül. Elsejét ezen indokoknak főlebb említők, hozzá adhatjuk még, hogy a görögnek hite istenei-, hősei- és emberi őseiről annyira természetébe vegyült, miszerint vallásosságának, hazafiságának ezek kepezik alapját; ezek rugóit számos történeti ténynek, melyek szellemét fölfogni a mythusok ismerete nélkül képesek nem lennénk. A görögök politikai életében nem kevés olyan körülmény fordul elő, melynek megértése nagy nehézséggel jár az előtt, ki a mysticus associatio menetében avatlan. A ki a görög történelmet tanulmányozza, több alkalomkor észre fogja venni, hogy e legendák a történeti idő politikai tüneményeinek világítást, életet kölcsönöznek. Óvakodunk azonban többet tenni, mint a mennyi célunk elérésére szükséges, és a kellő mértéket annál inkább szem előtt tartjuk, minthogy a pályakérdések sorozatában, mely e műneklételt ad, egyik bizonynyal a classica mythologiára is vonatkozik. E helyt alig adunk tehát egyebet a sokágú törzsfánál, melynek minden ágába egy-egy görög családfa van beoltva. Ily családfának nem az ősök hosszú sorában, hanem azok szakadatlan láncolatában rejlett értéke, miközben a netalán hiányzó szemeket többnyire nemzeti vagy helyi nevek: a legismertebb folyó-, hegy-, forrás-, vagy helységei pótolák, melyek személyesítve nem kis számú hőstetteknek, kalandoknak valának részesei. Minthogy nem létezett oly kicsi község, melynek családfája hiányzanék, képzelhető a mythusok töméntelen sokasága, mivel a csupasz törzsfát lombosító eme költői epizodok nélkülözhetlenek valának; ámde legtöbbjét, ha felvett célunkhoz közelebb nem visznek, szabadjon elmelőznünk.

5. Az istenek.

A görögök mesés világa az isteneknél veszi kezdetét, kik valamint az emberek előtt létező, azonképen fölöttük álló lények; ezek után a hősöket, végre az emberi nemet veszi föl körébe. Egyidejűleg az istenekkel szörnyek is fordulnak elő, kik sem ezekhez, sem az emberekhez nem sorozhatók, jóllehet a szabadakaratot, öntudatos cselekvést, az öröm és fájdalom érzetét mindhárman közösen birják; ilyen lények a Harpyák, Sirenek, a Scylla és Charybdis, a Sphynx, Chimaerák, Pegasus, a Cyklopsok, Centaurok és egyebek. A regékörnek első szakát az óriások harca, bizonyos gigasi erők összeütközése képezi. Ezek végre leigáztatnak és tehetetlenekké tétetnek Zeus rendezett uralma alatt, ki kevésbbé képes eldődei fölött elsősége küzdi fel magát, e mellett azonban némi megszorítást szenved az őt körülvevő istenek és istennők hatalma által, névszerint az isteni tanács vagyis agora által, melynek véleményét kikérni köteleztetik.

Ezen eseményeket röviden és egyszerűen mint mythusokat adjuk elő, miként azokat Hesiodus meg Homerus lelkesült muzsái a hasongondolkodásu és izlésű honfiaknak elmesélek. Hesiodus az előidő őseit, Herodotus hőseit, mint személyes egyedekeket tünteti föl, nálok Uranus, Nyx, Hypnos Oneiros (az ég, éj, alvás és álm) oly személyek, mint Zeus és Apollon. Es e jellemöket itt is megtartják, mert őket merő allegoriákul fölereszteni merész és bizonytalan sikerű vállalat volna; elvesztenék ez által egyrésről ama nézpontot, melylyel az eredeti hallgatók birtak anélkül, hogy másrészt biztos bölcselmit nyernénk. Nehány e mythicus személy vagy cselekvény közül allegoria által megfejtethető ugyan, de nem áll ez valamennyire nézve; és a mythusboncoló, kit ilyszerű kísérlet kez-

detben szép sikerrel kecsegtetne, hamar belátná, hogy a nyom, melyet követé, eltűnt szeme elől; ekkor aztán kényszerülve volna alanyi véleteinek ösvényén „gondolom“-ra tovább haladni; mert az allegorikai személyek és képek annyira kevervék nem-allegorikaiakkal, miszerint őket szétválasztani nem lehet anélkül, hogy az egészet szét ne zúzzuk. A görögök theogoniája tartalmaz ugyan cosmogoniai fogalmakat, hanem abból cosmogonicus szerveztet, planetai, physikai átalakulások láncolatát kifejtteni teljesen lehetetlen. *) Figyelmet érdemel, mit e tekintetben b. Eötvös József mond: Baco az ó világ mythológiájának nagy részét allegorikai értelemben magyarázta meg, s ha „De sapientia veterum“ című munkájának egyes fejezeteit, például: „Pan, seu de natura,“ „Orpheus, seu de scientia“ olvassuk, néha csaknem osztjuk nézeteit. Tovább gondolkozva e tárgyról azonban meggyőződünk, hogy e mythológiának egyes meséi, s bizonyos morális igazságok között található összefüggésből azt, hogy e mesék ezen igazságok allegorikai kifejezéséért készültek, nem következtethetjük, hogy az inkább két más oknak tulajdonítható. Először annak, mert nincs képtelen mese, melyet oly szellem mint Baco, valamely tudományos vagy erkölcsi igazságra nem alkalmazhatna. Másodszor mert csaknem mindazon munkák, melyekből nagyrészt mythologiai ismereteinket merítjük, oly korszakban íratlak, midőn a mivelt osztályok elvesztve a nép hitét, a mythológiának allegorikai értelmezésében keresték azon tiszteletnek igazolását, melyben vallásukat az állam érdekében tartani kénytelenítették. S ha egyes mythologiai mesék s bizonyos morális igazságok között nagyon is világos összeköttetést találunk, meg lehetünk győződve, hogy azok a régi vallás hanyatlása korszakában módosítottak így. *)

A mythicus időrend szerint Zeus Kronos és Uranus után következik; görög fölfogás szerint Zeus a legkiválóbb egyéniség; kisszerű elődei, Kronos

és Uranus, azon célra látszanak fölállítva lenni, hogy mint legyőzendők, tárgyai legyenek Zeus hősiességének. Homerus és Hesiodus —, valamint a görögök előtt általában Zeus a legnagyobb, a legfőnségesebb isten, az istenek és emberek atyja, kinek ellenállni senki fiának még eszébe sem jut. A többi istennek is megvan a maga befolyása és hatalma, hatásköre és kötelme, és ezekbe rendszerint Zeus nem avatkozik: ellenben a gondviselő főfelügyelet az Olympuson és a föld fölött őt magát illeti. Zeus testvéreivel Poseidon- és Hades-sel megosztja a főhatalmat, magának az eget és leget tartván meg, Poseidonnak a vizet, Hadesnek az alvilágot juttatja osztályrészül, míg a föld eseményeibe az istenségek valamennyien befolyanak. Zeus tehát testvéreivel és kartársaival voltak az istenek, kik Homerus és Hesiodus korában teljes hatalom- és méltósággal uralkodának.

A görögök képzelete emberi tulajdonokkal ruházta fel őket: a mohó vágyak, rokon- és ellenszenv, a szenvedélyek, melyek az emberi kedélyt meghasonlítják, az ő tevékenységekre is befolyának, rendkívüli erővel bírván, a halálnak, azonképen a testi bajoknak (ritka kivétellel) alávetve nincsenek. Minthogy lakásaik is nejeik is valának, természetes a következtetés, hogy a most uralkodó istenségeknek elődeik is voltak. És ha a gondolkozó és képzetdús görög istenei törzsfáját följegyezve nem találta, kielégíthetlen volt, míg ennek nyomába nem jutott. — Hesiodusnak elbeszélésében ⁸⁾ a Zeus előtti korról némi rendszert találván, kövessük azt.

Korrendben Chaos a létezők elseje, azután Gaea a terjedt, száraz, lapos föld a méhében lakozó Tartarussal következik. Az isten- és embereket legyőző Eros (a szerelem) nemsokára utánjő.

Chaos-ból fejlődnek ki az Erebos és Nyx (éj), ez utóbbiból az Aether és Hembra (nap). Gaea szülé Uranus-t (ég, égbolt) részint hogy őt be-

boltozza, részint hogy halhatatlan isteneknek lakhelyül szolgáljon. Ő létesíté továbbá a hegységeket, az isteni Nymphák szállását és Pontus-t, a hullámozó tengert.

Gaea azután neje lett Uranus-nak, mely egyesülésből számos utód sarjadzék, u. m. hat-hat férfi — és nő Titan, a három Cyklops és a három Hekatoncheir vanyis százkezü lények. A Titanok: Oceanus, Koos, Krios, Hyperion, Japetus és Kronos; a Titanidák: Theia, Rhea, Themis, Mnemosyne, Phoebe és Thetis. A Cyklopsok nevei: Brontes, Steropes és Arges — félelmes személyek, testi erő és kézi ügyesség által egyaránt kitűnők, ők készíték a villámot, Zeus ellenállhatlan lövegeit. A Hekatoncheirek: Kottos, Briareus és Gyges.

Uranus félelem- és irtózáttal szemlélte hatalmas szülötteit; mihelyt egyikök megszületett, azonnal elrejté a föld barlangjaiba, nem akarván megengedni, hogy innét előjöjenek. Gaea anyai szívének fájdalmában a vasat termé, sarlót készíté belőle és boszúra hívá föl gyermekeit atyjok kegyetlen bánásmódja ellen. Kronos (az idő) kivételével senki sem merészelt e tette vállalkozni: ő a Titanok legifjabbika és legbátrabbika sarlóval fölfegyverkezve a Gaea által kijölkölt lesre állott atyja ellen. Rövid vártatva beáll az éj, és Uranus leszáll Gaea ölelésére: ekkor előrohan Kronos leshelyéből levágja atyjának nemzörészeit, és a vérző tagot messze veti a tengerbe. Sok vér csurgott a földre, minek következtében Gaea az ellenállhatlan Erinnéseket, a szörnyen izmos Gigas-okat és a meli-i Nymphákat szülé. A tengeren uszó tajtékszó nemzótagnból pedig született Aphrodite, ki nevét is a tajtéktól öröklé. Előbb Cythera szigetén szállt ki, és csak innét telepedett át Cyprus-ra: e szigettel érezteté jótékony befolyását, és könnyű-lenge lép-tei alatt sarjadzék a fű; Eros azonnal hozzá szegődött

társul, segíté őt működésében, az istenek- és emberekben a szerelem érzelmeit keltvén és táplálván.

Miután a tehetetlen Uranus ekkép trónját veszté Kronos és a Titanok visszanyerék szabadságukat, s ez által a fölényt; a Cyklopsok és Hekatoncheirek ellenben, kiket Uranus a Tartarusba zárt volt, megmaradtak rabságukban.

A Titanok mindegyike szapora utódoknak örvendett; Oceanus különösen, mert testvérével Thetis-szel háromszáz leányt nemze: az oceani Nymphákat, és ugyanannyi fimagzatot: a folyókat és forrásokat. Hyperion és testvérének Theia-nak gyermekei: Helios, Selene és Eos; Koos Phöbé-vel Leto-t és Asteria-t szülte; Krios magzatai pedig: Astraeus, Pallas és Perses; unokái Astraeos és Eos-ból: Zephyrus, Boreas és Notus szelek. Jagetos, Klymene — oceani Nymphával nősülvén, maradékai közt szemléljük: a hires Prometheus-, Epimetheus-, Menoetius- és Atlást. Kronos maradéka azonban leg-hatalmasabb, és mindnyáját fölümuló vala. Ő testvérét Rheát vevén feleségül vele három leányt Hestia-, Demeter- és Heré-t és ugyanannyi fiút Hades-, Poseidon- és Zeus-t nemzé. Ez utóbbi legifjabb ugyan, de legnagyobb.

Kronos előre sejtven saját gyermekeiből bekövetkezendő vesztét, mihelyt egyikök létre jött, azonnal lenyelé és magában rejtve tartá. Így cselekedett volt az őt előbbszülöttel, midőn Rhea Zeus-szal vala viselős. Gyermekei vesztén keseredve szüleihéz: Uranus és Gaia-hoz fordult tanácsért, kik Zeus-nak e közben történt születését csakugyan eltitkolák. Éjjel vivék a kisdedit Kréta szigetére Lyksos-ba, hol az Ida hegynek erdős barlangjába elrejték, helyette Kronos-nak bepolyázott követ nyujtának; melyet ez, azon csalódásban, hogy gyermeke, mohón elnyelt. E módon volt biztosítva Zeus megmaradása. — Midőn

már nagyra nőtt és mérhetlen ereje szép kifejlődésnek indult, a ravasz Gaea rábirta Kronos-t, hogy előbb az elnyelt követ, azután az öt gyermeket ismét kiadja. Hestia, Demeter, Heró, Poseidon és Hades tehát öcscsökkel Zeus-szal együtt nevedkedhettek; a kő pedig, mely ez utóbbinak létét megmenté, a delphii templom közelében tétetett le, hol még a később korban is vallásos tisztelet tárgya volt.

De ezzel koránsem meritettük még ki a Zeus születése előtti kor nemzedékének névsorát. Nyx, a nélkül hogy nősült volna, létet ada: Thanatos (halál), Hypnos- és Oneiros-nak; Momos- és Oëzys-nak (a keserves fájdalom); Klotho-, Lachetis- és Athropos-nak a sorsintéző Parcák-nak; Geras- (a hajlott kor) és Erys-nek (az egyenetlenség). Erys-nek átkos fajzatja következő: Pónos (szenvedés), Lethe (halál), Limos (éhhál), Phónos és Mache (gyilkosság és csata), Dinomia és Ate (a törvények megvetése és a meggondolatlan szenvedélyesség), Horkos a mindig éber esküőr, és kérérlhetlen boszulója az esküszegésnek.

Gaea is szült gyermekeket Pontus-sal kötött házasságában, ezek: Nereus a tenger becsületes aggja, valamint Thaumás, Phorkys és Keto. Nereus és Doristól Oceanus egyik leányától származik az ötven Nereida vagyis a tengeri Nymphák. Thaumás nőül vette Elektrá-t ugyancsak Oceanus leányát, és létet ada Iris-nek, a két Harpya-nak, Aello és Okypete-nek, csupa szárnyas és szélesebb lényeknek. Phorkys és Keto-ból erednek: a Hesperidák sárkánya, a szörnyű Graeák és Gorgok; Medusa véréből, midőn őt Perseus megölte, lett Chrysaor és a nemes Pegasus-ló; Chrysaor és Challirrhoe nemzék Geryon-t s a félig nympa, félig kigyóalakú Echidná-t, ki ennél fogva sem az istenekhez, sem az emberekhez nem hasonlított. Echidna és Typhaon egyesülésének fogadatai: Oth-

ros, Geryonnak kétfejű kutyája; Cerberus, Hades ötvenfejű örebe és a laerna-i kigyó. Ettől származnak a Chimaera a thebai Sphynx és a nemaeai oroszlán.

Hatalmas és jelentékeny utódai valának még Styx-nek, Oceanus leányának Pallas-tól: ő szülte Zelo-t és Nyke-t (buzglom és győzelmet), Kratos-t és Bia-t (az erőszakot és izmosságot). Styxnek és bátor fiainak közre működése segítette Zeus-t főképen győzelemre a Titanok ellen.

Zeus nemcsak testileg, hanem szellemileg is előnyösen növekedett föl. Elhatározván immár testvéreivel Kronos és a Titanok kezéből a hatalmat kiragadni, ezen határozatból hosszas és kétségbeesett háboru kezdődött, melyben valamennyi isten és istennő részt vön. Zeus összegyűjtván őket az Olympuson megigérte, hogy azokat, kik Kronos elleni harcában pártjára állanak, nem fogja hatásköreikben és szabadságaikban korlátozni. Az első, ki az ajánlatot elfogadta, és négy fiával késznek nyilatkozott részére állani, Styx volt. Zeus hálából mind a négyet állandóul kíséretébe fogadta, Styx-nek pedig az istenek közt azon tekintetes állást juttatá, mely Horkoszé volt az emberek között: ő volt az istenek esküjének őre, szentesítője.

Hogy magát megerősítse, kiszabadította Zeus az Uranidákat, kiket atyja a Tartarus-ba berekesztett volt, a Cyklopsokat t. i. és a Centaurokat, és arra bírta őket, hogy pártjához szegődjenek. Azok villám és menydörgéssel látták el őt, és száz karuk rettenetes izmait vetették a latba mellette. Mégis teljes tíz évig folyt a küzdelem, míg Zeus és a Kronidák az Olympust elfoglalák, onnét a Titanokat délnek Othrys hegyre leszorítván.

Az egész természetet izgult rángatózás fogta el; a dörbörgést és forrongást a távol Oceanus, kinck a harcban része nem volt, épen úgy érzé, mint Gaia és

Pontus. Zeus menykövei és a százkezűek által hajított sziklacsúcsok és egész hegyek kivítták végre a győzelmet, és a leigázott Titanok a Tartarusba lezúdítottak. Japetus, Kronos és a többi Titanok — az egy Oceanus kivételével — visszavonhatatlanul ezen földalatti tömlőre kárhoztattak, mely körül Poseidon ércfalat emelt, és mely elé három Centimanus órúl állíttatott. Japetus két fia közül Menoetis megosztá a börtönt atyjával; Atlas büntetésül a nyugat legszélső partjaira állíttatván föntartani köteles az égnek „tömör“ boltozatát.

Ekként igázták le a Titanokat, és keríték kezeikhez a hatalmat a Kronidák Zeus-szal élükön. De még nem valának teljes biztenségben, mert Gaia és Tartarus Typhon-nak a félelmes szörnynek adván lételt, ez oly nagymérvű tehetségeket kezdte kifejteni, hogy ha ebben nem gátoltatik, a főhatalmat könnyen magához ragadandá. De Zeus sasszeme belátta a vészt, és villámsugárral lesujtotta őt az Olympusról és a megégettet a Tartarusba a többiekhez sorozta. Ezentúl már nem keletkezett pártütő, kia Kronidák felségi jogait valaha kétségbe vontak volna.

Zeus-szal új dynastia és a dolgok új rendje áll be. Mint említők: Zeus, Poseidon és Hades a világterét egymás között feloszták, és hatáskörüket körülírák. Zeus a léggört és az előülői méltóságot tartotta fen magának; Poseidon a tengert nyeré, ő szabályozza a földalatti erőket; Hades az alvilágot kormányozza, vagyis azon országot, hol a meghalt emberek félig élő árnyai léteznek.

Említettük, hogy Zeus testvérei- nővérei- és ezek szülötteivel együtt képezik a jelennel dicsően uralkodó istenséget, azaz hogy azon időbelit, melyet a homerus- és hesiodus-kori görögök elismertek és imádtak. Zeus gyermekei, valamint nejei is számosak valának. Elsőbben Metis-szel az istennők legbölcsebbiké-

vel lépett házasságra; Gaea és Uranus óva inték azonban, hogy a tőle születendő gyermekek fölülmulják őt és trónjától könnyen megfoszthatják; midőn tehát Metis épen azon ponton volt, hogy Athenát szülje, elnyelte őt és ennek bölcsessége azonosítá magát Zeus lényével. Később fejét nyitattta megmagának, hogy Athena istennőnek létrejöttét lehetségtse. Themis-szel nemzé Zeusa Horá-kat; Eurynome-vel a Chariso-kat vagyis a Gratiákat; Mnemosyne a Musákat szülé tőle; Leto (Latona) asszony Apollon és Artemist; Demeter pedig Persophoné-t.

Legutóbb Here-vel frigyesült, ki mint az istennők királynéja, örök időkre biztosítá méltóságát. Tőle születtek: Hebe, Ares és Eileithya. Majától Atlas leányától Hermest nyeré Zeus. Hephaestus — mint mondják — Hera magzatja Zeus-tól, szerzőnk szerint minden nemző erő nélkül szülte őt anyja; szégyenelvén azonban bénaságát, el akará rejteni, de a kis béna elbujdosott a tengerbe, hol két Nereida: Thetis és Eurynome anyai gondja alatt fölnevekedett.

A felsorolt istenségek Zeus elnöksége alatt következő öt osztályba sorozhatók:

1. A tizenkét olympusifő-isten és istennő: Zeus, Poseidon, Apollon, Ares, Hephaestos, Hermes, Herc, Athene, Artemis, Aphrodite, Hestia és Demeter.

2. Határozatlan számú istenségek, kik — a tizenkettes szám már betöltve lévén — nem tartoznak az olympusiakhoz, holott közölöktöbbben nem kevesebb hatalom- és méltósággal bírtak, mint azok: — Hades, Helius, Hekate, Dionysus, Dione, Persephone, Selene, Themis, Eos, Harmonia, a Gratiák, Musák, az Eileithyák, a Mocrák vagy Parcák, az Oceanidák és Nereidák,

Proteus, Eidothea, a Nymphák, Leukothea, Phorkys, Aeolus, Nemesis stb.

4. Istenségek, kiknek egyedisége tökéletlenül van fölfogva és határozatlanul körülírva: Athe, a Liták, Eris, Thanatus, Hypnos, Kratos, Bia, Ossa és mások. E nevek alatt néha istenségek, máskor elvont vagy személyesített tulajdonságok értetnek.

5. Szörnyek, isteni fajzatok: a Harpyák, a Gergók, Graeák, Pegasus, Chrysaor, Echidna, Chimaera, a Hesperidák sárkánya, Cerberus, Othros, Geryon, a laernai Hydra, a nemaeai oroszlán, Scylla és Charybdis, a Centaurok, Sphynx, a halhatatlan lovak: Xanthus és Balios s így tovább.⁹⁾

6. A hősök és emberek általában.

A hősök- és emberekről szóló legendákhoz áttérvén, Hesiodus theogoniája cserben hagy; benne az emberek teremtéséről említés nem tétetik. Létezik azonban más hesiodusféle mű is, melynek címe: „A művek és napok“, ¹⁰⁾ és az emberek eleiről értekezik. Eredetéről e műnek azt kell tartanunk, a mit Homerus műveiről meg Hesiodus theogoniájáról is tartanak a régészek, hogy t. i. nem egy szerző költeményei, hanem compilatio, mely szóbeli és írott hagyomány nyomán későbbben szerkesztetett. Belokok: mint a csekély összefüggés, mely e művet mintegy regehalmaznak tünteti elénk; az ismétlések és ellenmondások által többször megzavart egység, csakugyan nyilatkoznak e fölvét mellett.

Kezdetben, — így kezdik az elbeszélést a Művek és Napok, — teremték az olympusi istenek az arany nemzedéket, — jó, tökélyes, boldog embereket, kik a földnek önkényes adományaiból bőséggel táplálkoztak.

ván, — miként az istenek — kedélyes, békés életet éltek; bajok és az öregség nem terhelék őket, és a halál szende álm volt számokra, mely után Zeus kegyelméből Daemon-okká lettek, hogy láthatlanul örködjének az emberek fölött, őket gazdagsággal jutalmazza, jó és gonosz tetteiket följegyezzék.

Közvetlen ezek után az ezüst nemzedéket, az aranykorbelieknél test- és lélekben gyarlóbb lényeket teremték az istenek. Ezen emberek keveset gondoltak egymással, keveset az istenekkel, kiknek szolgálni és áldozni nem akartak. Zeus boszankodásában a föld alá temeté őket, hol az alvilági lények közt némi előjogos állást foglalnak el.

Harmad izben a réz nemzedéket alkotá Zeus, mely az ezüستől is egészen elütő, ennél is silányabb volt. Ez kőrisfából volt alkotva, és gyémánt lélekkel birt; erejére rettenetes, lelkületére harcias; kenyeret, melylyel nem élt, nem is készített; fegyvere, épülete, butora mind rézből készült: vas akkor még nem létezett. E nemzedék folyvást háboruszkodván magamagát irtá ki, és minden előjog nélkül a Hadesbe szállt alá.

Következőleg a negyedik, az előbbinél igazság-szeretőbb, és jobb nemzedéket teremté Zeus. Ezek a hősök vagy félistenek valának, a Troja és Theba ostrománál harcolók. De e dicső ivadék is kiveszett részint csatákban, részint mint élőket ülteté át őket Zeus az üdvözültek szigeteibe, hol békén és kényelemben háromszor aratják a földnek önkénytes termését.

Az ötödik, a hősök után következő vas nemzedékhez tartozik költőnk maga is, és pedig nem kis fájdalomra, mert kortársait gonoszoknak, igaztalanoknak, hálátlanok- és esküszegőeknek ismeri, kik vérrokonaiikkal nem törődnek, sőt az isteneknek tett fogadalmakat sem tartják meg. Ez ivadék folytonos gond- és gyötrelmre van születve, kevés benne ami dicséretes és jó volna; azért hiszi a költő, miszerint közelget az idő, midőn Zeus e nemzedéknek is véget vet.

Hesiodusekölteménye erkölcsi tanköltemény, talán az első e nemben. De habár a szerzőnek e célját félreismerni nem lehet, kitűnik mindamellett, hogy ő a mythicus hagyományokhoz ragaszkodott és azokat tankölteményébe fölvette. Már a körülmény, hogy a fokozatos arany, ezüst, réz és vas kor közé a homerusi hősöket beszötte, mutat erre. E lelkiismeretességnek köszönhetjük továbbá azt, hogy műve másik részében a földi nyomornak eredetét és elterjedését megfejtendő a Prometheus- és Pandorá-ról szóló meséket is fölveszi, holott e megfejtésre fölállított tanában — az emberi nemnek fokozatos elgyarlódásáról, erre szükségére nem volt. Adjuk e mythus későbbi kifejtettségében.

Japetus-nak újabb írók szerint négy fia volt: Atlas és Menoetis-ről már emlékezünk; Prometheus és Epimetheus (az előrelátás és tény utáni észlelődés) a Titanok bukása után a már létező emberi nemnek lesznek védnökei Zeus félelmes túlhatalma ellen. (Csak nagyon késő keltű mesék tartják Prometheust az emberiség alkotójának.) Uj harc tör ki. De Zeus és Prometheus közt a fegyverek nem többé hegyek és villámok, hanem elmeél és álnokság. A harc kimenetelétől függ az emberi nemnek jó szerencséje vagy balsorsa. A csatázás változatai következők. Az emberek épen alkudoztak az istenekkel, az egymásnak nyújtandó hódolat és viszonzszolgálat föllött, és a kérdés a körül forgott, az állatok mely részét hozzák áldozatul az emberek a halhatatlan isteneknek? Prometheus az emberiség megbízottja, két részre osztotta az áldozatbirkát: egyfelé tevő a húst és a nemesebb belrészeket, és befődé a birka bőrével, a másik részbe a hófejér fagygyúval gondosan beburkolt csontokat juttatá; fölkeré azután Zeust, határozná meg melyik részt kívánja az emberektől, és melyiket hagyja meg nekik? Zeus mindkét kezével a fagygyú után kapván, szörnyen fölgerjedt, midőn abban csontokat lelt.

de minthogy a választás visszavonhatlan volt, nem áldoztak ez időtől a görögök isteneiknek egyebet, hanem hájba, fagygyúba göngyölt csontokat. Haragjában Zeus megvoná a földtől a tüzet, minek közetkeztében elveszett volna az emberi nem, ha Prometheus a főisten egyenes tilalma dacára tüzet nem oroz, és azt üres hengerben az embereknek az égből le nem hozza.

Kettőzött volt most Zeus boszúja. Parancsára Hephaestos női alakot készíté földből, Athena fölcicomázá, Aphrodite és a Graciák méltóságos magatartással látták el, Hermes hazug, csalárd eblelket lehelt belé és — mint az istenek követe — bevezeté őt az emberi társaságba éppen akkor, midőn Prometheus a földről távol volt. Epimetheus bátyja tilalmának, — hogy Zeus-tól semminemű ajándékot el ne fogadjon, — ellenérefölveszi az ígérettel bíró csábítót az emberek közé, kik bajt, betegséget még nem ismerének, de a kiktől ezen idő óta a jólét és béke eltávoztak. Minden rossz ugyanis, melynek az emberek jellenen alávetvék, egy szelencébe jól elzártan Epimetheus őrizete alatt voltak. Pandora (így hítták az istenek ajándékát) merő gonoszságból fölfedé a szelence tetejét, és ime! a töméntelen nyavalya s ezerféle szerencsétlenség szétáradoz a földön, hogy romboló hatalmát mindenkorra érvényesítse. Csak a remény maradt a szelence fenekén, mert mielőtt kiferphetett volna, betevé Pandora a sérthetlen fődöt, ahonnét a reménynek csekély és bizonytalan hatása fejthető meg. Hesiodus a tanulságot meríti a történetből, hogy Zeus akaratának dőreség ellenállni, szándékát lehetetlen megghiusítani; és hogy minden baj és rossz az asszonyi nemtől származik, melynek Pandora szülőanyja és képviselője.

A legborzasztóbb büntetés Prometheust sújtá azon vakmerőségeért, hogy Zeus bölcseségével versengeni merészelt. Szírthez bilincseltetvén, arra lön kárhoztatva, hogy egy sas nappalunkint fölemészsze

máját, mely éjjente a jövő nap kínjára megnőjön. Itt sínlett ő az emberiség nemeskeblű előharcosa, öntudatában és a jövőben keresve vigaszt, míg Zeus megengedé kedvenc fiának Herakles-nek, hogy dicsőségét Prometheus fölszabadításával is tetézzé. ¹¹⁾

Aeschylus e tárgyból a hesiodus-féle mesének megtartván alaprajzát, nagy hatású tragoediát — „Alebilincselte Prometheus“ — alkotta. Ebben Scythiát. — (az általános görög néphit egyenesen Kaukazust) jelöli ki Prometheus szenvedésének színhelyéül. E hit annyira el volt terjedve, hogy Pompeius romai tábornok, midőn Kolchys-nál táborozott, Theophares görög tudóssal utnak indult egyedül e hely megszemlélésére. ¹²⁾

7. A delphii Amphiktyon és jósa.

A vallási érzelmek, helyiségek és áldozatok közössége, miről Herodotus mint a görögöket egyesítő harmadik kötelékről emlékezik, oly tünemény, mely nem, miként származás és nyelv, eredetleges ősi, hanem fokozatosan fejlődő. Herodotus korában, sőt egy századdal előbb is, ez már ki volt fejlődve; volt azonban idő, midőn nem létezett az egész görög népcsaládok összekötő vallási gyülekezet. Az olympiai, pythiai, nemaeai s isthmusi játékok, — hogy csak e négy legfőbbet emeljük ki a számos hasonlóak közül, — nagy ünnepélyek valának az istenek által a nép fölüdítésére, a köz istentisztelet előmozdítására, a nemzetiségi rokonszenv táplálására engedélyezvők: de eleinte csak helyiek, melyek a legközelebbi szomszédokon kívül más látogatókat nem csalogatának. A közös áldozatok szokása kisebb mérvben és a szomszédok közt egyike legősibbnek. Két rokon törzs vagy helység között testvéri érzetet úgy nyilváníták a görögök, hogy egy-egy más áldozataihoz és az azokat követett torokhoz theo-

riát vagyis szent követséget küldének, és az ünnepélyek alatt fegyvernyugvást biztosítanak. A hőskor harciasságában kifáradt görög nép a békés együttlét és közlekedési biztonság után lelkenedezvén, igyekezett előmozdítani az efféle ünnepélyek nagyobbodását és terjedését; így lőnek a falusi ünnepélyek városiakká, tartományiakká, melyekre messzebb vidékről, néha különös meghívásra dísz-küldöttségek érkezének, miáltal az ünnepélyesség nőtt, és az egymáshoz közlekedés előmozdított. Ilyen kezdetök lehetetett az olympiai és pythiai pompás játékoknak. A város és határa a szent szertartások alatt és egy hónappal azután is sértetlennek nyilvánított. ¹³⁾

Néhutt a vallási testvérülés iránya és célja más alakot vőn fel; ilyen testvérülések az *amphiktyonok*, melyek a közös ünnepektől különböznek.

Ezen név: amphiktyones eredetleg körül-lakókat vagyis tág értelemben szomszédokat jelent, valamint „periktiones“ is, szorosán véve oly népségeket jelez, melyek valamely közel fekvő szentélyhez összesereglenek közös ünnepet ülendők; ez alkalommal azonban egyéb ügyeket is elszoktak volt intézni, u. m. viszályait kiegyenlíteni, szövetségeket kötni, támadási és védelmi vállalatokat tervezni stb. ¹⁴⁾ Ily amphiktyoni egyesület több létezett pl. a boeot, triphyl, cubocai, dor, ázsiai és ephesusi ion amphiktyonok; de leghíresebb a delphii vagy pythiai. Így nevezék, mert közös szentélye, a pythiai Apollo temploma Delphiben volt. Birt azonban más szentélylyel is, Pylae vagy Thermopylae közelében fekvő Anthela vagy Anthena városában a maliak területén: Demeter Ampiktyonis templomát. Igen valószínű, hogy az utóbbi székhelye volt önálló, szintén amphiktyoni gyülekezetnek, mely azonban a delphiihez csatlakozván ennek szentélyét, minthogy nagyobb jelentőséggel birt, főszentélyül elfogadá, s e mellett a pylaei templomnak a második hely jutott. Történelmi adataink nincsenek

sem eredetéről sem egyesüléséről ezen két amphiktyonnak. A rege Amphiktyont Hellen fivérét nevezi alapítójául; ebből legalább annyi világlik ki, hogy ezen társulat ósrégi eredetű, egykoru a hellen névvel. Tartozék pedig hozzá következő tizenkét törzs: a thessali, perrhaebi, magnesi, achajai, mali, aeniani vagyis oetai és dolopi, melyek a Thermopylaektól éjszakra —, továbbá a dor, ion, boeot, lokrisi és phocisi, melyek a nevezett szorulattól délre laktanak. Nem tartozának tehát az arkadok, elisiek, pisaiak, a triphylek, a tengerparton elszórt dryopok és a hermionok az argolisi félszigeten, Euboeán és másutt.

A nevezett néptörzsek egyenjogu tagok valának, habár különböztek terjedelmükre és hatalomra nézve a későbbi korban, midőn némelyek közölök jelentéktelenek, sőt politikailag függők valának, míg mások hatalmas államokat képezének, és számos gyarmatokat alapítának, melyek az amphiktyonok jogaiban szintén részesítették. Ezen jogegyenlőség arra a föltevésre vezet minket, miszerint e törzsek az amphiktyonok alakulása korában meglehetősen egyenlő hatalommal birhattak. — Az egyesülés célja nem volt egyedül a Demeter és Apollon iránti vallásos közérzelem kielégítése, hanem egyszersmind nemzetközi szövetekezés, a közös ellenség legyőzése, vagy kebelbeli viszályok kiegyenlítése végett. Erre utalnak az eskü alatt kötelező egyleti alapszabályok, melyek valamely amphiktyoni város lerombolását vagy folyóviznek elzárását tiltják; ha valamely állam e határozatok ellen vétene, azt az összes fölkelendő tagok, mint szószegőt, rendre utasítani köteleztetének. A korviszonyok azon fordulatánál, mely az amphiktyoni gyülekezet politikai működését csaknem lehetetlenné tette, vallásos jelentőségök, névszerint a delphii szentélyt érdeklőleg, mindinkább előérbe szorul. Esküjük idevágó kitételei így en szólnak: Ha valaki az istenség vagyonát megrabolja, vagy be van

avatva valamely a szentély ellen koholt tervbe, annak kézzel és lábbal, szóval és hatalommal való büntetésére kötelezi magát az esküvő. Valamit csak ismerünk a szövetség határozataiból, tevékenységéből, a nála letett panaszokból, az mind a delphii szentélylyel van össze kötötetésben. Régi kiváltságuk volt a Delphibe utazó zarándokoknak a vámmentesség minden utban eső területen; minthogy azonban a kirrha- vagy krissaiál az átmenő utasoktól terhes adót követelének, és nem elég, hogy az amphiktyonok intelmeit semmiből sem vették, hanem az istenséget még vagyonában is megkárosíták: keletkezett az első u. n. szent-háború, mely 586-ban tíz évi háboruszkodás után Krissának lerombolásával, és területének a delphii szent vagyonba történt beolvasztásával végződött. Ez első tényleges föllépése a szent szövetségnek; álljon itt még néhány következő is: 548-ban leégett a delphii templom; az amphiktyonok valának, kik annak fölépítéséről gondoskodtak; ők küldének bizományosokat segélypénzek gyűjtésére, ők szerződtek az Alkamaeon családdal a fölépítés iránt. — Midőn a phocisiak arról vádoltatának, hogy a szentély területét megkárosíták, az amphiktyonok nagy birságban marasztalák el őket, melyet megfizetni vonakodván a második szent háborút (345—346) vonták magokra, és az amphissaci lokrok 340-ben a harmadikat hasonló jogsértésért. — A pythiai játékok rendezését az első szent háború után ugyancsak az amphiktyonok vállalák magokra, miről alább bővebben.

Rendes gyűléseiket évenként kétszer, fölváltva Delphiben és Anthelában tarták. A tizenkét törzs mindegyike két-két követ által, a hieromnemones vagyis szentügyérek által vala képviselve. Magától értetik, hogy mások is elmentek vagy követeket küldöttek a szent gyűlekezethe főképen olyanok, kik ügyeik menetelére, ha nem is egyenes, de legalább közvetett hatást ohajtottak gyakorolni. Vásárt is

tartottak ily alkalommal; sőt megtörtént, hogy az elnökölő hieromnemon az összesereglett vendégeket, közönséget a tanácsba is meghívta, természetesen nem azért, hogy vitatkozásba bocsátkozzék velök, hanem hogy a hozott határozatokat hirdesse, vagy hangulatukat kipuhatholja.

Demosthenes az ő korabeli amphiktyoni gyülekezetet árnyjátéknak nevezi, és ha tekintetbe vesszük azon csekély hatáskört, melyben mozgott, nem csodálkozhatunk ezen kifejezésen. Sajnos, hogy ezen árnyjáték, miután képtelen volt egyesítési jeles célját eszközölni, a templomérdekek szent színe alatt a honárulás eszközeül engedte át magát. Így történt ez a fönnebb érintett második szent háborúnál. Mi volt legyen ennek valódi oka, nem tudjuk; de igen azt, hogy Delphi és Phocis közt régi feszültség uralkodott, minthogy Phocis Delphit területéhez tartozónak állítá, Delphi ellenben függetlenség után törekvék. Ez utóbbit Phocis régi ellenei: a thebaiak, thessalok, kik az amphiktyoni szavazatok többségével rendelkezének, pártolták. Phocis pénzbírságban lőn elmarasztalva; ahelyett azonban, hogy ezt leróttá volna, elfoglalá a templomot és határát. Így keletkezék a szent háboru, mely alatt ugyan mindkét fél követett el szentségtelenséget eleget, de a legnagyobbat Phocis ellenei, midőn Göröghon legnagyobb ellenét, macedoni Fülöpöt hívák segélyül. Most ugyan legyőzék a phocisiakat, városukat elrombolák, és az amphiktyonok gyülekezetéből kitaszíták: de helyökbe a macedont vevék föl, ki ez által szabadon avatkozhaték a görög belügyekbe. Alkalmat erre talált ő magának eleget. Csakhamar a lokrisiak ellen is hasonló vád támadt; Amphissa szándékosan ingerelteték az amphiktyonok ellen, minek vége háboru lőn, és Fülöp e szent határozat végrehajtója. De Fülöpnek voltaképen nem Amphissa ellen irányult haragja, hanem Athen ellen, mely terveinek még mindig útjában állt. Hiába lépett Athen részére Theba is, melynek Demosthenes

nyitotta föl szemét; ügyök Cheroneánál csatát vesztett, és ugyanott vesztette Görögország is szabadságát.

Megemlíthetjük e helyt, hogy Augustus a delphii amphiktyont újra szervezé. A magnesiak, maliak, oetaiak és phthioti achajok a thessalokok soroztattak, és megszűntek önálló szavazattal birni; a dolopok nem képezvén független államot a szavazattól szintén elesetek, helyökbe az Augustustól az actiumi győzelem után alapított Nikopolis lépett. — Pausanias idejében a gyülekezet harminc követből állott: Nikopolis, Macedonia és Thessalia hat-hat követet küldének, összesen tizen-nyolcat; Boeotis, Phocis és Delphi kettőt-kettőt; a dor tartományka a Parnassus tövén, az ozoli és epiknemi lokrok, Euboea egyet-egyet, végre Athen szintén egyet. E három város: Delphi, Nikopolis és Athen minden gyűlésre elküldék követeiket, a többiek csak váltakozva bizonyos meghatározott rend szerint.

A delphii templom (hogy egy füst alatt erről is értekezziünk) eredete a történeti időből ki —, sokkal korábbi időre esik, és Hellasnak őseredeti intézvénye. Már az Iliasban mint szent és gazdag hely említettik; Lykurgus törvényeit az ő javaslatával hozza; a legrégebb, a királyok előtti nyolcadik században történt gyarmatosítások az ő tanácsára történnek. Delphi és Dodona már a homályos ókorban mint minden körülmény közt tiszteletes jósdák tűnnek föl; és Delphi nemcsak a görögök bizalmát és hódolatát, hanem Lydia és Phrygia népeiét, az etruskok, rómaiak és másokét is bírá vala. A legértékesebb kegy, melyet a hellen istenségétől kért, annak tanácsa volt. Ha kezdeményezett, ha kételyei támadtak, szerencsétlenség érte: vagy Dodona szent tölgyeihez, vagy Pythonál a tripusán ülő papnőhöz fordult. És ezen állásában, mint vallási köz-

pontja a sokszorosán széteszlott egésznek, Delphi volt legkitünőbb, hajdan talán egyetlen kötelék, mely a szétvált részeket átfogá és magában némileg egyesíté. Érdemei közé tartozik: rendezése a játékok- és ünnepélyeknek, mik a közérzületen nagyot lendítettek; letelepítése a gyarmatoknak, mi által a túlszaporodott és elégtelen népesség üdvös eltávolítást nyert, és az anyaország jóléte anyagilag előmozdítottaték; érdeme továbbá, hogy Lykurgust, Solont, Klisthenest és más törvényhozókat, kiknek uj rendje az államok jólétének sarkköve lön, tanácsával gyámolítá. — Igaz ugyan, hogy a hexameterben adott válasz többnyire kétértelmű és homályos vala, sokféle értelmezést engedett, számtalanszor veszélybe dönté az utána indulót; de ez mindig a helyes magyarázatot ki nem találó halandónak tulajdonítottaték, és soha a halhatatlan isteneknek, kiknek tekintélyök mindenha sértetlen maradott. Ha e jódsda távol minden részrehajlástól független állását mindig föntartotta volna; ha ahelyett, hogy pártoskodik, magát a pártok fölé helyezi, szem előtt tartván a közjót: nem csökkent volna később főleg politikai ügyekben hitele annyira, hogy Demosthenes nyilván kimondotta: „Pythia philippizál.“¹⁵⁾

8. Panhellen ünnepélyek.

A történeti korszak elejétől egész a persa háborúig alig akadunk valamely szövetséges vállalatra. Herodotus és Thucydides a Kr. e. 776—560. közt terjedő két századot mintegy előszó- s ellentétként tárgyalják, szemben a későbbi idővel, midőn a nemzeti szellem és irány legalább némi eleme és emeltyűje lőnek a történetnek, minthogy a községi elzárkozottságon észrevehető rést vertek. Bátran állíthatjuk, hogy a szóban forgó két század alatt a politikai egység a görög államok között nem hogy növekvőben volt volna, ha-

nem ennek épen ellenkezője: a szétszórtság és a cantonszerű élet iránti hajlam lépett előtérbe. Azonban nem így áll a dolog a nemzeti egység érdekében, mely létezhet oly emberek között is, kik nem ismernek el közös politikai tekintélyt magok fölött; értem a rokonszenvet, mely vallás-, nyelv-, törzsfá-, hitregék-, izlés- és szokás-, szellemi fogékonyság-, művészeti érzék- és egyebeken alapul. Ezen pontokban a hellen nép nyilvánulásai, dacára a politikai válaszfalaknak, mind tisztábbak és terjedelmesebbek lesznek.

A görögök vallása hívét az élet minden viszonyai-ban kíséré; öröme- és fájdalomában, reménye- és félel-mében, hajlama- és idegenkedésében követé; nemcsak kényszert és kötelmet rótt reá, hanem a társas életet és földi léte szebb oldalát tévé kellemessé, változatossá. — Minden városnak, sőt minden falunak megvolt sajátos ünnepe, melyen az isteneknek hozott áldozatot nyilvános ünnepély, áldomás, tánc, zene és multság követte. Ily ünnep eredetileg helyi volt, míg a szomszédok meghívása által a barátságnak és törzsi rokonságnak vált jelévé. Hogy effélék régi divat, arról kétkedni sem lehet, ámbár Homerus- és Hesiodusban csak a halottas tor emléke maradt fön. ¹⁶⁾ A történeti kor elején azonban már két jelentékeny ünnepélyről van említés, u. m. a delosi-ról Apollon tiszteletéről, melyre az aegaci partokon lakó ionok csődültek össze, és az olympiai játékokról.

A delosi Apollon dicsőítésére irt homerusi hymnus, melynek kelte a Kr. e. 600. évre teendő, kiemeli fényét a delosi ünnepélynek, mint amely pompájára, költői és testgyakorlati versenycire nézve az olympiai játékokat megközelíti, vagy talán fölül is haladja. ¹⁷⁾ Megtarták pedig négy-évenként Apollon és Artemis tiszteletére. Az olympiai játékoktól két részben különbözék: először, mert versenye nemcsak a gymnastikai, hanem a költészeti és zenészeti nemre is kiterjedt, mely utóbbiaknak az olympiai játékoknál

helyök nem volt; másodszor, mert férfiak, nők és gyermekek különbség nélkül férhettek hozzá; míg az olympiai játékoktól a nők eltiltva maradának, mi az aetolorok nyersebb természetére újabb világot vet. Sokat vesztett a delosi ünnep a persa hódoltság korában, és jóllehet Athen mindenképen emelni törekedett azt, hogy fölényét az aegaei tengeren ez által is megmutassa; előbbi fényét újra visszanyerni többé nem vala képes.

Egészen más sors jutott az olympiai ünnepeknek a Peloponnesuson az Alpheus partjain az olympusi Zeusnek régi szentélye közelében, mely parányi kezdetből föltartóztatlanul emelkedék az összhellen érdekeltség magas fokára, sőt látogatottságát és hírességét a görög szabadság elhunytá után is sok századon át megtartá, mígnem eltörlése, körülbelül 1100 éves lét után a keresztény Theodosius császár parancsára, Urunk 394. évében történt. Keletkezte az ő korban keresendő; majd Heraklest, majd Pisost Pisa város építőjét, majd Pelopsot nevezik alapítójául. Pelopsot valószínűleg azon tiszteletnél fogva, melyben e hős Olympiában részesült: az elisiek, mondja egy régi író, ép oly mértékben tisztelik Pelopsot a hősök — mint Zeust az istenek fölött. Pelops hitregés őse a királyi családnak, mely a hellen előtti időben a tőle nevezett félsziget nagy részében uralkodott, miért igen hihető, hogy az iránta tanúsított tisztelet is ezen, a helleneket megelőző korból eredő. Heraklest talán azért hirdeték ünnepalapítónak, hogy a dor vándorlás után keletkezett államok részvétét biztosítsák. Az olympiák kétségen kívül ős eredetűek, és régiek a heraklida vándorlásnál, hanem csak a pisabeliektől, kiknek területén a szentély fekütt, és környéke lakóitól nyert látogatókat azon időig, midőn Lykurgus Spartának, Iphitus pedig Elisnek állott élén. Ez időben, mondják, egész Hellast vagy talán csak Peloponnesust belzavarok nyugtalanítván és kártékony járvá-

nyok látogatván, Iphitus gyógyszerért a delphii jósdához járult, hol azon utasítást nyerte, hogy az olympiai Zeus ünnepét, mely feledékenységre jutott volt, éleszsze föl ismét; minek folytán Iphitus roá birta az elisieket, hogy Herakles iránt, kit eddig ellenségökül néztek, ezentúl isteni tiszteletet tanusítsanak. Ez Elis és a dor államok közötti frigyülésre mutat; valamint azon hagyomány, hogy Lykurgus Iphitussal egyetemben voltak megállapítói a szent békének, mely az ünnepidényen át megtartatott, arra mutat: hogy Sparta- és Elisből indult ki a gondolat ez ünnepet a görög népek rokonítására fölhasználni. A szent béke azon fölül egész Pisának, mint olyan tartománynak, mely az istennek van szentelve, biztosította függetlenségét. Senki-nek sem volt szabad Pisát fegyveres kézzel megtámadni; és átok alá esett, ki ez ellen cselekvék, valamint azon állam is, mely a szorongatott istenországnak segélyére nem sietett. Azonban, mint tudjuk, ezen örök békét nem tarták meg, mert hisz magát azon helyet is, melyen a szentély fekütt, elfoglalták az elisiek nem sokára a dor vándorlás után, és hasztalan kísérték meg a pisaiak előbbi birtokukat visszafoglalni: még saját városukat, Pisát is elveszték, melyet a földig rombolának a lakonokkal szövetkezett elisiek.

A város elpusztulása után a tágas vidék csak faluk által népesített, de Görögország legvagyonosabb és legjobban művelt tájai közé tartozott; hullámozó szántóföldek, erdők és kertek köríték a szentélyt. Olympia maga két részből állt: a nem-szentelt térből, és az Altis-ből, vagyis a szentély udvarából, hova oszlopcsarnokkal ellátott kapu vezetett. A belépőnek jobbra a szent olajfa ötlék szemébe, melyről arany késsel szokta lemetszeni a kijelölt gyerkőc a győztesek koszorúit, miért a fa a „szép koszorúk fája“ nevet viselt. Vad olajfa volt, melynek levelei sötétebb színökkel különböznek a nemesítettől. A koszorúfának ellenében emelkedék széles és magas talapzaton Zeus imolója a

legjelentékenyebb hely az Altison belül. Ösrégi helye a Zeus-tiszteletnek. Már régóta állt itt imola, de mióta Athen emléképilete az Akropolison a művészet minden előbbi alkotását elhomályosíták, az elisi hatóságok elhatározták szentélyüknek diszesebb átalakítását, minek eszközlésére Athenbe, a művészetek magas iskolájához folyamodtak. Az ő felhívásukra érkezett Phidias legjelesb tanítványaitól és a művészek nagy seregétől kísértetve. Vele egyetértvén rendezé Paeonius a festményeket és készíték Alkamenes és Paeonius a mellékszobrokat, míg ő maga, a művészet királya, minden tehetségét és tapasztalatát élete főfeladatának megfejtésére: a görögök nemzeti istenének legméltóbb állásban való megdicsőítésére szentelé. — Az udvar közepe felé huszonhat látnyi talapzat fölött a nagy Zeusoltár magasodék úgy, hogy az áldozati füst szabadon vonulhasson a jelenlevők fejei fölött az ég felé. Az udvar éjszaki oldalán ékes csarnokok emelkedének, melyekben a drága áldozattárgyakat és emlékeket helyezték el; ezek utolsója a stadionnal volt határos. A stadion mellett terült el a hippodrom. Ez két részből állt: a széles pályatérből és a kocsiszínekből. A többi épületeket, oltárokat, szobrok csoportulatót, diszenlékeket az istenek és győzők szobrai fák köték össze tájképi egészszé.

Olympia lakossága a főnemes ivadéku papságból, áldozók, síposok-, kertészek-, és szolgálkból állt, de e mellett csendes falusi hely maradt, és az alpheus-völgyi magány csendjét csak a vándor léptei zavarák, ki Zeus oltárához közeledett imáját mondandó. Azonban megváltozott minden, midőn az ötödik év, az olympiák nagy éve megérkezék; midőn szent követek, „Zeusnak, a Kronidának, a békekövetek, az évszakoknak hírnökei“ az Altis nagy kapuján kivonulván az összes görögségnek a hön ohajtott követséget hozák: „Zeus ünnepe ismét közeledik; minden viszály pihenjen, minden harci zaj elnémuljon! Bátran jöhetnek vizen és szárazon a zarándokok Zeus szerető küszöbéhez!“ Minden

hellen hivatalos volt: kizárva csak az adósok és azok maradtak, kik az olympusi Zeus iránt a tiszteletet megtagadák, vagy kik a hellenek közös ügye ellen vétkeztek; így kizáratott Themistokles indítványára a syracusi Hiero, mert Xerxes elleni háborútól elmaradt. A hivatalos városok legtekintélyesebb polgáraikat küldözték követségül Olympiába, s ezek pompás kocsikon, diszöltönyökben, számtalan kísérettel érkezének meg a Zeusünnepélyhez, saját és övéik nevében dús áldozataikat bemutatandók. A gyarmatok városai fölhasználták ez alkalmat, hogy viszonyukat az anyaországhoz élesítsék. Polgáraik sűrűn özönlöttek a nyári hónapok alatt kevésbé viharos tengeren, és az ion tenger, valamint Alpheus torkolata is megtelt az ünnepiesen fölkoszorúzott hajókkal, melyeken az Ázsia és Afrika partját —, Italia-, Sicilia- és Galliát lakó hellenek érkeztek. Bárméskodva szemlélte a parton összesereglett kíváncsi néptömeg a különféle legelőkön felnőtt lovakat és öszvéreket, melyeket idegen, barna arcszinű rabszolgák vezettek ki az elisi szárazulatra. — A viadorok kötelességszerűen jelenték magukat a pályabiráknál, hogy hellen eredetöket, tiszta hírnevöket és testi képzettségöket bebizonyítsák: ki kellett mutatniok, miszerint valamely hellen gymnasiumot legalább tíz hónapig látogattak, és lelkiismeretesen elvégezték az előírt fokozatos tanfolyamot; azután a pályabírák csoportokra oszták őket vínemök és életkoruk szerint. Végül Zeusnek, az esküörnek villámtartó bálványához léptek, megesküvén, hogy a szent harcban semmi csalárdságot vagy becsstelenséget el nem követnek. — A játékok nevei idő folytán mindinkább szaporodának: az egynapi ünnepből lassankint ötnapi lőn, melyek a nyári napfordulat holdtöltére esnek.

Legelőbb a gyorsfutókat szemlélni tölté be a stadium lépcsőzetét az élvsovár nép; ha a nép már együtt ült, kiléptek a viadoresoportok vezettetve a bihorba öltözött pályabiráktól, kik aztán diszhelyeiken letele-

pedének. A hirnök a sorompó elé hívá a pályázókat, a népnek névszerint bemutatá őket, hogy az, ha valamelyiköket méltatlannak tudná Zeus koszorujáért pályázni, panaszt emelhessen, melyet a pályabírák azonnal elintézenek. A pályázók azután az urnához lépven, rövid ima végeztével sorsot huztak; az egyenlő betűket nyerők együtt versenyeztek. Ahány csoport vala, — mert egyszerre csak négyen futottak, — annyiszor ismétlődött a verseny, és minthogy egyikök győztessé lett, a különféle csoportok győztesei ismét összeálltak a véggyőzelmet kivándók.

A versenyfutás szerint mentek végbe a többi versenyek is: az ugrás, melyben a test önlódító ereje és az elszántság tűnik ki; a birkózás, mely által olyan férfiak, mint Pythagoras gazdag tanítványa, Milo hírét az egész országban elterjeszté; továbbá a durvább ökölvíadal; a korong- (discus) és gerelyvetés. A testgyakorlatok nevezett nemeinek mindegyikében a férfi-erő és ügyesség nyilvánult. Ezek ellenében álltak a lovagi játékok, melyeknél a lovak jelessége nyerte a díjat. Ha mégis ezen látvány a többieket érdekre fölülmulta, az nem egyedül a kocsis ügyességének, hanem inkább a gazdag fénynek, és pompás kiállításnak tudandó be. E téren csak jómodú államok versenyeztek, és mindenha nagy földi szerencsének tartaték az olympiai játékokhoz négyes fogatot küldhetni. Csak a leggazdagabbak léptek itt a sorompó elé, és Syracuseanak meg Cyrenének királyai is oda küldték fogataikat; nagyralátó ifjak, milyen Alcibiades volt, csak is a lovardai győzelmet áhították. Ezen legpompásabb nézőjáték szemlélésére a negyedik napon telének meg a hippodrom lépcsőzetei. A helyek sors által osztattak ki a versenyzők közt; a kocsiállás előtt kötél volt vonva, mely mögött a türelmetlen lovak tombolának, míg a közel oltáron álló ércsas fölemelkedése a játék kezdetére jelt adott; egyidejűleg a kötelek lebocsáttatván a fogatok megkezdék pályájukat. A háttérből párosan fejlődének ki

a tüzes ménektől vont kocsik, mint valalamely föltartatlan ostromsor. A fortély abban fekütt, hogy a tizenkétyszer megkerülendő pályának baloldalához, hol a kör legkisebb, férhessenek, és az itt összetorlódó kocsitömegben ügyesen keresztül törjenek. Sokszor épen a legszélső kört futó kocsit érte a diadal, ha versenytársai a tulsó oldalon annyira összebonyolúltak, hogy a könnyű győzelmet neki átengedék. Félelem és remény közt követék a nézők a gyorsan kifejlődő eseményeket, míg végre harsány rivalgással üdvözlék a győzöt, kinek nevét a hirnők kikiáltá. Félelem és aggály el lönek fedelve, és mialatt a forró juliusi nap hevét a hűsebb esti lég fölváltja vala, kezdődék a győzemi ünnepély. A győzöt körülvették övéi és honosi, követték a többi jelenlevő hellenek, és az ünnepélyes vonat a hyppodrom- és stadiumból Zeus szentélye felé hullámozott: mert itt álltak a pályabírák székei, itt állt a szent asztal, melyen a friss olajfa-koszorúk diszlének. Zeus tekintete előtt kapta a győztes a pálmaágat kezébe és a koszorút fejére, mialatt a gyülekezet szent éneket hangoztatott. Azután bemutatták a győztesek áldozataikat Zeusnak, és mint az istenség vendégei az oltáron megvendégeltetének. A tömeg pedig sátrak alatt vagy szabadban lakmározott a teli hold mellett és dicsőítő dalokat énekelt a nap hőseinek. Itt aztán új barátságokat kötének, megújíták a régieket, elmondák egymásnak hazáik és városaik jelességeit, és valamennyi görög tájéjtés hangzott a legkülönbélebb vegyületben: dél-városi országos vásárjaink aligha mutathatnak föl ily tarkaságot korunkban.

A győztes még azon kitüntetésben is részesült, hogy róla neveztetett az esztendő, s így támadt a helleneknél dívott évszámlálás az olympiai időszakok szerint. E célból a győztes nevét 776 óta rendszeren följegyezték: ezen év az első olympias vagyis a történeti korszak kezdete. Polybius történész (szül. 205-ben), az első, előttünk ismeretes író, ki az eseményeket az

olympiasok szerint adja elő. Az olympiai év kezdetét julius elejére tehetni.

Hogy a győztes alakja se tegyen futólagos benyomást, mely a hellenek emlékezetében hamar elmosódnék, ércszobrokban örökítették azt meg az utókor emlékeztére és ösztönzésére: aki háromszor győzött, az természeti nagyságban öntethette magát. Ezen szobrok sokszorosíttatván, diszhelyet foglalának a győztes szülővárosában is, mely a hős hazatértekor az olympiai győzelem utóünnepét ülé. A város falait részben ledöntötték, hogy utat nyissanak a diadalvonatnak; el láthatlan sokaság kísérte a biborba öltözött hőst a város utcáin az istenség szentélyébe, hol áldozatát mutatta be; legszebb éke a napnak azonban valamely ünnepelt költő hymnusa volt, melylyel az vagy bevonulásközben, vagy a diszebed fölött dicsőítette a nap hőset.

Ennyi értékkel birtak az olympiák a hellen szemében; innen magyarázhatjuk meg a következő jelene tet: Midőn Xerxes a Kelet hadseregeit a Hellespontuson átvezeté, Thessaliát elfoglalá és belső Görögország kapuját, a thermopylai szorulatot árulás által megnyitá, nem gondolhatott egyebet, mint hogy Délgörög ország lakói minden komolyabb ellenállást mellőzve félelem es aggály között várják bekövetkezendő szomorú sorsukat. Arkadiából szökevények érkezének ekkor, nyugtalan vérű emberek, kiket az életszükség üzött oda, hol valamit kiérdemelni lehetett. A király elé állították őket, és kérdezek, vajjon a hellenek mit művelnek? „Az olympiákat ülik, lőn a válasz; bámulják a versenyeket“. Ekkor egyik persa főúr ezen mély belátást tanusító szavakat intézé Mardoniushoz: „Jaj nekünk, Mardonius; mily férfiak ellen vezérelsz te minket, kik nem arany- s ezüstért versenyeznek, hanem férfierényből“. De ők gyávaságnak magyarázák a bölcseséget. ¹⁸⁾

A másik nemzeti ünnep jelentőség- és tekintélyre nézve az olympiaihoz legközelebb álló a *pythiai* volt,

mely Delphiben, vagy inkább Delphi mellett a Parnassus tövénél fekvő krissai síkon ugyancsak ötöd-évenként ületék. Az első szent háboru előtt minden kilencedik évben tarták meg ezen a delphii papság által Apollon tiszteletére rendezett ünnepélyt, de versenyekek nélkül, kivévén a hegedősöket, melynek tárgya paeon volt Apollon dicsőítésére. ¹⁹⁾

Az első szent háboru után azonban, midőn a krissai sík a jósda birtokába jutott, pentaëterisi vagyis ötödévi szakokban az olympiai szerint rendezték az ünnepet, csak hogy a testgyakorlati és lovarverseny mellett a zenészeti nemcsak megmaradt, hanem bővült is; mert nem egyedül a cithara mellett éneklők, hanem auleták és aulodák (fuvolyások és fuvolya kísérettel éneklők) is versenyezhettek a pálmáért. Amazok kevés változattal ugyan úgy mentek végbe, mint Olympiában, de a második helyet foglalták el, míg a zenei rész az elsőséget föntartá magának.

Egész a második pythiásig (olymp. 49. 3.) a győzők értékes jutalmat nyertek; innen fogva a jutalom borostyánkoszorúból állott, még pedig a Tempe völgyi szent borostyánról. Itt is, mint Olympián, a koszorúhoz megkívántató gallyakat oly gyermek vágta le, kinek atyja, anyja még élt. E célból ünnepélyes menet indult a Tempébe, honnét a delphii Apolló-szentély valószínűn alapítását is nyerte. ²⁰⁾

A *nemaeai* játékok az argolisi Kleonae városához tartozó Nemea völgyben tartatának, és pedig a történeti időben Zeus tiszteletére, kinek e helyt nagyszerű temploma állott. ²¹⁾ Hajdanta, mondják, Archemoros tiszteletére gyászünnepélyt ülének itt. Ezen Archemoros a téli dermedtség és nyári aszály által kihalt természetnek képe. De Herakles, értsd a dorok, e helyett vagy e mellett Zeus ünnepét rendelték el, melyhez az 51. olympias óta (572.) az olympiák mintája szerint agont (versenyt) is fűztek. Részvételre a barátságos államok, főleg a dorok voltak hivatalosak.

Nemzeti közünnepélylyé, úgy mint az olympiai is, csak lassankint fejlődött. A rendezésről a Kleonae városbeliek, kiknek területéhez Nemea tartozék, gondoskodtak; de rövid idő mulván, midőn az argosiak foglalák el a szentélyt, az ünneprendezést is magoknak igényelték. Megületék pedig minden pentaëteris vagyis négy év alatt kétszer, egyszer nyáron, másszor télen. A verseny a zenére is kiterjedt; a pályadíj epheu-koszoru. ²²⁾

Az *isthmusi* játékok is, mielőtt panhellen jellemre szert tőnek, helyiek voltak, a szomszédok által megületvők, és pedig kezdetben Melikertes —, phoeniciai istenségnek tiszteletére, melyet a görögök *Palaemon* nak is neveztek, és a hazai istenekkel összeköttetésbe hoztak. ²³⁾ Melikertes vagy Melkarth a tyrusi Herakles, védistene a phoeniciabeli tengerészeknek: és hogy hajdan a phoeniciai gyarmatok az Isthmuson letelepedtek volt, afelől nincs kétség. Később Melkarth tiszteletét az ion Poseidoné kiszorítá: ²⁴⁾ akkor tehát Attikán és Megarison kívül az Isthmust is birták az ionok. A dor vándorlás után e tartomány Korinthushoz tartozott. A történeti időben e harmadévi ünnep minden első és harmadik olympiai évben ületék meg. A részvevők közt az atheni polgárok, talán régibb viszonyuknál fogva a legkitünőbb helyet foglalták el. Solon törvénye elrendelé, hogy az atheni győztes 100 drachmát nyerjen az állam pénztárából. ²⁵⁾ Az elisiek ellenben ki valának zárva, és sem theoriát az ünnephez, sem pályázókat az agonhoz nem küldhetének. ²⁶⁾ Ez utóbbiban mindkét nembeli költők versenyeztek, és úgy értjük, hogy egy ízben *Aristomache* költőrnő nyerte el a koszorút, mely egy darabig fenyőgallyból, de tendesen epheuból készült. Korinthusnak *Mummius* által történt elpusztulása után *Sycion* birta az elnökséget az ünnepélynél, de miután *J. Caesar* által uj *Korinthus* támadt, ismét erre ment az út.

E négy ünnep: az olympiák, pythiák, nemeák és isthmiák az egyedüliek, melyek oly általános tekintélyre jutának, hogy nemzetiéknek nevezhetők. Voltak ezeken kívül mások, melyek az ünneprendező államba számos látogatót, részint barátságos államok theoriáit, (követségeit), részint kíváncsi szemlélőket vonzottak; ezekre is kiküldött hírnökök hívták meg a helleneket ekecheiriát (fogyvernyugvást) igérvén, de egy államnak sem sikerült a közrészvétet megnyerni, és e miatt bármennyire fényesek voltak ünnepélyeik, jelentőségre e négy nevezettől elmaradának. Ezen másodrendű, versenynyel összekötött ünnepélyek közül említést érdemelnek a panathenāák²⁷⁾ és eleusinák Attikában, a heraklea és iolaea Thebában, a heraea és hekatomboea Argosban, az erotidia Thespiäben, ajanteia, delphinia és heraea Aeginán, a gerastia és amarynthia Euboeán, a lycaea, aleaea, koreia Arkádiában, diokleia, pythia és nemea Megarában, theoxeneia, hermaea, pythia Sicyonban. — Valamint ezen, legkevesbbé teljes ünnepsorban pythiákat és nemeákat találunk Megarában és Sicyonban, úgy találunk még pythiákat Ceoson, Miletus, Pergamus és más ázsiai városokban, nem különben olympiákat Macedoniában, Kisázsziában és egyebütt; máshol meg isthmiákat, de ezek mind csak a négy nagy nemzeti ünnep utánzatai valának.

Nem bucsúzzhatunk el e tárgytól a nélkül, hogy jelentőségök és értékök felől ne nyilatkoznánk, noha észrevételeink inkább az adalékot, az agont, mely a vallási ünnephez járult, de melyet a hellen mindenha legtöbbször becsült, illetik. Az ünnepélyes körmenet, ének és áldozat aligha gyűjtött volna annyi látogatót Görögország minden részéből, mint a versenyek vonzottak. Hogy az efféle játékok, mik csak a testi erőt, ügyességet tüntetik föl, a vallásos ünnepek járulékaiként tekintetének, abban modern gondolkozásunk könny-

nyen megütközhetnék, de görög szempontból véve a dolgot, csakhamar érthetővé válik a hellenek ezen eljárása, mint akik nem egyedül a szellemi tehetségek művelésére, hanem a testi képesség kifejlesztésére is nagy súlyt fektettek. Bölcs Sokrates is az ember kötelességeül nyilvánítá testileg, nemkülönben mint szellemileg lehető széppé, azaz tökélyessé válni. És így igen közel fekszik a gondolat, hogy az istenek ünnepein, midőn a legszebb- és legjobbal járulunk eléjük, a hellen testi jelességét, mely a versenyekben tünt ki, mutatta be. De bármily nagyra becsüljük ezen játékok jelentőségét a félszeg túlhajtás vádja alól föl nem menthetjük őket. Már magok a régiek így nyilatkoztak felőlök; egyebek közt *Xenophanes* azt kérdi: mi haszna van az államnak, hogy a testi erőt a művészettel szemben ennyire becsüli? Főképen elidegénítő azon tisztelet, melyet nem a győző kocsis ügyessége, a lovak vagy öszvérek gyorsasága, hanem a gazdagság nyert oly tulajdonos számára, ki nemcsak távol, hanem nő is lehetett, mert ezek is voltak hieronikék.²⁸⁾ — A testgyakorlatiak közt leginkább a penthathlon (az ötös verseny: ugrás-, futás-, birkózás-, korong-, és gerelyvetésben) érdemli azon dicséretet, miszerint a test sokoldalu kiképzését elősegíté, míg az ökölharc- és pankrationnál a jóltáplált testnek is nagy része volt a győzelemben: az győzött, ki a legkeményebb ütést kitartani és adni, vagy teste tömegével ellenfelét lenyomni volt képes. Azért tartottak az e nemben gyakorlott viadorok oly sokat az eledelre, főkép a hústáplálékra; az athleták falánsága közmondásos, és szörnyű példákat nyujtanak e tehetőségükről. Ép e miatt ritkán volt egyszersmind derék harcos és hadi munkáraalkalmas a derék athleta. A nemestestgyakorlat egyoldalu, sokszor durva, mesterségszerű vállalattá alacsonyult. Mennyire iparaggá fajult e szent verseny némely viadornál, kivehetjük onnét, hogy voltak öklelkezők és pankratiasták, kik ezernél több győzelmet arattak volt, minthogy művészetökkel.

mint valamely hasznót hajtó mesterséggel, egyik küzd-térről a másikra vándorlának, levén u. i. több oly ün-nep, hol a győztesek pénzdíjat nyertek, vagy körüljár-tak pénzt szedni a nézőktől. És az efféle példák nemcsak a későbbi korból valók, hanem a Kr. e. 5. században is előfordultak már. — Hogy továbbá a nevezett két vi-nem veszélyes, sokszor halálhozó vala, azt természetes-nek fogjuk találni, ha meggondoljuk, miszerint a kezét többnyire ércbőggel ellátott kemény bőr fődé. Néha vérlázasztó jelenetek kerültek színre. Ilyen durvaságot követett el *Damoxenus* az egyik nemcai ökölharc-ban *Kreugas* ellen. Miután az ellenfelek sokáig eredmény nélkül küzdének, végre abban egyeztek meg, hogy egyik a másikat ütleggel terítse le. *Kreugas* el-lenfele fejének irányzá az ütleget. Ez kitartván az üt-leget ellenfelétől azt kívánta, hogy egyik karját föl-emelje, és aztán akkorát ütött ellenfele kifeszített olda-lára, hogy annak belei azonnal kiömlének. A pályabírák becstelennek nyilváníták ugyan *Damoxenus* tettét, és a meggyilkolt *Kreugas*nak ítelték a koszorút, de azt nem olvassuk, hogy a gyilkost megbüntették volna. *Arrhachion* pankratiastát ellenfele nyaka köré font kezeivel fojtogatá, mialatt amaz ennek lábhüvely-két úgy szétzúzta, hogy *Arrhachion* kegyelemért esd-ván elbocsátá ellenfelét, de ekkor már megfojtotta volt, és az halva rogyott lábaihoz. Hasonló példák ugyan ritka kivételek, de elégségesek fönnebbi tételünk meg-világítására.

Ha azon befolyásról van szó, melyet e nemzeti ünnepek a görögök nemzeti érzületére és közszellemére gyakorlának, szívesen aláírjuk mindazon dicséreteket, mikkel ez ünnepeket régi, de főkép újabb dicsszóno-kaik halmozzák. Igaz, a görögök itt egy haza gyerme-keinek érezhették magokat, kiket a sokféle elkülönzés dacára ugyanazon istentisztelet, nyelv és szokás össze-köt. A szent béke olyanokat is egybehozhatott, kik kü-lönben ellenségesen álltak szemközt; alkalom nyílt a

viszályok kiegyenlítésére, régi barátság fölélesztésére, újak kötésére; a szentélyek, melyeket közösen látogattak, a szertartások, melyeket együtt végzének, sokakat kibékülésre birhattak: de ha azt kérdezné valaki tőlünk, melyek azon ellenségeskedések, melyeket ezen ünnepek megszüntettek, nem kis zavarba jönnénk. A történelem legalább ily példáról sem tudósít, sőt ellenkezőleg azt bizonyítja, hogy mindig hathatósabbak valának azon körülmények, melyek a görögöket széttarták azoknál, melyek őket összefűzék, és hogy hosszan tartó egyesülés csak kis körökben —, nagyokban ritkán —, egészben soha sem létesült ²⁹), hanemha a mindent meghódító Roma egyenlőn szomorú nyűge alatt.

II. SZAKASZ.

1. A homerusi Görögország.

Herodotus ¹⁾ a homerusi költemények eredetét négyszázévvvel helyezi azon kor elé, melyben maga élt, mihez képest az Ilias és Odyssea keletkezte igen valószínűleg Kr. e. 850—776 közötti korba esik, míg azok tárgyát, a trójai háborút, névszerint Trója ostromlását a legcompetensebb ítések, mint Eratosthenes és Apollodorus 1193 vagy 1194-re teszik. Föltéve, hogy a trójai háborúról szóló monda csakugyan történeti alappal bír; föltéve, hogy a két esemény, t. i. a háború és annak leírása oly közel fekszenek egymáshoz: még mindig negyedfél, sőt négy százados időköz van a tény és annak leírása közt, hogy ne is említsük azon a görög irodalomtörténetbe tartozó kételyeket, melyeket Wolf a homerusi költemények eredete körül támasztott, és melyek azok történeti értékét még inkább súlyosztik.

Magok a homerusi költemények a trójai háborút, mint a homályos előidőben történt eseményt, melyről semmi tudósítás, hanem csak mesészerű hír terjedez, adják elő; annak hőseit pedig, mint a jelen ivadékot sokban fölülmuló, részben magoktól az istenektől eredett, velük közvetlen társalkodó nemzedéket festik. Ha tehát e költemények szerzője vagy szerzői mindent oly

részletesen adnak elő, mint ha szemlélői voltak volna az eseményeknek; ha azok olvasása életből merített képek benyomását teszik reánk: e hatást okszerűn nem a hűen megőrzött hagyománynak, hanem a költői jeles ecsetelésnek fogjuk betudni, habár Szász Károlylyal megengedjük is, hogy az első eposok a népek önkénytelen művei és szellemök hű kinyomatai, létezésök különböző korszakaiban. ²⁾ Amit tehát a homeri költeményekből nyerhetünk, nem egyéb megelevenedett hűskori képeknél, melyek a költő lelkében visszatükröződnek; minthogy azonban nincsenek eszközeink, más rajzot, melynek t. i. a történeti hitelességhez nagyobb igényei volnának, vázolni, kénytelen-kelletlen be kell vele érünk.

A görög népet oly kevésbé találjuk most, mint bármely más időben állami egységgé tömbülve; létrejött ugyan e közös vállalat, a Trója elleni visszatorló háboru, melyben Agamemnon, a mycenei király, mint elismert hadvezér áll a Görögország különféle részeiből összegyűlt seregnek élén, de ő mindamellett nem nagyobb mértékben független ura azon görög félsziget nagyobb részének, mely Pelopstól később veszi nevezetét, valamint Görögország többi, most alatta álló fejedelmei független királyok tartományaikban, kik egyébként nem kötelesek vele síkra szállani, hanem a boszuló hadjáratra mint egyes esetre önkényt kötelezik magokat. ³⁾

A homerusi államok általános kormányalakja királyság, mely méltóság isteni eredetűnek tartatik. Zeus helyezte kezdetben a királyokat hatalmaikba, ezek az ő különös védelme és gondja alatt állanak, tőle vagy más istenektől származnak, amiért *διοτρεφές* —, *διογενές* — nek (istentáplált, istenszült) hivatnak; méltóságuk rendesen atyáról fiúra szállott át. Vannak minden államban a király mellett még más főnökök, kiket a *βασιλῆς* cím is megillet, mint akiket az istenek a tömeg fölött kitüntetnek és előnyökben részesítenek.

Azonban a nemesség és a tömeg vagyis *δημος* közötti válasz a homerusi időben nem tűnik fel oly merevnek, mint a későbbi kor némely államában. Már csak azon körülmény is, hogy a heros nevezet, mely kiválóan ugyan a főrendűek jelzője, a népből eredt vitézekre is alkalmaztatik, sőt hogy a kanász Eumaeus és Philoetius a gulyás, *δοιοι* és *δαιοιοι* jelzővel neveztetnek, adatok arra, hogy az alacsony sorsuak személyes jelessége szintén talált elismerésre és becsülésre. ⁴⁾

A király és nemesi közötti viszonyról kevés adatunk van, de ezen kevésből is kitűnni látszik, hogy a király elsőnek tartaték a hozzá hasonlók közt. A nemes családok fejei képezik a királyi tanácsot — *βουλή* —, és ez oknál fogva *βουληφόροι* vagy *βουλευται* névvel illettetnek; azonban *γέροντες* címmel is hivatnak, mely szó nem egyedül öregeket, hanem általában tisztelteteket, tekintélyeseket jelent. A fontosabb ügyek tanácsukkal vagy épen általuk intéztetnek el. ⁵⁾ — A tanácskozás, úgy látszik, a király asztalánál, közös étkezés alkalmával történt. „Hívd a geronokat a lakomához“, mond Nestor Agamemnonnak, midőn ajánlja vala néki, hogy a nemesek gyülekezetét összehívja tanácskozni a fölött, mit kelljen a veszélyben tenniök. ⁶⁾

A népgyűlés gyakrabban hivaték össze, nem ugyan tanácskozás vagy határozatvétel —, hanem azon okért, hogy a geronok által már hozott végzés kihirdetésénél jelen legyen ⁷⁾; továbbá a végett, hogy valamely fontos ügynek, — milyen az ellenséges beütés ⁸⁾ vagy más veszély elhárítása, — megvitatását hallgassa. A népnek a gyűlésbe való meghívását a király rendelte el, és kiküldött hírnök által eszközölte. A gyűlést vagy a királyi lak közelében, mint pl. Iliumban a várban, vagy más alkalmas helyiségen, mint a Scheriában a kikötőnél tartották; ülőhelyeknek is kellett lenniök, mert a gyűlés ülésnek is hivatik. A beszélni akaró a hírnök pálcáját, skeptronját vette át, hogy ez által hivatalos működését jelentse. Szószékről említés nincsen:

a beszélő azon helyre lép, hol szavát a legérthetőbbé tenni véli. Nem valószínű, hogy a szólási jog nemese-
ken kívül mást is megilletett volna; Homerusban leg-
alább nem fordul elő ily eset; a nép csak mint tömeg
jó számításba, egyedei tekintetbe nem vétetvén „sem a
háborúban, sem a tanácsban“ mint Odysseus magát
kifejezi.⁹⁾ Valóságos szavazás sem fordul elő, hanem a
gyülekezet zaj által nyilvánítja tetszését vagy nem
tetszését, és ha valamely ügy tárgyalatott, melynek
kiviteléhez a nép hozzájárulása szükségelteték: Home-
rus nem jelölt ki módot, mely által azt akarata ellen
kényszeríteni lehetett volna.

A király második hivatalköre az *igazságszo-
l-gáltatás*, mely miatt *δικασπóλος*-nak hivaték, vala-
mint előbbi teendőiért *βουλευφόρος* a neve. Azonban e
téren is részesei a geronok a királyi jognak, jóllehet a
kérdésre, mely jogi ügy tartozott legyen kizárólag a
király illetékessége alá, és melyet kellett a geronokkal
közösén végeznie: ép oly kevésbé felelhetünk Homerus-
ból, mint arra: delegálhatott-e a király, vagy választ-
hattak-e a felek geront vitás ügyeik elintézésére. De
hogy az igazságos törvénykezés fő érdeme a jeles ki-
rálynak, e mellett több hely tanuskodik. Odysseus nem
ismer nagyobb dicséretet, mint a feddhetlen királyt
illetőt, ki istenfélően rendezvén övéinek ügyeit, a jog
szentségét biztosítja: a föld akkor áldást terem, a fák
telvék gyümölcscsel, a gulyák és nyájak szaporák és a
tenger hemzseg a halaktól.¹⁰⁾ Mert az igazságosan
uralkodó király az isteneknek tetsző, minthogy a tőlök
nyert hivatalt akarattok szerint tölti be.

A királyi hivatal harmadik ága a hadvezér-
ségben állott; ettől illeté őt, mint némelyek állítják
a *βασίλεις* név (*βασίς* és *λεώς*-tól). Az Iliasban a csa-
patok élén mindenütt a királyok említettnek; csak a
hol az illető király beteg vagy aggkora által akadá-
lyoztatik, helyettesíti őt más valaki, mint pl. az öreg
Peleust Achilleus. Némely nép fölött egynél több vezér

áll, de ezek közt vagy azon viszony van, hogy a király a fővezér és a többiek alvezérei; vagy az államban magában több király uralkodik, vagy azon eset fordul elő, hogy a kiskorú királyt többen helyettesítik. Hogy egyébiránt az ily helyettesek vagy alvezérek mindig főrendűek köréből választvák, magától értetik. Valamint a dolog természetéből foly az is, mit Aristoteles állít ¹¹⁾, miszerint a királyok hatalma háboru idejen korlátlanabb vala, mint békében. A királyt a táborba követni elmulaszthatlan kötelességül tünteti föl kutfőnk, mely alól kemény büntetés és gyalázat nélkül senki sem vonhatja ki magát ¹²⁾. Minden ház, úgy látszik, azt állítá ki harcosul, kire épen a sors esett; de nem volt épen lehetetlenség e kötelesség alól kimentetni.

Az eddig tárgyalt királyi teendőkhöz adandó Aristoteles szerint ¹³⁾ az állami áldozatok hozatala is. Ha azonban a király népeiért áldoz, ez korántsem jelenti azt, hogy a királyság az áldozársággal egygyé volt olvadva, hanem miként a családfő családjáért, úgy mutatja be a király az áldozatot az államért, melyhez hasonló viszonyban áll. A homerusi költemények nem jogosítanak föl azon véleményre, mintha Görögországban papi állam létezett volna, habár a mythicus hagyományok némely nem egészen világos helye sejteti velünk, hogy az ó-korban léteztek ilyenén görög államok is. Ámbár tehát a királyi méltóságot Homerus szentnek tünteti elénk, e szentség az isteni elismerésen alapszik: valamint az állam isteni rendelményből alakult, úgy, a kik élén állanak, az istenek akaratjából választottak vagy hivattak e méltóságra. Innét van, hogy a királyi méltóságnak örökösödés általi átruházását, mint köz elismerést kivívott alapelvet állítja Homerus elénk ¹⁴⁾. A fiu, még pedig mindig az elsőszülött, követi atyját a trónon és habár az államok fölosztása a testvérek között nem épen szokatlan: a fiatalabb testvérek mindig alárendeltebb viszonyban állanak az elsőszülött irá-

nyában, mert többegyenjogu uralkodó létezését ugyanazon államban mindenha nagy hátránynak tekintették, mint az Homerus is állítja: *οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη*. Ha nem maradtak fiörökösök, leányágon vőre szállhatott az ország; így lön Menelaus Helenának nőül vétele által Lacedaemoniában Tyndareus utóda; de a törvényes örökös kiszorítását, habár nem tartozott a lehetetlenségek közé, mindig bekapásnak tekintették az isteni rendelkezésbe, és csak is ott sikerült, hol a nép maga idegen volt a jogos örököstől, és az isenség kétségbe vonhatlan jelek által nyilvánította nemtetszését ¹⁵). — A királyt, ha egyszer birtokában volt az istenektől nyert jogarnak, istenként tisztelték, főkép ha kegyes és atyai az ő kormányja, olyan mint a pásztoré nyája fölött ¹⁶); egyeseken elkövetett méltatlankodásai is eltűretnek, ha egyébkint erélyesen tölti be hivatalát ¹⁷). De személyes deréksége nélkülözhetlen tulajdonságai közé kellett, hogy tartozzék; ennek hiányában jól tevő, ha trónjáról lemondott, miként az elaggott Laertes cselekvék, ki a fiára átszállított kormányt annak távollétében sem kezelte, holott nem épen királyi körülmények közt töltötte be élte napjait.

Valamint a főrendűek tekintélyes birtokaiknak köszönték kitüntetett állásukat és befolyásukat, úgy a király is kiterjedt jószágokat és bő jövedelmeket igényelt méltósága föntartására és hivatala betöltésére. — E célra szolgáltak magánbirtokán kívül a koronajavak és egyéb jövedelmek. — Az adó, melyet a nép királyának fizetett, kettős néven fordul elő: majd *δωτιναι*, adománynak neveztetik, mi önkénytes és esetleges ajándéknak vehető, míg a *δέμιστες*, illetékek, meghatározott adónemnek látszik lenni; ez utóbbit némelyek bírói díjaknak tekintik. — Meg kell még említenünk, hogy a harci zsákmány nagy része a királyt mint tiszteletrész (*γέρας*) illette; és hogy a közlakomákon az előki helyre nagyobb adagok és teltebb kupák jutottak.

A királyi méltóság jelvényeiről ruházat- vagy ékszerekben sehol sem történik említés. — Biborkelmék, szőnyegek, ágyterítők, székek és házi butorok említettnek ugyan, de ebből csak az tűnik ki, hogy a biborszint a legszebb- és legértékesebb- és így a királyokhoz, sőt istenekhez legméltóbbnak tartották, de hogy a király kizárólagos jelvénye volt legyen, melyet azért senki másnak hordani nem volt szabad, azt nem említi Homerus költeményei.

Annál kevésbbé fordul elő a diadem, korona vagy ehhez hasonló fejk; különben is eléggé ismeretes, hogy Nagy Sándor előtt a görög fejedelmek nem hordottak effélét ¹⁸). Egyedül a sceptrum látszik a királyi méltóságnak elválhatlan jelvényeül szolgálni, a miért a királyt rendszeren *σκηπτροτοῦχος* (jogarhordó) minőnnyel jelezik, és a sceptrum egyértelműnek vétetik a királyi hatalommal. „A népek alávetvék jogarának és jogara alatt fizetik adójokat“. A király a pálcát mindig kezében tartja, akár törvényt ül, akár aratóit szemléli a mezőn. Odysseus verésre is használja, amiért némelyek a büntető hatalom jelét látják benne. — Betű-értelemben botot jelent e szó, épen mint a latin *scipio*, botot, melyre támaszkodni lehet; a koldusbotot és a király pálcáját egyaránt sceptrumnak hívják ¹⁹), a különbség tehát csak a diszítményben állott, amiért a királyi jelvénynek aranypálca is a neve, mi alatt aranszegekkel kiveret sceptront kell értenünk. — Minthogy azonban a papok, jósok, hirnökök is sceptrumot használtak, világos, hogy általános jele a hivatalos állásnak. — Alakjára nézve meglehetősen hosszú, lándzsanyél-nagyságu, innét nem ritkán *δόρυ*-, a rómaiaknál hasta purá-nak hivatik ²⁰).

Szolgálati személyzetről, mely a királyt, mint olyat illetné, nincs említés; vannak rabszolgái, mint minden más jó módú magánszemélynek, kik szolgálnak. Egyedül a hirnökök tekinthetők hivatalszolgául, mint akik a közjót szolgálják (*δημοβροχος*).

Ők hívják egybe a gyűléseket, ott a rend- s csendre ügyelnek, a szólónak botjokat kölcsönözik; jelen vannak a törvényszéknél is, és a bírák szintén tőlök veszik át a botot; a fejedelmek áldozatainál segédként jelennek meg, elővezetik az áldozatbarmot, és a szükséges eszközöket kézbe adják. Szervezett tisztviselő-testület a homerusi korban nem létezik; a király és geronok a közigazgatási és végrehajtó hatalom hordnokai; a szükségeseket elhatározzák és elvégzik.

Csak az istentisztelet elvégzésére vannak a király- és tanácsosaival nem azonos személyek, kik némileg hivatalnokoknak tekinthetők, t. i. az áldozárok, azaz valamely istenség- és szentélynek szolgálai. Ilyen szentélyek vagyis templomok és a szabadban, legtöbbször berkekben fölállított oltárok telkeikkel együtt mindenkor az isten sajátjául tekintendők. Templomot Homerus csak kettőt említ: Athena istennőét Athenben, és Apollonét Pytho vagyis Delphiben²¹⁾, de hogy ilyenek egy városban sem hiányzottak, kitűnik az Odyssea azon helyéből, hol Phaeaki városának alapítását Nautithous által így említi: „Ő (Nautithous) körülvette a várost fallal, házakat és templomokat épít és fölosztá a földeket“²²⁾. De a papok hivatalköre csak is a szentélyhez, melynek szolgálai, vala kötve; mert a házi vagy állami áldozatoknál, hol a családfő vagy a király végzi az áldozári hivatalt, róluk említés nem történik. Politikai jelentőségöknek, melyet a királyi tanács- vagy közgyűlésben gyakorolhattak volna, nincs nyoma; azonképen nem jelennek meg a harcmezőn, mert a katonaszkodástól, úgy látszik, fölmentvék. A papok főleg közbenjárói a népnek az isteneknél, kikkel, úgy állítják, hogy érintkezésben vannak; a nép hozzájuk fordul, hogy az isten haragjának okát megtudja tőlök, vagy hogy a kiongesztelés módját jelöljék ki számára²³⁾, mire ők, kik az imádkozástól *ἀρχις* nevet viseltek, kiválóan alkalmasak. Mely tulajdonságokat kívántak a papjelölttől, arról szerzőnk nem értekezik; de hogy a

hibátlan test, mely a történeti időben föltétlen kelléke volt a papnak, már a hőskorban is szükségesnek tartatták, igen valószínű. Hogy a papi méltóság örökös volt némely családban, mely pl. a szentélyt emelé, vagy mely szentsége által nagy befolyást gyakorolt, az kétséget nem szenved ²⁴⁾: papi kast azonban nem létezett.

A népnek a már említettük osztályzásán kívül, főrendűekre és köznemességre (vagyis magyar fölfogás szerint a Verböczy értelemben vett népre), más osztályzásnak nyomai: *phylék*re és *phratriák*ra is föllelhetők, mely felosztás legvalószínűbb értelmezését alább, Athen alkotmányánál adjuk. E helyütt csak azon értelmezőket kell hibáztatnunk, kik az első nevezet alatt egész népeket, milyenek pl. a kretaiak vagy a boeotok, *phratriák* alatt pedig ezek alosztályait kívánják értetni, noha az Iliasban magában (II, 668. és 655.) *rhodusiakat*, kik egy király alatt egy népet képezének, és így a tévedő értelmezők szerint egy *phylét* is képezének, *phylék* szerint három részre osztva, három városban lakva találjuk.

Hogy vidékiek, kik idegenek gyanánt laktak a vidéken és nem a városokban, szintén léteztek, Achilleus azon szavaiból, melyekkel Agamemnont szidja, mert vele „megvetett idegenként“ bánt ²⁵⁾, következtetjük. A görög kitételnek: *μετανάστης* megfelel az utóbb használatos *μέτοικος*, miről alább bővebben.

Létezett-e a hőskorban a rabszolgák oly osztálya, milyen a spartaiaknál a *heloták*, vagy a thessaloknál a *penesták* voltak, arról Homerus hallgat. A nem-szabad szolgák megnevezésére három szót találunk, *θημῶες*, *δοῦλῆς*, *δοῦλη*, mely utóbbi csak kétszer fordul elő, és — talán esetleg — csak a nőnemben. Az első szó hadi fogolyból lett rabszolgát —, amik ugyancsak a *heloták* és *penesták* is voltak; a másik szó általában háznépet jelöl; ez alatt lehet szabab embert is érteni, de egyszersmind *euphonisticus*, jobban hangzó neve a rabszolgának ²⁶⁾, mely gyöngédséget annál inkább föltehetjük

az őskor daliáiban, minthogy a szolgák iránti kemény bánásmódról kutfőnk nem emlékezik.

Alsóbb rendű, másnak bérért szolgáló szabad ember *δῖς* nevet visel²⁷⁾. A thesek bizonyos munka elvégzésére vagy meghatározott időre szerződtek, jóllehet élethossziglanos, sőt gyermekekre is átszálló bérszolgasággal is találkozunk. A thesek és rabszolgák végezik a mezei munkát, a marhaápolást, a házi teendőket, míg az úr csak fölügyl. Az öreg Laertes ugyan sanyaru munkát végez kertjében²⁸⁾, de nyilván, mert egyéb dolga nem volt, és tétlenkedni röstellett. Ellenben női munkát, fonást, szövést, a királynők közösen végeznek a rabnőkkel; és a király leánya Nausikaa mosni megy a szolgálókkal; sőt Nestor legkisebb leánya a vendégnek a fürdőben is szolgál²⁹⁾. Hogy Priamus fiai és Nausikaa fivérei a lovakat kifogják, leszerelik³⁰⁾, annál kevésbbé feltűnő, minthogy e nemű foglalkozás még ma is a nemes sporthoz tartozik. A kézi munkákat, melyek ügyességgel, művészettel járnak, szintén illőeknek tartották a királyokhoz. Odysseus maga ácsolta mesterséges szerkezetű ágyát; értett ő a hajóépítéshez is³¹⁾; Paris házának építésénél szintén segédkezett, jóllehet Iliosban kitűnő építésszek valának³²⁾. Voltak tehát szakférfiak, kik mesterségüknél fogva művészek vagy iparosok valának, és ezek mert művészetük közhasznúak, demiurgoknak (e szó betű értelemben népmunkást jelent) hivatnak; számították pedig ezekhez a hirnököket, énekeseket és orvosokat, érts seborvosokat, mert belső nyavalyák gyógyításáról nincs emlékezés. — Az oly műveket, melyeknek elkészítéséhez a honi művészek ügyessége elégtelen, külföldről szerzik be Homerus hősei; az arany és ezüst edények, a pompás tarka ruhák sidoni áruk neve alatt fordulnak elő.

Az igazságügy nem törvényeken, hanem erkölcsi tudaton és hagyományos szokáson alapuló; kiszolgálata a fejedelem kötelem, vallási jelleget annyiban

nyer, amennyiben az állam isteni eredetű alkotvány, és Zeus nem nézi egykedvűen annak megbontóját, hanem megbünteti, sőt csapásokat mér egész országokra az igaztalanságért. Az esküszegést megtorlatlan nem hagyják az istenek, és a veszélyben az elbizakodott hatalmaskodó is töredelmesen látja az istenek ujját, kik a halandók tetteire felügyelendők, leszállván a felhőkből emberi alakot öltenek ³³). Hasonló elveket kutatóink többször állítanak föl, és a hőskor férfja a gyakorlati életben nem kevésbbé erkölcsösnek tűnik föl, mint midőn idő folytán az erkölcsi érzethez a törvények szigora járult. A görög élet durva- vagy féktelennek sohasem jellemezhető: az igazság- és erkölcsnek megtartása szabály, áthágása a kivételek sorába tartozik.

Leginkább primitívnek látszik a mód, melylyel az emberölést tárgyalják a hőskoriak, noha e kérdés fölött sem vagyunk teljesen tisztában, habár több ilyen esetről értesülünk. Annyi bizonyos, hogy a gyilkosság megbüntetése voltaképen a meggyilkolt rokonait illeté, az állam beavatkozása nélkül; „szégyennel értesülne az utónemzedék, ha meg nem büntetnők gyermekeink és testvéreink gyilkosát“, mondják az Odysseus által megölt leánykérők rokonai ³⁴). A mózesi és későbbi görög jognézetet: „meg ne fertőztessétek lakó földeteket, mely vér által tisztátalanná lesz; és különben meg nem tisztulhat, hanem csak annak vérével, aki más vérért ontotta“ ³⁵), a homerusi görögöknél föl nem találjuk; helyette vérbért fizet a gyilkos a meggyilkolt rokonainak, vagy kibujdosik hazájából ³⁶). Kár, hogy a homerusi költemények példái fölvilágosítást nem adnak arról, ha különbség volt-e a szántszándékos vagy akaratlan gyilkosság között, mely különbséget az ó szövevségi ügy, mint a görög törvény ismerik. Egyéb magánügyi jogkérdéseket, mint pl. az adás-vevést és ehhez hasonlókat, habár elő kellett fordulniok a hőskorban is, ritkán említ és akkor is fölületesen szerzünk,

kivéven a házasságot, mely az arának atyja és a kérő közt folyó jogügyletnek tekinthető. Nőt fia számára többnyire az atya választ ³⁷⁾, és többször fordul elő oly eset, midőn a leányt jutalmul tűzik ki a győző, vagy valamely tény végrehajtója számára ³⁸⁾. Rendesen a kérő bizonyos árt ajánl a leány atyjának, mely ár marháknban vagy egyéb értékes állatokban áll. Azon eset, hogy nejét valaki ingyen kapja, ritka kivétel, és rendkívüli indok nélkül nem történik; így Agamemnon ingyen ajánlja föl leányát Achilleusnek, sőt ajándékokat is ígér neki, csak hogy kiengesztelje ³⁹⁾. Ellenben az atya is ellátja leányát kisebb-nagyobb hozománynyal, mely szintén *εδνα*-nak hivatik, mint a vőlegény által nyújtott adomány. A férj halálával, ha a rokonok az özvegyet visszküldék atyjához, vissza kellett hozományát is adniok ⁴⁰⁾, valamint a férj is visszakövetelhetette hednáját, ha nejét házasságtörés miatt magától eltaszította. ⁴¹⁾

Arra, hogy különböző osztálynak tagjai közt kötött házasságok érvényesek voltak, több példánk van, de biz ez épen a nő arányos ára miatt csak kivételnek tekinthető, és akkor is az alacsonyabb sorsú többnyire a nő; hogy a gazdagabb atya leányát derék férfinak derék tulajdonsága miatt is oda adta, elgondolható, mert az is előfordul, hogy a törvénytelen és kisebb módú férj nejét életrevalóságáért nyerte el ⁴¹⁾. Rokonságról, mint házassági akadályról, nincs említés, de az ascendensek összekelésében iszonyatot láttak; hogy azonban két anyától való testvérek egybekelését Görögországban nem tekintették vérfertőztetésnek, ismeretes. — Az egynejűség általános szabály; a kétnejűség példáját csak a trójai Priamosban találjuk. De hogy a férj rabnői közül ágyast válaszszon magának, nem volt tilalmas, habár ez törvényes nejének, főleg ha ez utóbbi gyermekeket is nemz vala, keserítésével történt, minek nem ritkán szörnyű boszúállás járt nyomában.

Az egybekelési ünnepély menyegzői lakomából

állt, mit az ara atyja adott. Minthogy azonban lakoma áldozat nélkül nem is gondolható, magától értetik, hogy ez alkalommal az istenek áldását is kikérték az egyesülendőkre. A férj és nő közötti helyes viszonyt Achilleus így fejezi ki: a derék és értelmes férj becsben tartja feleségét, és gondoskodik felőle ⁴³⁾, míg a homerusi költészet a női szeretet- és hűségnek legszebb példáit tünteti föl egy Andromache- vagy Penelopében. A házi asszonyt nem tartják a férj alázatos szolgájának, hanem egyenjogu élettársául, feleségeül tekintik. A józan ész és ügyességet a női munkában ép anyyira hecsülik a nőben, mint a férfiúi derékséget a férjben. ⁴⁴⁾

A két nem közötti viszony egészben véve természet szerű, távol a durvaságtól és ment a túlfinomítás-tól, elkényeztetéstől. A természetes minden buja vágy, de egyszersmind mesterkélt álszégnyen nélkül fordul elő. A mi fölfogásunk ugyan nagy erkölcsi romlásnak tekintené, hogy a királyleány a fürdő férfiúnak keze ügyében járjon, de az öreg Homerus oly elfogulatlanul beszéli el az esetet, miből biztosabban következtethetünk erkölcsi szilárdságra, mint feslettségre. Hogy a jobb családok női tagjai házasságon kívül engedjék oda magokat, csak a mythologiában, melynek a köz-élettel semmi köze, fordul elő, ebből a görögök erkölcs-telenségét bizonyíthatni nagy bambaság.

A törvényes nőtől született gyermekek a természetes magzatok fölött előnyösebb örökösödési joggal birnak. A törvényes gyermekek fölosztják az apai just és sorsolnak föltte, nővéreiknek illő kiházásítást biztosítván; a bastard csak csekély vagyont örököl. A többire nincs lényeges különbség törvényes és fél-test-vér közt, mely utóbbi szintén az atyai háznál nevelkedik, még ha rabnőtől született is, mert ekkor is szabadnak született ⁴⁵⁾. E szerint neve (görögül *νόθος*) sem foglal magában valami beestelenítőt, miként a középkori fejedelmek természetes magzatjaik sem szégyenlők

nevezetöket, sőt, mint a híres orleansi bastard, magokat is így nevezték.

A hős kori nevelés — elképzelhető — igen egyszerű és természetes volt. A csecsemő első tápláléka az anyajej; a királynék magok emtetik gyermekeiket ¹⁶⁾. A többi magától jó; az ifju nevelkedik, mert rendszeres nevelés- vagy tanításról szó sem lehet; csak a hadi gyakorlatok, némely művészetek és ügyességek igényelnek avatott mestert. Így oktatta Chiron a királyfiakat a zenében és gyógyászatban ¹⁷⁾. A tánc is ide sorozható, melyet fejedelmi ifjak és leányok részint az isteni tisztelet emelésére, részint mulatság okáért nem nélkülözhetének.

Ezek tehát azon kiállóbb momentumok, melyeket a homerusi költemények idevágólag közlenek. ¹⁸⁾

2. A történeti görög állam eszméje és föltételei.

Beléptünkör a görög történeti korba az összes görög nép jellemvonásaul tűnik föl annak határozott vonzódása a köztársaság — azaz oly kormányrendszer felé, mely a kormány és közügy élére nem egyest helyez, hanem annak igazgatását többek kezére bizza. Azonban itt is föllelhető az ionok és dorok közötti törzskülönbség. A doroknak aristokratikus irányuk volt, nem értvén ugyan e név alatt, amit a modern aristokratia alatt hibásan értünk, az előjogos néposztály uralmát: hanem mérsékelt népuralmat, melynek célja oda terjed, hogy érdemes és kipróbált férfiakra bizzák a nyilvános ügyek vezetését. ¹⁹⁾

Az államoknak, melyekre Görögország osztva volt, sokaságát — és intézvényeiknek különféleségét tekintve, igen terjedelmes munka lenne mindezeket felsorolni még akkor is, ha kutfőink kielégítő anyagot szolgáltatnának: de ezek — sajnos! — egyáltalában töredékek és hiányosak, és Athent, Spartát s részben Kretát ki-

vévén, egyéb tartományok állami szerkezetéről és intézményéről csak futólagosan tesznek említést. A nyelvészek, scholiasták és szótárírók értesítéseik legtöbbször, úgy látszik, Aristoteles nagyszerű művéből, melyben 150 nemcsak görög, hanem barbár államszerkezet is le volt írva, merítették. E műnek elvesztét méltán sajnálhatjuk. A szerzőnek még fönmaradt műtöredéke nyolc könyvében az államtudomány elméletéről értekezvén, a fönállott intézményeket csak mellékesen — s így számunkra elég homályosan tárgyalja. Annál fontosabb azonban az elmélet maga, minthogy azt nem *a priori* bölcselkedvén adja elő, hanem a történeti tárgyat dolgozza föl benne. S erre nézve tisztán lát Kölcsey mondván: „Midőn Aristoteles az igazgatás tudományát rendszerbe foglalá, nem tett egyebet, mint a mit a maga organumának írásakor cselekedék vala. Valamint itt az emberi ész szokott járását kitapogattván, azon rendet, miszerint az elejétől és egyetemleg gondolkozni meg nem szűnt, tapasztalás után leírá: úgy amott a régi és új országalkotmányok módját és állapotát vizsgálá meg, s a fennálló valóságon építé tudományát.“⁵⁰) Ő munkája alapjául a valót teszi; a görög államtan gyakorlatát mély értelemmel fejtegeti és bírálja, és a mit az államélet fogalma- és lényegéül fölállít, az nem önalkotta eszménykép, hanem a létező államok bölcs szemléletétől elvont való.

Az újabb állambölcsészek az állam legfőbb és egyedül elérhető céljául a jogbiztonságot állítják föl, mi Aristotelesnél csak föltétel és eszköz a célhoz. Maga a cél nála „jól élni“ vagyis „szerencsésen és méltóan élni“, mi az erényes, észszerű és erkölcsös működés szabadságában áll. Az ehhez való tehetséget csak az államban és azonkívül nem nyerhetni. Ennél fogva, minthogy az észszerű és erkölcsös cselekvőség az ember ismertető jellege, emberré, a szó nemesb értelmében, csak az államban lehetünk. Az ember a természettől az államra van utalva, és az egyén úgy viszonylik az ál-

lamhoz, mint rész az egészhez. Valamint az emberi testnek egy tagja sincs önmagában és önmagáért —, hanem az ösztettel és ösztetért van alkotva, úgy az ember is az államért létezik; és ha egyáltalán igaz, miszerint az egész előbbre való a részeknél, előbbre való az állam is az egyénnél. Az egyént a természet nem önmagáért hozta létre, hanem hogy része legyen az egésznek. Azért született az emberrel a társadalmi ösztön, mely egymaga, ha nem is léteznék más ok, mint a viszonylagos segély szükséges volta, ellenállhatlanul kényszeríténé az embert egyesülésre és az államképzésre: minthogy a részeknek a természet rende szerint az egészhez kell sorakozniok önmagokban semmit —, csak az egészben képezvén valamit. ⁵¹⁾

A néptudat ugyan nem úgy fogta föl az állam keletkezését, mint az elmélkedő bölcsész: amit ez a természet szabályának tekint, azt a nép vallásosnézetében az istenek rendeletének hitte, kik az előkor honalapítóit és törvényhozóit kiszemelék és oktatták. Meg volt azonban a nép gyakorlatában az államot többre becsülni az egyénnél, és annak célját magasbra helyezni, mint valamely védintézetét.

Az államnak, mint emberi társadalomnak, fő kelleméül tartaték, hogy céljai elérésére elégséges, és mindazt, ami önállására és öntartására szükséges, megszerezni képes legyen ⁵²⁾. Ezen önelégültséghez nem kívántaték kiterjedt birtok, hisz a legnagyobb görög államok kiterjedése csak kevés négyszegmértöldnyi volt, egy fővárost és néhány kisebb helységet számított; és épen az volt a görög értelemben vett állam helyes mérve, ha polgárai sem oly nagy számban nem valának, sem oly távol egymástól nem laktanak, hogy összegyülekezésük és személyes közlekedésük lehetlenné válhatott. A nagyobb államot, mond Aristoteles, nem lehet oly könnyen rendben tartani, és azon államok, melyek jól-rendezettség hírében állanak, sem a népesség, sem a terjedelem tekintetében nem haladják meg a kö-

zépszerűséget; ellenben oly csekélynek sem szabad az államnak lennie, hogy önszükségletének sem felelhesen meg ⁵³). Pedig efféle görög államok is léteztek, pl. a kisebb szigeteken; de ezek kicsinyléssel említettnek mint olyanok, melyek az állam nevezetét meg sem érdemlik. A tartomány minőségét tekintve azt tartották legtöbbre, mely a legtöbb szükségletet termi, továbbá, mely mind a védelemre, mind pedig a támadásra alkalmas természetes határokkal dicsekedhetik: oly két tulajdonság, melyekkel nem minden görög állam birt egyenlő mértékben, habár általában véve minden tartománynak voltak természetszabta határai, és annyi termékenysége, hogy lakóit az éhenhalás veszélye nem épen fenyegette; azon fölül igen megkönnyíté a tenger közelsége a külföldről való megszerzését annak, amit a hon nem nyújthatott. Egyébiránt a fölötte nagy kereskedelem nem látszott a régi politikusok előtt óhajtanónak, mint a mely nagy embertömeget, sok idegen összeseregglését szüli, és a törvényes rendnek könnyen kárára válhatnék ⁵⁴). A város, mint az állam központja és szíve, nemcsak a tengeri és szárazföldi kereskedést tekintve, hanem a védelmi, egészségi és a polgári foglalkozás szempontjából is célszerű fekvésű legyen. Mennyire feleltek meg az egyes városok ezen kívánalmaknak, nehéz kimutatni. Régibb időben, mond Thucydides, a gyakori kalózkodásnak miatta némi távolban építették a tengertől, utóbb e részről nagyobb biztonságban lévén, többre becsülték a tengerparti fekvést ⁵⁵). Általán véve a görög városoknak fekvésök alkalmas volt; nem szenvedtek hiányt jó kikötőkben, és hol a szükség úgy hozta magával, mint Athen-, Megara-, Sicyon- és Samosban, ivóvízzel mesterséges módon látták el magokat; voltak téres piacaik, a vásárok és népgyűlések megtartására; alkalmas épületeik a különféle hivatalnokok, az ifjuság nevelése, a polgárok társalgása és az istentisztelet számára: és a görög szellem megkívánta, hogy a középületek ne épen csak a

legszükségesebb helyiségekkel bírjanak, hanem pompásak és kényelmesek is legyenek, míg a magán lakóházak még a jobb időkben is egyszerűek és igénytelenek szoktak volt lenni. Az országutak készítésében nem annyira a szabályosságra, mint inkább a biztonságra esett a fő tekintet; a szabálytalan utakat azért nem tartották célelleneseeknek, mert ellenséges beütésnél a tájékozást nehezíték. Rendes útépitkezések, minőket Hipodamus, a miletusi mester, ajánlott és a Piraeusban meg Rhoduson létesített, későbbi korba tartozók.

A körülfekvő vidék kisebb-nagyobb megerősített helyiségekkel népesítve földművelés és baromtenyésztés által segített legelső szükségletein. A földbirtok mindenütt a polgárok kezében volt. A régi állambölcsészek a földbirtokos lakosságot a legkívánatosabbnak — és a földművelést a legméltóbb foglalkozásnak tekinték, nemcsak azért, mert a legnélkülözhetlenebb életföltételt fűdözi, hanem mert a kedély- és erkölcsre a legjótékonyabb befolyást gyakorolja ⁵⁶⁾, mi miatt ezen osztály többféle előnyben részesült a törvényhozás által. — A földművelés után nagy becsületben állott a baromtenyésztés is ott főleg, hol a tartomány alkata, mint pl. Arkadiáé, nagyobb részben e foglalkozásra utalt. A különféle mesterségek ép oly nélkülözhetlenek valának az időben, mint ma, és a népesség egy részének ezzel kellett foglalkoznia; azonban e foglalkozást, bármennyire meg valának győződve szükséges voltáról, olyba vették a régiek, mely az állampolgárban megkívántató tulajdonokat nem épen segíti elő; ez okból örömet ráhagyták a nem-polgári elemre. Szintoly nélkülözhetlen, mint a kézipar, volt a kereskedelem is: egy részről, hogy a fölöslegesen túladjanak, más részről, hogy a szükségeseket beszerezhessék. A belkereskedés nem emelkedék kis üzleten fölül; a nagy üzlet az ország fekvése által a tengerre lévén utasítva, több államban igen élénk volt, és a vele összekötött tevékenység a népesség nagy részét foglalta és tartotta el; de ezen

néposztályt is kevésbbé találták alkalmasnak a jól rendezett államélethez. — Végül az államnak — az elleneséges beütésektől magát megvédendő, és saját érdekeit erőhatalommal is kivivandó, szüksége volt hadseregére. A fegyverviselési kötelességet és jogot minden államtagra kivétel nélkül ruházni csak oly országban lehet tanácsos, hol a polgárok közös érdekében fekszik az állam védelme; a hol nem így áll a dolog —, és Görögországban nem így állt, — ott veszélyessé válhatik fegyvert adni annak, ki azt az állam érdeke ellen, félő, hogy használni fogja. Ez okból a nem-polgárokat vagy soha, vagy csak különös esetekben fogadták a hadszolgálatba. Kevésbbé alkalmasaknak találták még azokat is, kiknél az ülő napi foglalkozás miatt a test kifejlődése gátolva van, milyenek a mesteremberek. Hol ezek nagy tömegben léteznek, mond Aristoteles, ott az állam népessége nagy lehet, de hadi ereje gyöngye lészen. A mely államnak viszonyai tengeri erőt kívántak, ott az evezősöket és hajoncokat a nem-polgárok sorából is ujoncozták, ámde a hajó fegyveres legénysége csak a polgárok sorából került ki.⁵⁷⁾

Ezen dolgok: a szükségletet kielégítő tartomány célszerűen berendezett várossal, mű-ipar- s kereskedelemmel, továbbá a védelem- és a támadásra alkalmas hadsereg képezik anyagi tekintetben az állam azon föltételeit, melyek nélkül nem létezhetik: de vannak más föltételek is, melyeket erkölcsieknek nevezhetünk. Minden oly társadalomnak, hol a polgárok birtok, érdek és működés tekintetében egymással folytonosan érintkeznek, szüksége van bizonyos rendszabályokra, hogy kinek-kinek jogkörét, melyen belül működhetik, kijelölje, és a kihágásokat megakadályozza, megbüntesse. Minthogy továbbá a társadalom tagjainak magánérdekeiken kívül közérdekeik is vannak, kívánatosak oly meghatározások is, melyek kijelöljék, mikép szolgáljon az egyes az államnak. Minthogy végre az állam érdekeinek fölismerése és betöltése szintén utánjárást igé-

nyel, szükségesek végül oly egyének is, kik e teendőket végezzék. Aristoteles ⁵⁸⁾ teljes szakismerettel különbözteti meg e három működést, melyek elseje, hogy a közédekek meghányassanak, és a megkívántató szabályok és rendeletek határozatba menjenek, legyen az egyes esetre vagy maradandó viszonyokra nézve; a másik, hogy a hozott határozatok foganatosíttassanak; a harmadik, hogy a főnálló rendnek áthágói, a határozatok iránti engedetlenség, az ellenállás bünhődjék, vagy pörös jogkérdések elintéztessenek. Az elsőt *tanácskozó és törvényhozó hatalomnak*, a másodikat *tisztek- és hivatalnokoknak*, a harmadikat *birói hatóságnak* nevezzük, és eszerint az államnak három hatalmat tulajdonítunk; nem kell azonban szem elől téveszteniünk, hogy a valóságban e három hatalom nincs teljesen elkülönítve, sőt a dolog lényege szerint nem is különíthető el.

Ezen háromszoros hatalom szervezetének és hatályának fölosztását és egymáshoz *viszonyulását* nevezzük: *államalkotmánynak*. ⁵⁹⁾

3. Az alkotmány tagjai.

A három politikai hatalom gyakorlatának elosztása szerint különböző alkotmányokat, névszerint ezek három főalakját különböztetjük: az egyeduralmat (monarchia), a kevesek uralmát (oligarchia) és a népuralmat (demokratia).

Egyeduralomnak azon alkotmányt nevezzük, melynek élén egy áll, ki mind a három hatalmat magában összpontosítja. E hármass hatalom teljes mértékbeni gyakorlatára egy egyén természetesen nem elégséges, hanem annak segédekre, szolgálókra van szüksége; ő hivatalnokokat nevez, kik az ügyek kiviteléről gondoskodnak; tanácsosokat hí meg, kik a szükségeseket megvitatják; bíróságokat állít föl, hogy a pörös ügyeket elintézzék, és az áthágásokat büntessék. Hanem

ha mindezek csak az egyednek megbízottjai, ha az ő nevében gyakorolják a hatalmat, és neki felelősek: joggal neveztetik az ily kormány egyeduralomnak. Ezen, a szó szoros értelmében vett egyeduralom (pambasileia) Görögországban nem létezett. A görög királyság, miként a homerusi kor festésénél láttuk, és a történeti korszakra nézve látni fogjuk, mindig korlátolt volt.

Oligarchiának azon alkotmányt nevezzük, hol a népesség előjogos része vagy kizárólag vagy kiválólág van birtokában a hatalomnak. Nevét a „kevesek uralma“ onnét kölcsönzi, mert az előjogosok száma mindenha kisebb a kevésbbé jogosultak számánál. Az előjog vagy a születésen, vagy a gazdagságon, vagy végre mindkettőn alapszik: a nemesek és gazdagok a természet rende szerint pedig mindig kevesebben vannak, a nem-nemesek- és kevésbbé vagyonosoknál.

Né p u r a l o m n a k azon alkotmány neveztetik, melyben az előjogos néposztály különös hatalommal nem bír, hanem a közügyekbe való befolyása minden polgárnak biztosított.

Az alkotmány ezen két fajában annyiféle módosítás lehetséges, hogy elvégre is kétségesse válik, vajon a módosulás által létre jött alfaj melyik főfajhoz soroztassék; ilyenekkel a történeti alkotmányok fölsorolásánál többször fogunk találkozni. E módosítások különfélesége az elnevezés különféleségét vonja maga után, ámbár ezek ritkán egészen találók. Ily elnevezés az a r i s t o k r a t i a vagyis a legjobbak uralma, midőn vagy a népnek, vagy az előjogos osztálynak java igényli magának a kormányhatalmat. Ezen nevet Aristoteles⁶⁰⁾ csak akkor adja meg az illetőknek, ha a közjót —, nem pedig egyoldalulag sorsosaik javát mozdítják elő, mi a valóságban ritkán teljesült. — Ha a jogosultság a fokozatos vagyonosság szerint viszonyul, t i m o k r a t i á n a k neveztetik; ha pedig a jog gyakorlata a magas adótól (census) függ, p l u t o k r a t i á n a k.⁶¹⁾ Ha ellenben ez utóbbi két eset nem fordul elő, arról sincs gondoskodva,

hogy a derék és méltó polgárok jussanak a kormányra, hanem inkább arra van tekintet, hogy mindenki különbség nélkül minden méltóságra emelkedhessék, akkor e korlátlan népuralmat jogosan nevezzük *ochlokratiának*, mert a közügyek valóban a tömegnek, a tágasb értelemben vett népnek jut osztályrészül, míg a mérsékelt népuralom *timokratikus* osztályzásával és üdvös rendszabályaival a tömeguralommal szemben a *politia* vagyis *polgár állam* szép nevét viseli. ⁶²⁾

4. A polgárság és dolgozó osztály.

Aristoteles polgárnak a szó teljes értelmében csak azt tekinté, kinek a közhatalomhoz joga, és benne része van. Ha ezen fogalmat teljes szigorában föntartjuk, akkor az önkényuralom alatt, midőn a közügyben való részesség nem jogon, hanem az egyeduralkodó megbizásán alapszik, az egyeduralkodón kívül —, és a zárt körű oligarchiában, hol a többség a közügyektől el van szorítva, az uralkodó osztályon alul a többi lakosság alattvaló és nem polgár.

Azonban a közönséges nyelv szokás nem veszi a 'polgár' fogalmat oly szigorúan, hanem azon államtagekat is befoglalja e fogalomba, kik, habár a közügyekből, a tanácssterem-, hivatal-, népgyülés- és bírói székéből kirekesztvék, mégis némi magánjogi és társadalmi előnyök által a nem-polgároktól különböznek. Ily előnyökhöz tartozik minden előtt a birtokjog, melyet a nem-polgár nélkülözött, továbbá a személyes pörvitel joga, azaz a bíró előtti helyt állás valamely védnök közben jötte nélkül, kire a nem-polgárok rászorultak; azután a részvételi jog a nemzeti és törzsi istentiszteletek- és ünnepélyeknél; végre az *epigamia*, melynek erejénél fogva a polgárok közötti házasságból születtek a szülők vagyonát és vallási jogait öröklék, mi a egyes házasságokban nem volt az eset. Ha vajon az oligarcha

államokban az előjogos és a nem ilyen polgárok közötti házasság nyilván el volt-e tiltva, arról hallgatnak kút-főink: de tényleg ritkán fordult elő. — Kevert alkotmányok, milyen a timokratia, a polgárságot fokozatosan osztályozzák, habár egy osztály sem volt teljesen kizárva a polgári jogok élvezetéből, de azokat nem is birták mindnyájan teljes mérvben. Egyedül a demokráciában volt minden polgár Aristoteles értelmében vett állampolgár és teljpolgár.

Ily értelemben vett polgárzat nem lehetett oly egyének nélkül, kik a polgári jogot nem élvezék. A tényleges részvét a közügyek-, népgyűlés-, tanácskozás-, nyilvános hivatal- és bíróságban az önállóságnak, helyes ítéletnek oly fokát kívánta meg, mely nem tehető fel oly egyénnél, kinek erejét és idejét a munka, az anyagi életszükségek gondja teljesen igényli. Az ilyen a szükséges kiképzést nélkülözi, nélkülözvén az időt, melyet a közügy kezelése megkíván: sőt félni lehetett, hogy korlátoltsága miatt hibát követ el, vagy rászorulván, megvesztegettetni engedi magát. A merőn gépies munkálkodás, hívék a régiek, a szellemet lenyűgözi, és csak a haszonra irányozott tevékenység könnyen megvesztegeti a gondolkozásmódot, önző- és haszonlesővé teszen. A legjobb állam sem fogja, mond Aristoteles, a banausost vagyis a közrendű munkást polgárrá idomítani. Ez okért kívánatos vala, hogy az ilyenek, ha nem is kizárólag, a nem-polgárokból kerüljenek ki; a polgárok pedig lehetőleg távol tartsák magokat az efféle munkáktól, mihez természetesen a jólét bizonyos foka, mely mások által dolgoztat, kívánatik. Az ókor legtöbb államában, az alsóbb rendű munkát vagy nem-szabad jobbágyok, vagy pénzen vett rabszolgák végezték; később alig volt oly szegény polgár, kinek rabszolgája vagy rabnője nem lett volna. — Oly emberosztály szükségességét, mely a szolgálai munkát elvégezvén lehetővé teszi, hogy mások nemesebb ügyekkel foglalkozzanak, nem lehet tagadni; és

ily osztály létezik mindenütt, ott is, hol rabszolgák nincsenek. Hogy azonban rabszolgák legyenek, az nem szükséges, sőt erkölcsi szempontból kiindulva, nem is helyeselhető. És aki a pogány ókort az újabb keresztény kor ellenében lealacsonyítani akarja, annak a rabszolgaság fontos érve leend. Egyébiránt a görögök előtt sem volt titok az igazságtalanság, mely a rabszolgaságban fekszik: elismerék, hogy az embernek nincsen joga magához hasonló embertársát rabszolgává tenni; hanem csakhamar azon mentséghez fordultak, hogy nem minden ember hasonló hozzájuk, és vannak oly barbarok, kiket a lermészet ép úgy alkotott a szolgaságra, miként a görögöket a szabadságra. A rabszolgák osztálya Görögországban legnagyobb részt csakugyan barbár származású emberekből állott; és a fölhozott igazolás aligha áll alább annál, melylyel mai napság a szinesek rabszolgasága az Oceánon túl, és az ireknek semmivel sem jobb sorsa az Oceánon innen védelmeztetik. Aristoteles ⁶³⁾ összehasonlítván a görögöket a barbárokkal állítja, hogy az éjszaki néptörzsek Európában bátrak ugyan, de szellemi munkálkodásra nem alkalmasak; a nyugatiak Ázsiában a művészet és tudományra alkalmas szellemi tehetséggel bírnak ugyan, de gyávák; a görögök a középen bátrak, erélyesek ép oly mértékben, mint fénkölt szelleműek, amiért a szabadságra alkalmasak, míg ellenben Ázsia szülöttei minden ellenállás nélkül a szolgaság jármába hajtják magokat; a görögök továbbá jól rendezett államéletre és mások fölötti uralomra is képesek, mire meg az éjszakiak korlátoztságuknál fogva nem bírnak képességgel. Mennyi igaz és a rabszolgaság mentésére mennyi alkalmas ebből, maradjon eldöntetlen, de annyiban igaz van Aristotelesnek, hogy az ő eszméjeszerinti állam csak a görögök közt létesülhetett. Hogy ezek közt sem jött létre mindenütt, hogy egy állam sem felelt meg tökéletesen eszményének, hogy számosan igen hátra maradtak melőle, sőt amelyek leginkább megközelíték, azok sem

tarták meg magokat sokáig romlatlanul: azt Aristoteles maga is őszintén elismeri.

5. A közfegyelem.

Mely rendszabályokhoz nyultak a görögök, hogy a derekas polgárzat anyagi alapföltételeit biztosítsák, később részletezzük, a mennyiben t. i. e felől tudósításaink nem hiányzanak. Most csak általánosságban említjük meg, miszerint a birtok végetlen elosztásának, a családi jószág elidegeníthetlenségének, az elszegényülés és túlnépesedés gátolásának szükséges voltát belátták. Aristoteles megemlékezik a chalcedoni Phaleas azon elméletéről, hogy a gazdagok a kiházásításnál nászhozományt adjanak ugyan, de ne kapjanak, a szegények ellenben kapjanak, de ne adjanak; említi továbbá a platoni szabályt a birtok legkisebb és legnagyobb terjére nézve, mely utóbbi az előbbit négyszer-nél többször meg ne haladhassa. Ő maga megjegyzi, hogy a birtok eldaraboltatásának gátlására célszerű volna a gyermekek számát is meghatározni, nehogy a gyermekek nagy számánál az egyes birtokrész igen parányira olvadjon; sőt a még életet nem fogott méhgyümölcs szándékos elhajtását sem tartja alávalóság-nak, minthogy a gyermekek kitevése számos államban törvény által megtiltva nem volt. Némely görög törvényhozó az u. n. görög vagyis figyermekek iránti szerelmet is elnézte a túlnépesedés meggátolásának okáért, és hogy a nemi ösztönnek kielégítését a házasságot kívül eltűrte, annak oka nem épen csak abban keresendő, mert a nőnem és a feleség házassjoga kevésbé becsülteték, hanem abban is, mert a gyermekek fölös számát nem találták mindig kívánatosnak.

Az anyagiak mellett az erkölcsi (ethikai) föltételek sem kerülték ki a görögök figyelmét; mindenütt találkozunk oly rendeletekkel, melyek a nyilvános fe-

gyelemügyet illetik. A nyilvános nevelés oly értelemben, miként azt mi veszszük, Görögországban aligha létezett. Elemi vagy felsőbb tanodáknak, melyek tanárai netalán az állam részéről megvizsgáltatának, nyomát sem leljük. Ellenkezőleg teljes tanszabadságot találunk; a tanári pályára mindenki vállalkozhatott, ki erre magát képesnek hívé és birta annyi bizalmát polgártársainak, hogy gyermekeiket reá bizzák. A régiek magától értendőnek hitték, hogy a szülők nem fogják gyermekeiket a szükséges tanulmányok hiányával fölnőni engedni, azért fölöslegesen tartották őket külön rendeletek által szorgalmazni. Habár ilyenek sem hiányának egészen, mint ezt Athenről a maga helyén látni fogjuk. A nyilvános gondoskodás tárgya mégis inkább a test kiképzése vala, és noha a testgyakorlatnak sem találkozunk állami tanárával, bizonyára egy városban sem hiányzott a jól rendezett és gazdagon felszerelt gymnasium, melyben az idős a fiatalabbat, a gyakorlottabb a kezdőt igazítá utba, mit azonban nem hagytak az illető szabály nélküli önkényére, minthogy a kellő rend megtartására igazgatók valának kirendelve, kik paedomonok-, gymnasiarchák-, sophronisták- vagy kosmetáknak nevezettek. A részvét a gyakorlatokban mindenkinek meg volt hagyva, és a hadköteles korosztályba való belépés előtt, mire minden polgár köteleztetik, kinek-kinek testgyakorló tanfolyamot kellett végeznie előkészületül a hadi pályára.

Habár a görög állam nevelésügyi tevékenysége egybevetve azzal, mit a jelenkor államai ugyanezen ügyben elkövetnek, igen csokélynek tűnik föl, mégis e szent ügy iránti közönnyel vádolni őket igazolatlan volna: ott minden polgárnak annyira szíven fekütt gyermekeinek nevelése, miszerint az tankötelező rendszabályokra nem várt, hanem fölhasznált minden ajánlkozó alkalmat magzatjai kiművelésére. Nem szabad e mellett elfelednünk, hogy ép azon osztály, melynek iskoláiról és neveléséről legjobban kell gondoskodniok

államainknak, t. i. az alsó dolgozó osztály Görögországban tulajdonképen nem is tartozott az államcsaládhoz, hanem rabszolgákból állt, kiknek a polgárokéhoz hasonló kiművelése, vagy csak olyan is, milyen néptanodáinkban nyújtatik, nem fekütt az államnak érdekében. A rabszolga a testgyakorlati tanfolyamtól egészen el volt tilva a törvények által, és ha az elemi ismeretekre u. m. az olvasás- és írásra megtanították azon időben, midőn e gyakoroltságok nélkülözhetlenek valának, ez csak azért történt, hogy gazdája őt annál jobban használhassa; sőt ha egyik-másik felsőbb: zenészet, művészi vagy tudományos kiképzést nyert is, ez a kivételhez tartozik, és a rabszolgák nagy többsége alig nyert más oktatást, mint amiben gazdájának használhatott. Mely elveket volt tanácsos a rabszolgák iránti bánásmódban követni, arra Aristoteles gazdasági szabályai tanítanak. Ezek nem tartják célra vezetőnek, ha a gazda ugyanazon törzsből számosabb rabszolgával bír, mert ezek könnyebben esküdhetnek össze; óva intenek a megvető és lealacsonyító bánásmódtól, mely őket elkcseríthetné, valamint a sokat elnézőtől is, mi által rakoncátlanokká válhatnak; annyi munkát nem kell rájuk róni, mennyit el nem végezhetnek, de a henyélést sem szabad megengedni; a dolgozók elegendő élelemben, a föllebbvalók elnézőbb bánásmódban részesüljenek. Különféle ünnepekről is van emlékezés, melyek a rabszolgák pihonésén és szórakozásán kívül arra is szolgáljanak, hogy az ünnepek közössége a szolgának ura iránti ragaszkodását fejlessze. Ide járul még a fölszabadulhatás reménye ösztönzésül, hogy a rabszolga jól viselje magát, és tudjuk, miszerint e fölszabadítás elég gyakran történt; de a fölszabadultak még nem lettek fölvéve a polgári rendbe, mint a rómaiaknál, nehogy ez által a proletariusok száma szaporodjék, minek elkerülése a bölcs törvényhozónak érdekében fekütt.

Eltekintve tehát e dolgozó osztálytól, mely a pol-

gárzatnak csak alyzataul (Unterlage) szolgált, a polgári rend hiányt nem szenvedett sem alkalom- sem eszközben, hogy testi képességeit, azonképen szellemi sőt felsőbb szellemi tehetségeit kiművelje, jóllehet az államnak különös gondoskodása nélkül. A zenét a régiek fontos képző eszköznek tekinték, és ennek oly kitűnő erkölcsi hatást tulajdonítanak, minőn mai zenészeink talán elcsodálkoznának. Felsőbb műveltséget azon időben, midőn a tudományosság megeredt, a rhetorok és sophisták nyújtottak, kik azonban borsosan fizettetésért magokat, csak vagyonosaktól nyertek látogatást: de ezektől oly buzgalom- és kitartással, hogy egyes tanfolyam három évig is eltartott, mely idő alatt napjainkban is elvégezzük u. n. kenyérkereseti tanulmányainkat, hogy aztán lélekölő és gépszerű hivatalszobai elfoglaltságunkban a tudománynak mindenkorra hátat fordítsunk.

A görög ifjúság, mely a nyilvános tevékenységet tűzte ki céljául, szívesen és sokáig tanult, és tudatában volt annak, hogy a közügyekben való részvét gondos előkészületet, és érett elmét igényel. Éretlen korban a közügyekbe avatkozni idétlenségnek tartották, és jól nevelt ifjak nem igen mutatták magokat a közgyűlésen vagy törvényszékeken. Ha azonban az ifjú polgár nyilvános életbe lépett, akkor tevékenységének nagy tere nyílt, melyen, mint a magát kormányzó társadalom érdemes tagja, kitűnhetett; a köztanácskozásban, az államügyek elintézésében, a bíróságoknál részt vehetett, sőt részt kellett vennie; és midőn tehetségeit a közjónak szentelé, és magát a törvények és előljárói iránti engedelmisségben előljárónak képezé⁽¹⁾), polgártársai becsülését és dicséretét érdemelte ki.

Jól rendezett és aristokrata jellemű államokban az egyes polgár élete, ha közhivatalt nem viselt is, az e célra választott hivatalnok fölügyázata alatt állott. Erkölestelenségek, melyek nyilvános botrányt idéztek elő, kihágások, habár senkit sem károsítanak, hanem

csak a vétkes aljas gondolkozásmódját árulák el, feddést vagy büntetést kaptak. Ezen erkölcsbirói intézkedés okos erélylyel kezelve legalább a külerkölcsösséget menté meg, habár mint minden policialis rendszabály, nem volt képes valódi erényességet szülni. De a régiek azon meggyőződésben éltek, hogy csak az állam és állami élet képes a polgárt erkölcsössé képezni. Az állam, mond Plato, jól neveli az embert, ha maga is jó, és rossz, ha rossz; és Pythagoras követője Xenophilus bizonyos atyának azon kérdésére, miként nevelhetné fiát legcélszerűbben? azon utasítást adta, hogy jól rendezett államba vigye. Ők tehát az államra bízták azt, mi nézetünk szerint tulajdonképen nem is az állam föladata, hanem az egyházé, mely mint fölsőbb és isteni alkotmány az állam fölött és részben vele szemközt áll. A görögök az egyházhoz hasonló intézménynyel nem bírtak; náluk a cultus és vallási szertartások, mint az államgépezet egyik kereke, annak lényegéhez tartozék, minthogy az egész szervezetet isteni eredetűnek tekinté vallásos érzületök. Mily mértékben gyakorolt a cultus és minden, mit a vallás fogalmával egybekötünk, az erkölcsösségre befolyást, e helyt csak röviden érintjük. Félreismerhetlen, hogy a hellenek vallása lényegében természeti vallás, és sok oly elemmel bir, mely erköltstelenségen alapulván, erköltstelenségre vezet, ingerel. Más részről a hellen erősen hitte, hogy az ember minden viszonyai-ban fölsőbb lényektől függ, kiknek működése, ha nem egyeztethető meg egészen az isten fogalmával, egészen véve igazságos, bölcs és jótékony. Istenei emberekhez hasonlók, ép azért nem tökélyesek, hanem fokoatosan isteniek csak. Ha nem is mívelkedtek mindig erényes és isteni elvek szerint, ez csak kivételnek tekinthető. Viszonyuk a világ- és emberiséghez bölcseségükön, igazság-szeretetükön és jóságukon alapul; kedvöket és jó akarajtjokat vallásos érzelem és erényes élet által nyerhetni meg. — Vallásoktatás, mely a népet hitre és erényes életre tanította volna, nem létezett,

hanem csak vallás-gyakorlat, mely, mint részben erkölctelen eszméken alapuló, erényességet ébresztetni képtelen volt. Így történt, minthogy a vallás a polgárok erkölcsi magatartását előmozdítani és táplálni képes nem vala, az állam sem érte el célját, melyet az állambölcsészek elébe tűztek: az ember erényes, azaz valódi kiképezését⁶⁵).

6. Történeti adatok egyes államok alkotmányairól.

A görög államrendszer általános vázlata után az egyes államokról szóló adatokat állítjuk egybe, noha ezek, kivéven néhány államról, igen hiányos tudósítást nyújtanak. Görögország történeti kora ugyan a heraklida vándorlásnál, vagyis a Peloponnesusnak a dorok által történt elfoglalásánál veszi kezdetét, de a történeti tudósítások csak a persa háború korában kezdenek összefüggőkké és általánosakká válni, s ekkor is inkább a főállamokra nézve, míg a többieket csak futólag és mellékesen érintik. A persa háborút megelőző korról a főügyek is homályba kevervék, és minél inkább megyünk visszafelé, annál jobban közeledünk mythushoz. Mindamellett az elszórt és alkalmi adatok is elégségesen engedik megismerni a görög államok kifejlődési menetét: a királyságot az oligarchia, ezt átmeneti korszakként magánuralmak ezeket demokratia követte, mely végül ochlokratiába és végleges föloszlásba ment át.

A királyság.

Hogy a dor vándorlás idejében, és az azt követő századokban a királyság volt az általános kormányforma, azt tényként fogadhatjuk el, noha az egyes királyok felől értesítő adatok sem kimerítő, sem megbízhatók. Áll ez azon királyságokról is, melyek

vándorlás következtében alakulának. Peloponnesus nagy részében a pelopidák uralkodtak; Argolis, az egész éjszaki tengorpart, u. m. a későbbi Korinthia, Sicyonia, Achaia, Elisig, továbbá délen Lakonia és Messenia nagyobb része ezen királyi család uralma alá tartozott, csak Arkadia, nyugati Messenia uralt más családból eredt királyokat. A dor vándorlás véget vetett a pelopidák uralmának; helyöket a heraklidok foglalták el. E család három testvére közül az egyik, Temenos, Argost nyerte, és utódai habár korlátoltabb hatalommal, királyok maradtak. Utolsó e házból Meltas volt, kinek uralkodási korát meghatározni nem tudjuk; utána más ház jutott a trónra, melyből királycímet viselőket még a második persa háború alatt találunk ⁶⁶). Temenos családja Argosból Epidaurus, Troezen, Kleonae, Phlius és Sicyon fölött is kiterjeszté hatalmát ⁶⁷), meddig állott fön királyi méltósága ezen országokban, arról nincs tudomásunk. Korinthusról azt halljuk, hogy itt egyik heraklida vezér, neve Aletes, nyerte el az uralmat, és hogy utódai egész a nyolcadik század közepéig a királyi hatalom birtokában maradtak; ekkor aztán az összes Herakles-ivadék ragadá magához a kormányt, és oligarchiát alapított; ezen heraklidák Bakehistól, Aletes ötödik utódjától bakchiadoknak nevezték magokat ⁶⁸). — Lakoniáról és az itt alapított kettős uralomról később emlékezünk. — Messenét, melynek egy része, mint mondvá volt, Lakoniához tartozott, a másik pedig a határos Triphylia-val együtt neleus-házi királyokat uralt, a heraklesi Kresphontes, Temenos fivére kapta osztályrészül, és utódai birták, míg a spartabeliek által meghódítottatott ⁶⁹). — Elis t azon aetol csapat szállotta meg, mely a dorokhoz csatlakozott, és melynek törzsrokonai már régebben települtek itt le. Vezére e csapatnak, Oxylus, királylyá lön, és utána fia Laias következett. Későbbi utódokról nincs tudósításunk: Iphitus, ki Lykurgus

idejében állott az állam élén, és magát Oxylus utódának nevezé, úgy látszik, nem volt király ⁷⁰). Ellenben a többnyire Elistől függő, de időnkint tőle elszakadt P i s a t i s b a n még a hetedik század közepe táján is találkozzunk Pantaleon nevű királylyal ⁷¹). — A c h a j á t a dorok nem foglalták el; sőt az Argolisban és Lakoniában legyőzött achaiok is részben ide menekültek, amiért ez állam előbbi nevét, Aegilaos-t megváltoztatta. Itt pelopidák uralkodtak, melyek utolsójának nevét, Ogygesét ismerjük ugyan, de kormánya idejéről nem értesülünk ⁷²). Végül A r k a d i á b a n is, melyet sem a pelopidák, sem a dorok el nem foglaltak, királyokra bukkanunk, kik Tegea-, Lykorea-, Orchomenos-, Klitor-, Stymphalus-, Gortyn- és más városokban üték föl trónjokat; ezek vagy Lykaonnak, a földszülötte Pelasgus fiának utódaiul tarták magokat, vagy Arkas-éiül, ki Zeus és Kallisto fiának tartaték ⁷³).

Közép-Görögországban, hogy itt A t t i k á r ó l hallgassunk, legelőbb B o e o t i á b a n és pedig Thebában találunk királyságra, mely az előbbi királyi háznak, a labdakidáknak K i s - Á z s i á b a történt kivándorlásuk után a homerusi Peneleus utódaira szállott; de miután Xanthus király a Melanthus elleni párbajban elesett, a királyságot eltörölték ⁷⁴). Más boeot város királyságáról nem történik említés, de valószínű, hogy több város is viselte e címet, mert Hesiodus többes számban beszél felőlök ⁷⁵). — A l o k r o k n á l, és pedig az o p u s i a k n á l Pindarus említi a Deukalion családból származó régi uralkodó házat; hogy ez meddig tartá magát? nem tudni ⁷⁶). — P h o c i s b a n a delphii főpap sokáig viselte a királynak legalább címét, mi elég bizonyíték arra, hogy hajdan itt is királyok voltak ⁷⁷). Egyéb középgörög államról nincs tudósításunk.

Ejszakon: E p i r u s t királyok kormányozták az aeakida családból, kiknek utolsója Deidamia, Pyrrhus király leánya volt ⁷⁸): a király és nép esküvel fogadták, amaz hogy a törvényeket —, ez hogy a családot a

trónon megtartja ⁷⁹⁾. — A thessali államok nemes családokat uraltak, melyek közt a legelőkelőbbek az aleuádok és skopadok valának, kik Heraklestől való le származással dicsekvének. Habár Pindarus és Herodotus rólok mint királyokról emlékeznek ⁸⁰⁾, ez alig vehető szoros értelemben, ámbár az ellenkezőről sincsenek megnyugtató adataink. De annyi bizonyos, ahol egész Thessaliának egy királya említettik, ott nem lehet örökös királyságra gondolnunk, hanem csak rendkívüli körülmények közt választott királyra. A legrégibb, tudomásunkra jutott választás sajtászerű módon történt: a kijelöltek nevei ugyanannyi sorsjegyre írva Delphibe küldettek, és a Pythia egyet kihuzott közülök ⁸¹⁾. Később a választott főnök Tagos néven fordul elő; lehet, hogy ez ős nevezete volt, mely helyett az írók a hasonlentsű basileust tevék; de az is lehet, hogy a thessalok magok változtatták meg e nevezetet.

Ha az anyaországoktól a görög gyarmatokhoz fordulunk, nem szenved kétséget, miszerint a szigeteken és Kis-Ázsiában letelepültek eleve szintén megtartották a királyságot, mely azon időben, midőn kiköltözének, az anyaországokban is divatozott. Ez eset fordul elő az a e o l gyarmatoknál, kiket Penthilas, Orestes fia vezérelt ki, s kit királyukká választottak. Azonképen csakhamar utat tört magának az oligarchia, jöllehet ez is a penthilidák kezében maradt ⁸²⁾. — Azonban az i o n gyarmatokban is királyokkal találkozunk, a nelida vagy kodrida házból; később a királyok helyett pryta-nokat lelünk pl. Miletusban ⁸³⁾, anélkül, hogy e változás keltét tudnók; ez oknál fogva bizonytalan, ha vajon nem mindjárt kezdettől óta divatozott-e ezen név, melyet az írók önkényűleg változtattak „király“-ra, mert be van bizonyítva, hogy e nevezeten olyanokat is neveznek, kik más címet viselének. — E p h e s u s b a n e cím még Strabo idejében főállott, de csak áldozári méltóságot jelelt ⁸⁴⁾, ez a régi királyok házában örökös en megmaradt ugyan, holott a kormány maga csakha-

mar oligarchicussá alakult, melynek tagjai, a basilidák, a hatodik század első feléig kormányoztak. Basilida-oligarchiát Erythräben is találunk, és talán rövid időn a város alapíttatása után ⁸⁵⁾. Samos és Chios szigeteken ismét királyokra akadunk ⁸⁶⁾. — A dor gyarmatok közül, hogy Kretát e helyt hallgatással mellőzzük, Jaly sos-t említjük Rhodosszigetén, melynek előbb királyai, utóbb prytanjai voltak Herakles nemzetségéből ⁸⁷⁾. Azonképen Halikarnassus és Thera szigeteken ⁸⁸⁾. — Az ital gyarmatokon ellenben alig van nyoma a királyságnak, min nem csudálkozhatunk, tudván, hogy e gyarmatok alapításának idejében az anyaországokban jobbra megszűntek a királyságok. Ez áll a siciliai gyarmatokról is, noha a későbbi usurpátorok a „király“ nevet vették föl. — Cyrené-ben és a libyai tengerpartokon települt gyarmatok királyok alatt éltek, kiknek utolsója, IV. Arkesilas, Pindarus kortársa volt ⁸⁹⁾. Végre a cyp-rusi városok is, amennyire tudomásunk van rólok, mindig királyok alatt álltak ⁹⁰⁾.

Az oligarchia.

Azon okok felől, melyek miatt a görög anyaországban és gyarmataiban az egyeduralkodást a köztársasági kormány nyal cserélték föl, részletes tudósításaink szintén hiányzanak. Régi írók csak egész általánossággal említik, hogy a királyság mindinkább tyrannissá fajult, és a királyok bizván hatalmokban, igazságtalanság- és erőszakoskodásra vetemedtek vagy feslett életmódjuk által szolgáltatnak alkalmat elégtelenségre és fölkelésekre, melyek elvégre a királyi méltóság eltörlését vonták magok után ⁹¹⁾, Azonban nem hiszszük, hogy családokoznánk állítván, miszerint ezen általános okok mellett nem hiányoztak különösek sem. A görög nép jelleméhez tartozik egyesek kitün-

tett állását nehezen tűrni, és az egyenlőség felé törekedni; e törekvés természetesen nem minden néprétegben nyilatkozott egyszerre, hanem legelőbb azoknál, kik a királyhoz legközelebb állottak. Emlékezhetünk, hogy a homerusi királyságokban a hatalom a király és az előkelők közt föl volt osztva, és hogy az utóbbiak itt-ott szintén királyoknak nevezték magokat, míg a „főkirály” csak némi előjogok és előnyök által tűnt ki. Népándorlások és honfoglalások alkalmával a szükségelt nagyobb összeműködés végett a vezér-király ezen előnyei bővültek, és lőn a királyság. De a néphullámozás csillapultával megszűnván az indok, talált a reactio okot és módot, előbbi jogait visszaszerezni, sőt azokat meg is szerezni. *)

Igy történt, hogy a királyság buktával a kormányhatalom azok kezébe jutott, kik már a királyok alatt is abba befolytak, és ezek a nemesek, vagyis olyanok, kik kitünő ősöktől származván, tekintélyüket ezen körülményen kívül tágas birtokaiknak is köszönhatték. Az ily család származatrendje (Stammbaum) leért a mythusi korba alapítójául valamely istentől származott hőst tisztelvén; nevét azonban nem mindig ettől, hanem sok esetben más elődjétől kölcsönzé, ki deréksége által vagy más viszonymál fogva lett híressé. Az én nemzetségem, mond Alcibiades Sokratesnek ⁹²⁾, Eurysakestől származik, Eurysakes pedig Zeustől. E nemzetség ugyanis Eurysakes nevet viselt, mert Eury-sakes, Aias fia, legelső honosult meg Attikában; pedig hívhatta volna magát Aiakidac-nek is, mert Aias lévén Zeus fia, ez volt a nemzetség alapítója. Ily nemes családok mindenütt léteztek.

Ha Aristoteleles állítja ⁹³⁾, hogy a királyság meg-

*) Minálunk a ráadást megszerzésnek is mondják. Szeresse meg a cseresznyét = adjon a vetettekhez még néhány szemet ráadásul.

szüntével a lovagok uralma kezdődött, ez úgy értelmezendő, hogy a nemesesek voltak főleg képesek a lovas szolgálatra vállalkozni. De miután némely államnak főhadereje az olcsóbb hoplitaseregben (teljes fegyverzetű vagy nehéz gyalogság) állott, vagy némely nem-nemeseknek szintén volt annyi vagyonuk, hogy lóháton szolgálták az államot; miután a szegény nemesek és a gazdag nem-nemesek közt házasságok jöttek létre: a születési oligarchia lassanként birtokosok oligarchiájává alakult át, főképp ha e birtok földbirtok volt; de azért a kereskedelmi városokban a tőke-pénzeseket sem vetették meg, és midőn Herodotus ⁹⁴⁾ a kevert oligarchákat ellentétben az eupatridákkal vagyis született nemesekkel kövéreknek vagyis gazdagoknak nevezi, kétség kívül ama utóbb nevezett tőke-pénzeseket is beérti. A timokraticus elv legelőbb a gyarmatokban érvényesült, hol a különféle tartományokból összesereglett, többnyire kereskedő nép nem igen szokta a születési jogokat tisztelni. Voltak azonban gyarmatok, melyekben az előbb letelepültek az utánok következők fölött előjogokat igényeltek, mi rendesen surlódásra szolgáltatott alkalmat ⁹⁵⁾.

7. Az államhatalom fölosztása.

A görög nép minden államban kivétel nélkül törzsekbe, vagy phylékbe volt beosztva, és ezek ismét alosztályokra: phratriák- és nemzetségekre oszlának. Polgári joggal csak az birt, ki valamely phyléhez tartozott, jóllehet ezen polgári jog igen fokozatos volt: néhol csak magán- és szent-jogi képesítéssel volt összekötve, míg másutt a politikai befolyásra is jogosított, aszerint t. i. amint valamely állam oligarcha vagy már demokrata alakkal birt.

Ha az államhatalomnak hármas tagulatát tekint-

jük, Aristoteles szerint úgy találjuk, hogy a tanácskozó és törvényhozó hatalmat mindenütt többé-kevésbé népes, majd állandó, majd változó, majd tisztijelleggel bíró zárt collegium, majd meg a minden polgár számára megnyílt népgyűlés gyakorlá. E nagyobb gyűlekezet a demokratia természete szerinti; ama kisebbek az oligarchia sajátjai, mely népgyűlést vagy meg sem tűr, vagy csak igen megszorítva engedélyez. A kisebbik gyűlekezet, mely ha nem is kizárólagos, mindig igen jelentékeny közege a tanácskozó és törvényhozó hatalomnak: gerusia- vagyis öregek tanácsának hívatik, gyérebbe használta neve: *bule*. Jellemző sajátága ilyen oligarchicus magas tanácsnak az, hogy, miként neve is mutatja, csak idősebbek válhattak tagjává, kik élethossziglan megtartották tisztöket, mert az évenként változó tanácstestület már a demokratia kifolyása ⁹⁶). Tagjait a gerusia mindenütt választás által nyerte: a történelem nem emlékezik öröklés által lett geronokról; hanem e választás sok helyt igen szűk körben mozgatható, mint pl. Korinthusban csak a bakchiada család tagjai képesültek e kitüntetésre, másutt egyedül a kiváltságos osztály vagy a nagyobb tanács tagjai. — E nagyobb tanács tagjainak száma sokszor ezerre ruggott, míg a fölötte álló gerusia 90, 80 vagy 60 tagot számított. Ezen utóbbiak neve néhol probuli, mert előtanácskozmányaikban ők készítették el a nagy tanácsban tárgyalandó ügyeket, a folyó ügyeket szintén ők intézték el ⁹⁷). — A nagy és kis tanács tagjai választatásának módjáról semmit körülményesen nem tudunk; arról sem szólhatunk, ha vajon a nagy tanács tagjai élethossziglan választatának-e; természetesen az előjogosok sorából; csak Agrigentumról tudjuk, hogy ott Empedokles idejében az ezres tanácsot három évre választották. — Némely államban a nagy és kis tanács mellett még az általános polgárgyűlekezet is létezett, de — erről kétkedni sem lehet — igen megszorított hatáskörrel: csak egyszerű elfogadására vagy elvetésére

lévén följogosítva annak, mit a tanács eléje terjeszteni jónak látott.

A második politikai tevékenység a közügyeknek hivatalos kezelése. Az állam, úgy mond Aristoteles ⁹⁸), különféle tisztviselőket igényel: kik a kereskedés- és közlekedésre fölügyelnek, azok az agoranomi, kik a nyilvános épületekre fölvigyáznak és országuti rendőrséggel megbízzák, azok többnyire astynomina neveztetnek; ily rendőrök falun is szükségeltetvén, az e célra rendelt tisztviselők agronom vagy hylor nevet viselnek; kik az állami pénzek bevételeire, megőrzése- és kiadására megkivántatnak, azok pénzszedők és kincstárnokok; hieromnemones, epistatae mnemones azok, kik a jogérvényes okmányokat és bírói ítéleteket kiadják és a pörös ügyeket elfogadják; a birságok behajtása, az ítéletek végrehajtása, a foglyok őrzése szintén külön hivatalnokokat igényel; a hadsereg előjárói, u. m. a palemarchos, strategos, nauarchos, hipparchos ugyancsak államhivatalnokok, valamint azok is, kik a nyilvános pénzek kezelőitől számot kérnek, továbbá a papok, és akik a nem-papi áldozatokat bemutatják, milyenek az archonok, királyok és prytanisok; végül a legbefolyásosabbak azon tisztviselők, kik a törvényhozó testületet egybehívják és vezetik. Kisebb államokban, hol kevesebb a hivatalnok, egyre több szakma kezelése bízott; ellenben nagyobb államokban az egyes szakok kisebb osztályokkal voltak ellátva, vagy többegyen működött ugyanazon szakban. Oly államokban, hol a jó rendre és jeles erkölcsre különös tekintet volt, nem hiányzanak az elszámolt tisztviselők mellet olyanok, kiknek köréhez tartozott fölvigyázni a közfegyelemre, a nőkre, a gyermekek nevelésére, tanodákra, játékokra stb. Aristoteles szerint azon tisztviselők tekintendők a legfontosabbaknak, és az államra legnagyobb befolyással bíróknak, kik a törvényhozó tanács vagy gyűlekezet elnökei lévén, némi végrehajtó hatalommal is bír-

tak, miként ez rendszerint csak az oligarchiában volt szokás, mert a demokratia tisztviselőinek hatáskörét fölosztani és csorbítani szerette, holott némely oligarchiában is ezen legfőbb hatalmat a főtisztek collegiuma gyakorlá, mely a teendőket szótöbbséggel eldöntvén, a kivített tagjai közt osztotta föl ⁹⁹).

Ahol egyesek gyakorlá a főhatalmat, következő nevezet alatt fordulnak elő: nem ritkán neveztetnek királyoknak, még oly időben is, midőn a királyság rég megszűnt vala. Az államáldozatok bemutatása ugyanis régente a király hivatalköréhez tartozott; nehogy tehát az istenek rossz néven vegyék az e részbeni változást, megtartotta az egyik tisztviselő a király címet épen ezen áldozatok kedvéért; ezen áldozár-király fölügyeletéhez tartoztak a cultusügyek, egyéb, politikai tekintélyt nem élvezett. — Gyakran fordul elő *prytanis* cím is, mely *πρωτος*-szal ugyanazon gyökből származván — fejedelmet, legelsőt jelent. Korinthusban a királyság eltörlése után a legelső tisztviselő *prytanis* vala, a bakchiadok királyi családjából egy évre megválasztva. Ugyanezen címet viselé a korinthusi gyarmatnak, Korcyrának első hivatalnoka is, hol, midőn az alkotmány demokratiai lön, nem egy, hanem a 4—5 tagból álló igazgatóság mindegyike élt e névvel. Az ionok anyaállamában, Athenben szintén voltak *prytanok*, de ezek, mint látni fogjuk, nem tisztviselők, hanem az ötszázak tanácsának egyes alosztályai. Ugyanílyeket találunk más ion államokban is. — Ritkább címe a főtisztnak: *kosmos*, *kosmios*, *tagos*, mely utóbbi a thessali, az előbbie a kretai államokban ott-honosak. Gyakoriabb a *demiurgos* és *demuchos* nevezet, mik a demostól kölesönözvén nevöket, kevésbbé oligarcha címek. — *Ephorok* Spartán kívül, hol velök még majd találkozunk, dor államokban találtnak. — Hogy a tisztviselők közös „archon“ neve a főtisztet kiválóan jelenti, az tudva van.

A hivataloskodás tartama, mióta az önemes olig-

archia megszűnt, egy évre terjedt. Azonban fordulnak elő a régi időben a néptől választott oly tisztviselők is, kiknek hatalma hosszabb ideig tartott, míg ellenben a későbbi hivatalok némelyike csak félévi tartamú volt.¹⁰⁰⁾ Élet-hossziglanos legfőbb tisztviselők a régibb időben nem épen ritkák ott, hol a királyság korlátozott és felelős hivatallá változott.

Választhatók az oligarchiában természetesen csak az előjogos osztály tagjai, néhol csupán egyes családokéi. Oly oligarchiák is voltak, hol a hivatal örökösödés útján apáról fiúra szállt¹⁰¹⁾. A timokratia a választási jogot a censushoz kötötte. Mindenütt bizonyos érettebb kor, a 30 sőt 50 év kívántaték¹⁰²⁾. A választási jogot nem csupán azok gyakorláik, kik választhatók valának, hanem sokszor mások is, pl. a hopliták, vagy a polgárság szakaszonként, sőt az összes közgyűlés is¹⁰³⁾.

A tisztviselők felelőssége általános volt; különös tisztviselők neveztetének ki azon célra, hogy számot kérjenek; némely oligarcha államban egyenesen a főtanács, némely demokratiában pedig a népgyűlés vagy népbiróság vetett számot a hivatalnokokkal. — Többféle hivatalnok ugyanazon időben, vagy pedig egynek több éven át viselése megszakasztás nélkül, a demokratiában el volt tiltva, az oligarchiában ritkán fordult elő. Vajon a királyság jövedelmei, miket a homerusi időben, és később Spartában élveztek a királyok, a tisztviselőkre átszálltak-e? arról hiányzanak tudósításaink. Az oligarchiában, úgy tudjuk, a hivatallal fizetés nem járt; a tisztelet és befolyás, melyet nyújtott, elég indok volt arra, hogy soha se hiányozzanak hivataljelöltek, és minél nagyobb vala a hatalom, mely a hivatallal járt, annál inkább nőtt a hivatalvadászok száma. A legfontosabb államhivatalok, ajánlja Aristoteles¹⁰⁴⁾, a tehetős osztály birtokában maradjanak és sok költséggel járjanak, hogy az alrendű ember örüljön, ha tőlök menekülhet, és ne irigyelje azok sorsát, kik hivatalt viselvén, azt busásan meg is fizetik. Azon-

ban, teszi hozzá, a mai oligarchiákban a tisztviselők csak úgy hajhászszák a gazdagságot, mint a tiszteletet. — De a demokratia sem ment azon vádtól, hogy tisztjei saját hasznukra zsákmányolják ki hivatalaikat, melyek, habár fizetés nem jár utánok, elég alkalmat és eszközt nyújtanak a nyerészkedésre. Fizetést csak oly hivatalnokok kaptak, kik részben rabszolgák is lehettek. Ellenben több helyt olvassuk, hogy a tisztviselők közkölségen élmeztek (¹⁰⁵). Innét magyarázható, hogy segédjeik, kiket tetszésök szerint választhatának, parasitaik- azaz asztaltársaiknak neveztetnek (¹⁰⁶).

Végül tekintsük a harmadik politikai működést, az *igazságszolgáltatást*. Az oligarchiában a polgári törvénykezést vagyis a magánügyeket államhivatalnokok végezték (¹⁰⁷); bíróságokat találunk nemcsak városokban, hanem mint pl. Elisben, a vidéken is, azért némely falusi családnak tagjai néha két, három embernyomon sem jöttek a városba (¹⁰⁸). Fenyítő törvényt oly vétségek fölött, melyek büntetése fejvesztés, számkivetés vagy jószágkobzás volt, az oligarchiában nem egyes hivatalnokok, hanem azon kormány székek, testületek láttak, melyek a legfőbb hatalmat gyakorlák (¹⁰⁹). — Eskütszéket csak oly államban találunk, mely a demokratia felé hajolván ezen engedményt kierőszakolá. — A hivatalnoknak hivatalbeli vétsége fölött oligarchiákban kizárólagosan az előjogos osztályból képzett hatóság ítelt; de a hol a népelem már hozzászólást nyert a közügyekhez, ott, úgy látszik, ép oly lényegesnek tarták a tisztválasztást, mint a jogot a tisztviselőt felelőségre vonhatni. — Végül nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a polgárok közt előfordult viszályok esetében hirtakul idegen államok tagjai kérettek föl, mert tőlök pártatlanabb ítéletet vártak. Előfordult pedig ilyen eset, ha a polgárok közt pártoskodás ütött ki, mi ugyan Görögországban nem ritkán történt (¹¹⁰).

meg attóli félelmökben, nehogy előkelő sógorságok, tiltott vágyakat keltsenek az alsóbb rendűben. Törvény által volt-e eltiltva a mesalliance, arról pozitív tudósításunk nincs ugyan, de egyes esetekből következtetve valószínű. A korinthusi bakchiadok csak egymás közt, még más nemes családokkal sem, nőültek ¹¹⁶⁾, és bukásuk egyik okául hozatik fel azon eltérés, melynél fogva egyik családjukbeli nő kevésbbé előkelő nemesselel kelt össze: ezen frigyból származott Kypselus. kit az államhatalomból való kizárása kettősen boszantott, minthogy legalább anyai ágról egyenjogúnak érte magát azokkal, kik őt lenézték; rokonai közbenjárása által annyira vitte mégis, hogy a hadparancsnokságot elnyeré, mit aztán a bakchiada családnak a nép segélyével létesített megdöntésére fordított. Merénylete ugyan aligha sikerül, ha a népben az elegületlenség egyéb okoknál fogva gyökeret nem vert volna, de ezen időben, azaz a Kr. e. 7. században szinte az összes görög nép föltámadt az oligarcha uralom ellen.

Ezen jelenségek okait nem nehéz eltalálni. Az oligarchia természeténél fogva rosszabbulásnak van alávetve. Tagjait a velök született birtok, hatalom és előjog bujákká és rakoncátlanokká teszik; szabados erkölcsaik által eljátszszák a nép bizalmát és tiszteletét; elkeserítik azt oly erőszakoskodások és kihágások, melyeket férfiú sehol sem tűr, ha a nők becsülete, a gyermekek szeplőtlensége forog kérdésben; mindenütt azt mutatják, hogy szívükön nem a közjó fekszik, hanem osztályuk érdeke és vágyaik kielégítése; egy szóval: megtagadják az aristokraták jellemét, mely egyedül képes a kevesek uralmát a sokaság fölött tűrhetővé tenni. Ezeket sorolja elő Polybius ¹¹⁷⁾, mint általános okait az oligarchia hanyatlásának; és bukása elkerülhetlen lőn, midőn a nyilvánuló elegületlenség ellenében durva erőszakkal lépett föl. Beszéli, hogy a mytilenai penthilidák föl s alá jártak az utcákon és az utcákba akadt kegyvesztett személyiséget agyon-fütykösöz-

ték ¹¹⁸). Magától értetik, hogy az általános okokon kívül itt-ott különösek is működtek. Ilyenek léteztek ott, hol az oligarchiák nem tartottak együtt; ha pl. egyik részők a másik fölé emelkedék, a lenézett fél pedig a népnél keresett istápot. Ugy ha az oligarchák száma valamely szerencsétlenség folytán, pl. csatában annyira megfogyott, hogy az elveszettek helyét alsóbb osztályakkal kellett pótolniok ¹¹⁹). Vagy hol azon kényszerűség állott be, hogy a külellenség legyőzésére fegyvert adának a nép kezébe: ha a nép fegyvert visel, nagyobb jogokat követel. Vagy ha vagyoni tekintetben süllyedtek, mert az elszegényült uri osztály a népnél nem tárgya többé a tiszteletnek és félelemnek. Valamint ha a nép jólétben s az avval járó műveltség- és önérzetben gyarapul, akkor sem tűri el, hogy a közügyekből kirekeszszék. Timokratikus alkotmányával bíró oligarchiák a vagyonosodás által nyertek mindinkább széles alapot, ha t. i. a census összegre, melyet, hajdan nagy gazdagságnak tartván, kevesen birtak, idő folytán mind többben szert tettek, és ha a censusnak időszakonkénti fölemelését, mi által az előjogosak száma kisebbült volna, elmulasztották ¹²⁰).

9. A törvényhozók és kényurak.

A népnek a hetedik század óta észlelt fölkelését az oligarchia ellen nem követte mindenütt teljes siker: democraticus alkotmányok nem jöttek azonnal létre, de a korlátlan hatalmú urakat engedményezésre kényszerítették. Némely államban barátságos egyezkedéssel végződött a forradalom, minthogy t. i. mindkét párt bizalma bizonyos férfiúban központosult, ezt megbízták az alkotmány reformálásával és a béke helyreállításával. Fényes példáját nyújtja Athen története ily békés forradalomnak, hol a heves viszályokban kifáradt pártok Solont kérték föl békebíró- és törvényhozóul.

Zaleukus törvényhozása az itáliai lokroknál a hetedik század közepén és Charondasé Siciliának Katana városában igen valószínűleg hasonló okokból eredt fölhatalmazásnak folyományai. Tynnondasnak ugyanily föladat jutott Euboea szigetén ¹²¹⁾, és hogy a belzavaroknak több ily kimenetelök volt, ezt Aristoteles és mások bizonyítják. Hítták pedig az ilyen választott egyeduralkodót a *esymnetes*-nek, ki mindenkinek megadja a maga *ἄσφα*-ját, igazát, jogát. Némelyik élethossziglan, más csak bizonytalan időre, míg t. i. föladatát megfejté, viselte e hivatalt ¹²²⁾. Halikarnassusi Dionysius római dictatorokhoz hasonlítja őket, kiket nem ritkán szintén belzavarok megszüntetésére választottak, és ennyiben helyes a hasonlítás; de ezek megbízása sem bizonytalan időre vagy élethossziglan nem terjedt, sem pedig törvényhozói hatalommal nem bírtak; mert Sulla és Caesar dictatorságaik kivételt képeznek, melyből nem lehet szabályt vonni. Az *esymnetes* föladata legtöbbszörre abban állott, hogy új alkotmányok kidolgozása által minden pártot kielégítsen, és ezen föladatának Solon ritka szerencsével felelt meg.

De amit Solon végrehajtott Athenben, az nem sikerült másutt más körülmények közt másnak, és azért a visszahatás e korszakában gyakoribb jelenség a *tyrannis*, mint az *aesymnetia*. A görögök a tyrannok neve alatt azokat értik, kik alkotmányellenes egyeduralmat gyakorolnak, de közzel oly királyokra is ruházzák ezen elnevezést, kik hatalmokat az alkotmányszerű korlátokon túl tágítják. Aristoteles a tyrannis lényegét abban találja, hogy uralmát nem annyira a közjó előmozdítására, mint inkább saját érdekében használja, és hogy korlátlanul, vagyis, amint ő magát kifejezi, felelősség nélkül uralkodik ¹²³⁾. Ily korlátlan és alkotmányellenes uralkodók, mint mondva volt, néha törvényes királyokból, köztársaságban hosszabb időre választott és nagy hatalommal fölruházott tiszt-

viselőkből lettek, de leggyakrabban támadtak oligarcha államokban, hol a nép elégtelenségét ügyes és bátor pártfők fölhasználván, az uralmat magukhoz ragadák. Ezekkel rendszerint a nép is meg lehetett elégedve: legalább megszabadult előbbi urai gyűlölt nyomásától. Habár e korszak tyrannusait névszerint ismerjük, keveset tudunk a módról, mely által az urasághoz jutottak. A korinthusi Kypselusról föllebb emlékezzünk; ennél még korábbi, sőt tudunkra a legelső kényur a sicyoni Orthagoras a hetedik század elején, ki az elégtelen pártból magából lépvén elő, sorsosainak erejét ügyesen fölhasználta ¹²⁴). Utána a legközelebbi a megarai Theagenes, ki szintén a népnek a gazdagok iránti gyűlölete által jutott a trónra. Eleinte valamely hivatalt és személyes biztonságaül testőrséget nyert a néptől, ezen testőrség segélyével sikerült azután az ellenpártot legyőznie, s magát az uralomban föntartania ¹²⁵). A népnek hasonló ingerült hangulata a gazdagok ellen Pisistratusnak is testőrcsapatot — és ez által módot adott az uralomhoz jutni. — Az attikai Pisistratus kortársa Lygdamis volt Naxos szigetén. Ez, valamint amaz a nemességhez tartozék, mielőtt az igaztalanul elnyomott népnek élére állott ¹²⁶). Ezek és más példák, melyeket elhallgatnom szabadjon, minthogy kevésbbé jelentékeny és száraz adatokban az eddigieknél többet úgy sem bizonyíthatnának, mind arra mutatnak, hogy a tyrannis hatalmát a népnek az oligarchiával való elégtelenségének köszönhetette. A nép, míg a tyrannusok tőle nem tartottak, jobban érezte magát az új uraság, mint a régi alatt. És e kényurak közt, kiket személyes jelességekkel bíró férfiaknak képzelünk, némelyek azon mérséklet és méltányosság által, melylyel a kormányt vezették, a közjót illető rendeleteik által, a fegyelem- és jó erkölcsről való gondoskodásuk által, sőt még a tudomány és művészet előmozdítása által is kiérdemelték kortársaik tiszteletét elannyira, hogy oly jeles elmék, mint Pindarus, vagy

Aeschylus szívesen látott vendégekként jelentek meg udvaraikban, és nem tekinték e, habár usurpált, de méltatlan kezekből kiragadott hatalmat gyűlöletre méltó bitorlásnak. Ily jelesebb kényurak voltak az orthagoridák Sicyonban, Kypselus Korinthusban és Pisistratus Athenben. Ellenben ahol a kényurak a népben oly mozgalmat vettek észre, mely nem csupán az oligarchák alóli fölszabadulásra, hanem a közügyekbe való befolyásra irányult, ott szigorú rendszabályokhoz nyúltak, és ezektől várták uralmuk megszilárdítását. A városok nagy népessége ép oly kevésbé volt ínyökre, mint az oligarcháknak; arra törekedtek tehát, hogy a népszorgosabban járjon gazdasága után. Periander megtiltá a polgároknak rabszolgákat tartani, hogy őket munkára készítse, mert a piacon ácsorgókat nem nézhette, minek megvan a maga jó oldala. De ha biztonságuk miatt nagy számu testőrséggel vették körül magokat, és ennek zsoldjára a népet súlyosan megadóztaták; ha e soldateskának, hogy jó kedvben tartsák, nem egy kihágását elnézték; ha titkos rendőrséget fizettek, és a gyanús egyéneket láb alól elmozdítani siettek: ezek oly rendszabályok, melyek hatalmokat egyideig föntartották ugyan, de azt végre mégis aláásták. Azonban az efféle rendszabályokat szükséglők ritkán voltak a tyrannis megalapítói, hanem többnyire azok utódai, kik nem örökölvén atyjok képességeit és érdemeit, nem bírván a legitimitás jogerejével, a nyers hatalomban kerestek támaszt. Némelyikök igen elfajult fia volt atyjának, és hatalma tudatában fajtalan élete által közmegvetést és gyűlöletet vont magára, minek következménye lön, hogy egy kényuralom sem vert mély gyökeret, hanem mindannyi rövidebb-hosszabb élet után kiveszett. Legtovább tarták magokat, mond Aristoteles ¹²⁷), az orthagoridák, kik száz évig —, azután a kypselidák Korinthusban harminckét évig —, a pisistratidák Athenben, nem minden megszakasztás nélkül harmincöt évig —, mások

tizennyolc évig, sőt még rövidebb időig is kényuralkodtanak.

Bukásuk módjáról annyit tudunk, hogy magukat és uralkodásukat a legnagyobb mértékben tették gyűlöletessé; szörnyű emléküket kitörülhetlen emlékezetében maradt a népnek, mely a kényuraságot a legelviselhetlenebb, leggyűlöltebb kormányalaknak tartotta. Ezen gyűlölet fölfegyvereztette részint a még lappangó oligarchákat, részint a népet, és számosan spartai segély által dőltek meg. Ahol ez utóbbi történt, ott bizonyára az oligarchia látta hasznát, míg másutt a demokratia már most vergődött túlsúlyra.

10. A demokratia.

Az achaiok, Polybius és Strabon szerint ¹²⁸⁾, a királyság eltörlése után azonnal demokrata alkotmányt hoztak be. Hogy itt korlátlan népuralomról szó sem lehet, kitűnik azon jó hír-névből, melyben az achaiok kormánya állott, és minőt a korlátlan demokratia soha sem szerzett magának. A tehetségek mindenestre túlsúlylyal bírtak a nagy tömeg fölött; az alkotmány timokratia által volt mérsékelve egész Epaminondas koráig, midőn a nép kül befolyás által fölingereltetvén, egy időre teljes demokratiát léptetett érvényre ¹²⁹⁾. Nemesuralom és nyomasztó oligarchiának Achaiában nincs nyoma. A többi Görögország a hatodik században bizonyára nem kevésbé tarka látványt nyújt, mint később; annyit azonban valóként elfogadhatunk, hogy általában véve ott is, hol a megbuktatott tyrannis helyét újra az oligarchia foglalta el, ez előbbi merev állását nem követelte vissza, hanem a népnek engedményeket tón. Az egyes államokat homály fedi, melyek csak Athennek és Spartának a persa háborúk idejéből eredő vetélkedésök oszlat szét. Azon viszonyok, melyek Athenben a népuralmat létre segíték, másutt is hasonló következmé-

nyeket szültek. A tengerészet, mond Aristoteles, democraticus; igen népes városokban, melyeket a tengeri kereskedelem hozott létre, aligha tarthatja magát más uralom a népinél: a népség föllázad az aránylagos, a birtok és teher szerint fokozott jogosultság ellen, és különbség nélkül egyenlőséget követel ¹³⁰). Midőn Athen a görög államok nagy részének, és pedig többnyire a tengerparti államoknak élén állott, elvből is elősegítette a nála divatozó államformát, míg más részről a spartaiak, a meddig befolyásuk ért, az oligarchiákat emelék, vagy legalább akadályozták a demokraciának túlsúlyra kapását ¹³¹). Mindamellet, habár egészben véve igaz, hogy az atheni szövetséges államokban a demokracia, a spartaiban pedig többé-kevésbé a mérsékelt oligarchia volt otthonos, nem hiányzanak mindkét részből kivételek sem. Például: Lesbos szigetén, Mytilenében még a peloponnesusi háború kezdetén, oly hatalmas volt az oligarchiai párt, hogy az Athentől való elszakadásra minden előkészületet megtén, és ez sikerült volna is, ha egyik tagja magánérdekből a tervet el nem árulja ¹³²). Samos szigetén az oligarchia a peloponnesusi háború kilencedik évéig állott fön, és akkor is csak tíz havi viaskodás után sikerült az athenieknek a demokraciát átültetni ¹³³). Rhodus szigetén, hol négyszáz negyvennégyben helyt engedett az oligarchia a népuralomnak, az antidemocraticus párt még mindig oly erős volt, hogy a szigetnek Athentől való elpártolását létrehozta ¹³⁴). — A másik oldalon, a spartai symmachiához tartozó államok közt is valának népuralmiak. Mantinea mindvégig megtartá demokrata alkotmányát, mely mérsékelt és célszerű intézvényei miatt dicsérettel említetik ¹³⁵). Csak 385-ben hozták be a spartaiak az oligarchiát, miután a város lakosságát a vidéken szétszórták; ezen állapot 371-ig tartott, ekkor a várossal együtt a demokraciát is visszaállították ¹³⁶). Tegen is inkább democraticusnak tünik föl, mint oligarchicusnak, azonképen Phlius is; és

Sicyonban legalább a szorosabb oligarchia csak a peloponnesusi háború után jött létre ¹³⁷).

Azon államok közül, melyek állandóan egyik szövetséghez sem tartoztak, Argos határozottan népuralmi azon idő óta, midőn a spartaiak elleni csatában a nemesség nagy része, számra 500-an, elesvén a lázadó gymnesiek vagyis rabszolgák nyerték el az uralmat ¹³⁸). Ők ugyan leverettek nem sokára, de az argosiak, hogy magokat biztosítsák, kénytelenek voltak perioekjeiket vagyis a Tirynth, Hyseae, Ornae, Mycenae, Midea és más vidéki városi lakosokat Argosba áthelyezni, minek következménye a demokratia lőn ¹³⁹). Ellenben Elis, jöllehet kisebb falusi helységek egyesüléséből állott, nem annyira demokrata, mint inkább oligarcha alkotmánynyal birt ¹⁴⁰). Theba szintén oligarchicus és timokratice szabályzott uralom alatt állt ¹⁴¹). Thessaliában a nemesuralom, habár nem minden korszerű engedmények nélkül, föntartá magát.

A demokratia alapelve az egyenlőség utáni ügyekezett, mely fogalom alatt az isonomiát vagyis a törvény előtti egyenlőséget, az isotimiát vagyis az egyenlő becslést és az isegoriát vagyis a szóllásszabadságot értették a régiek, de nem mindenütt egyenlő terjedelemben. A helyesebb fölfogás szerint az igazságos egyenlőség abban állott, hogy mindenkinek megadassék, ami kit érdeme és deréksége szerint megillet; a helytelenebb, hogy mindenki különbség nélkül minden tisztségre jogosultnak tekintessék ¹⁴²). Ezen esztelenségekhez is eljutottak ugyan a görögök, de csak később; a demokratia kezdetben elismerő, hogy létezik különbség, és hogy az egyes csak azon mértékben birhat jogosultsággal a kormány ügyeiben részt venni, amennyiben erre alkalmas, és a mely mértékben a közterhek viselésében részt vesz. A nehézség csak abban fekvék, mikép kelljen az elvet gyakorlatilag érvényesíteni? A képesség egyik neve könnyen kipuhatható, az t. i. mely a birtoktól függ: némelyek tehát ezt vet-

ték mérvül, és a népet birtoka szerint osztályozták, e szerint szabván kötelezettségét és jogosultságát. Ez a timokraticus elv. De vannak teendőik, melyekhez a birtokon kívül más is kívántatik, még pedig olyas, ami a birtokkal nincs közvetlen összeköttetésben, hanem nélküle is megállhat, t. i. a helyes belátás, hazafias érzület és azon tulajdonságok, melyeket a görög ἀρετή vagyis az erény és derékség fogalmában egyesít. A derékséget csupán szegénysége miatt kizárni, és a kevésbbé jelesek csupán gazdagságuk miatt előnyösíteni, nyilván ellenkezik a demokratia elveivel. A tisztán timokrata alkotmány tehát nem a leghelyesebb; sőt igaztalan oligarchiává fajulhat, miután tagjainak tehetségében áll a hatalom kizárólagos birtokába jutni, és azt nem a közjó, hanem saját érdekekben fölhasználni. Azért tettek böles törvényhozók különbséget jogosultság és jogosultság között; és míg a gazdagokat mindarra képesíték, amit tőlük okosan várni lehet, a jeleseknek is utat nyitottak a kormányhatalom azon helyére eljuthatni, melyre őket kiváló tehetségeik képesítik; kizárták egyedül a legszegényebb osztályt, melynek tagjairól föltehető, hogy a szükségelt képességet megszerezni nincs módjában. De miként keresni a képeseket? A régiek azon nézetben valának, hogy itt a nép többsége határozzon. Akit polgártársai legérdemesebbnek fognak találni a közügyek vezetésére, az lépjen a kormányra: a köztétele, tevék hozzá, nem csálhat. Ezen fölül úgy hitték, hogy az önválasztotta fölsőbbségnek a nép szívesebben engedelmeskedik ¹⁴²). Miben igazok is van addig, míg a nép erkölcsös, és míg józanságán erőt nem vesz a könnyelműség és szenvedély. Mert ha ez utóbbi eset beállott, akkor nem a legméltóbb, hanem az jut a közügyek élére, ki a nép szenvedélyének leginkább tud kedvezni, az u. n. demagogok, kiknek fő törekvésök minden korlátot lerombolni, és az ochlokratiát, melyet a régiek egy lélekkel elítélnek, behozni.

Bármennyire különböző a mérsékelt demokratia a

korlátlantól, minthogy az a szó nemesebb értelmében oligarchián alapul, míg ez a kakistokratiába csap át: vannak némely intézvények, melyek itt is, ott is főnállnak, csak foganatosítások különbözik. Mindkettőnek közelebbi jellemzésére szükséges, hogy a különbséget kimutassuk. A legfőbb törvényhozó és a fölségi hatalmat gyakorló hatóság mind a két helyen a népgyűlés, melyet az államtanács (βουλή) igazgat ¹⁴³). Szavazattal a népgyűlésen minden polgár bir, ha ezen jogát valamely büntény által el nem játszotta. Hogy a szavazás osztályonként történt legyen, mint Rómában, arra a görög történet nem mutat föl példát; a szavazatokat, úgy látszik, különbség nélkül számíták össze. A szavazás rendszerint kézfelemelés által történt, cserepek vagy más mód által csak rendkívüli esetben szavaztak. A szavazást vitatkozás előzte meg. Miután a tanács valamely ügyet megvitatásúl a népgyűlés elé terjeszte, mindenki szót kérhetett a demokratiában, az idősbekek előbb, azután jutottak szóhoz a fiatalabbak. Oly ügy, melyet nem hánytak meg eleve az államtanácsban, a gyűlés elé nem jöhett. Mindennemű indítványt tehát az államtanácsnál kellett benyújtani, mely azt ajánlással vagy anélkül terjeszte elő a népgyűlésnek. Ez volt az ügy menetrendje a mérsékelt demokratiában. A korlátlanban indítványát egyenesen a népgyűléshez intézhette az indítványozó az államtanácsnak előleges bírálata nélkül. — A népgyűlés köréhez tartozott ¹⁴⁴): a tisztviselők megválasztása és felelősségre vonása, mi nélkül — Aristoteles szerint, — a nép vagy békókban sínlődik, vagy ellenséges indulattal viseltetik előljárói iránt; továbbá a hadüzenés, békekötés és a törvényhozás. Ez utóbbi pontra nézve azon különbség van a korlátolt és korlátlan népuralom közt, hogy míg abban a törvényhozásnak csak főelveit határozza meg a gyűlés, a részletezést pedig az államtanács és tisztviselőkre bizza: addig az abszolút demokratiában minden csekélység a gyűlés előtt tárgyalatik ¹⁴⁵). Amott elég volt a

közgyűléseket gyéren tartani, emitt azok gyakoriak; és hogy a polgárok minél nagyobb számmal jelenhessenek meg, kárpótlásul zsoldot kapnak; ez a mérsékelt demokrátiában nem adatik, minok következtében a szegény néposztály nem is látogatja a közgyűléseket ¹⁴⁶). Némely államban névjegyzékek léteztek, melyekbe, aki polgári jogát gyakorolni akarta, nevét jegyezte, de ekkor aztán büntetés terhe alatt volt köteles a gyűléseket látogatni ¹⁴⁷). Ez által azt érték el, hogy a szegényebb osztály, mely nem rendelkezett annyi szabad idővel, jogát önkényt nem gyakorolta. Ellenben a korlátlan népuralomban a gazdagok, kikre a zsold nem birt ingerrel, elmaradozának a gyűlésről, melyben, ezt előre tudhatták, leszavazza őket a tömeg; elmaradhattak pedig annál inkább, minthogy ezért büntetés alá nem estek. Az államtanácsot illetőleg mindkét nemű demokrátiával közös, hogy tagjai, nem mint az oligarchica gerusiáé élethossziglan, hanem kiszabott időre választattak: és pedig a mérsékelt demokrátiában legalább egy évre, a másikban néhutt csak hat óra. A kinevezés vagy választás sors által történt. Ez utóbbi esetben a korlátolt népuralom alatt csak a magasabb osztályu polgárokat érhetette a szerencse, míg a másikban minden feddhetlen polgár tagja lehetett az államtanácsnak. Hatásköre a bulének amott tágasb, minthogy nemcsak minden a gyűlés elé kerülendő tárgy előtanácskozás végett hozzá jutott, hanem még némely ügyek elintézése is köréhez tartozott; emitt pedig semmi vagy igen kevés elintézni valója volt, sőt még előtanácskozási jogát is kijátszották. Mindkét alkotmányban felelős a bulé, fizetést azonban csak a korlátlan demokrátiában kap. A tisztviselők választására nézve abban különbözik a korlátlan népuralom a korlátolttól, hogy itt a hivatalnokok többnyire választattak, míg ott sorshúzás által jelöltettek ki, hogy annál bizonyosabban férhessen mindenki a hivatalhoz ¹⁴⁸). A sorshúzást néhol azon célból hozták be még a korlátolt demokra-

tiákban is, hogy a választási viszályok megszűnjenek, de megjegyzendő, miszerint ezekben csak a felsőbb osztályukat bocsátották a sorshuzáshoz, és a sorshuzás után vizsgálat következett, ha vajon a kijelöltek alkalmasak-e hivatalaik viselésére? mi által az alkalmatlan egyének mellőztetének. Etféle vizsgát a korlátlan demokráciában is tettek az új tisztviselők, de csekély szigorúságának könnyen meg lehetett felelni. A birói hatalmat mindkét alkotmányban eskütszékek gyakorlák, melyek tagjait az összes polgárságnak mocsoktalan jellemű és érett korú sorából választották. Ha vajon mindenütt sors által történt-e megválasztatásuk, még a mérsékelt demokráciában is? affélől hiányzanak adataink; de itt volt tekintet arra mégis, nehogy a birói hatalom kiválólág szegény és tudatlan tömegnek jusson kezeibe. Ez oknál fogva nem kaptak a bírák fáradságaikért jutalmat; ezért rendelték el itt is, a közgyűléseknél már említett, névjegyzéket, melybe haki nevét beiratván kötelességének meg nem felelt, megbírságotatott. A bíróságok a magistratus vagyis államtanács vezetése alatt állottak, de csak annyiban, amennyiben ez a pörügyeket a tárgyalásra előkészíté: az ítéles az eskütszéket illette. Csak a mérsékelt demokráciában volt a magistratusnak némi birói jogköre mint első folyamodásu törvényszéknek, a föllebbezés az eskütszékhez mindig nyitva állott ¹⁵⁰).

11. A reactio és pártviszály.

A demokratia elfajulásánál a vagyonosabb polgárok számtalan boszantásnak voltak kitéve a tömeg részéről, mely a közgyűlésben törvényt ülén, egyes gyanúsítások alapján nagy bírságokra, számkivetésre, jószágelkobzás-, sőt halálra ítélgette őket. Bizonyos osztály a demagogoknak, kik magukat a nép kopóinak nevezek, alávaló föladatokat tüzték, a becsületes pol-

gárt, kinek minden vétke gazdagságában állott, a sophistica összes mesterfogásaival bűnösnek föltüntetni. Ilyenek elől alig volt menekülés. Bizonyos békén élő gazdagnak, — kit jöllehet a közügyekbe nem is avatkozott, hogy pénzt csikarjanak ki tőle, üldözőbe vették a sykophanták, — Sokrates is csak azt tanácsolhatta, fogadjon valamely ügyes szónokot, ki az alkalmatlankodókat nyilvánosan leálcázza ¹⁵¹).

Hogy a dolgok ezen állása ellenzéket támasztott azok közt, akik általa szenvedtek, igen természetes; szenvedtek pedig mindnyájan, kik birtok és magasabb műveltség által a tömeg fölött kitűntek. Ezeknek nemcsak a sok méltatlanság fájt, hanem sérelemnek tetszett már az is, hogy oly emberek kormányának legyenek alávetve, kiket minden tekintetben fölülmulnak. Így támadtak minden demokratiában ellenpártok, ellenei nem az államnak, hanem az alkotmánynak. Nemességéről és annak igényeiről nem történik említés; ami ezekből fönmaradt, az beolvadt az elégületlenek számába, kik a hátrányban levő kisebbség, a vagyonsok, a műveltek és jó-nevelésűek neve alatt értetnek. Megfogható dolog, hogy ezek a garázdálkodó népuralomnak véget akartak vetni; valamint az is, hogy e célra klubokba, hetaeriákba egyesültek. Politikai pártok Görögországban mindenütt, hol a kényuralmi rendőrség utjokat nem állta, szervezkedtek, és majd oligarcha, majd demokrata színezettel birtak, vagy csak azon céljok volt, hogy pártembereiket a kormánypolcra segítsék ¹⁵²): de alkotmányellenes szövetkezések, melyek titkos összeesküvés színét öltik vala magokra, csak oly viszonyok közt keletkeztek, minőket főlebb festénk. Hogy, ennyire fejlődven a belálapot, az eszközöket, melyek annak megbuktatását előidézendők voltak, nem igen válogatták meg az elégületlenek; hogy a honszerelmet is elodázták és idegei segély után nyujták ki kezeiket, mert elviselhetőbbnek hitték idogen kormánytól függvén az első helyet elfog-

lalni, mint független államban elnyomatva utolsóknak lenni: az nem épen megfoghatlan. De a nép is résen állt; el nem mulasztott egy alkalmat is az ellenpárt vezéreitől minden módon szabadulni, és a tömeget, melyben ereje fekütt, szaporítani. Jellemző tehát, hogy míg a mérsékelt demokráciában a polgárjogot oly tiszteletnek tarták, mely a hazának csak telivér fiait illeti, és féltékenyen őrködének, nehogy idegen vagy félvér a dicső polgárnevet beszennyezze: addig a korlátlanban bőkezűen oszták e címet, és minden polgári anya szülöttét, habár idegen atyától, — és a polgáratyának törvénytelen gyermekét is polgári jogok élvezetével ruházták föl ¹⁵³).

A peloponnesusi háború alkalmával szinte minden állam színhelye lőn a pártok élethalál-harcának. E nagy háború csaknem egész Görögországot két pártra szakítja: a demokrata Athennel tartott, az oligarcha Spartában találta támaszát. Az államok alkotmánya folytonosan hullámozott a szerint, amint a harci szerencse hol ide, hol oda állt, és majd az oligarcha, majd a demokratia kerekedett fölül. A győzelmes fél a legkiméletlenebb módon használta föl diadalát, hogy az ellenpártot ártalmatlanná tegye. A pártszellem hathatósabb volt minden más emberi és erkölcsi érzetnél. Az ellenségnek tömeges, hajmeresztő legyilkoltatása a mindennapi események közé tartozott ¹⁵⁴).

A véggyőzelmet amanagy háborúban Sparta nyervén el, a demokráciát mindenütt eltörlé, és a szó legszorosabb értelmében vett oligarchiát hozta be. A kormány többnyire tíz férfiúra bízott — dekadarchia —, kiket nem a legjobbak és legméltóbb polgárok sorából, hanem a győzők kegyencei közül választottak ¹⁵⁵). Ezek nem ismertek más tekinettet, hanem csak pártjokét, és nem támaszkodhattak másra, mint a spartai hadnagy parancsa alatt álló helyőrségre, melynek védelme alatt legocsmányabb tetteiket követték el. Ezen oligarcha féktelenség rhodusi szörnyeiről beszéli

Theopompus, hogy számos, a legelőkelőbb családból származott nőt becsutelenítették meg, gyermekeket és ifjakat használtak föl nemtelen vágyaik kielégítésére; szabad hölgyekre sorsot vetettek és a vesztés kötelezése magát bármely hölgyet kecsegtetés vagy erőszak által játszó társa kezére keríteni ¹⁵⁶).

Lysander által behozott ez állapot sokáig nem tart-
hatott; a népek elégtelensége minden alkalmat megragadott, hogy tőle meneküljön. Athen föllelékezésével a régi pártviszály nem ernyedő elkeseredettséggel ujult ki. Például, miként bánt el a nép elleneivel, álljanak itt a korinthusi események, hol bizonyos ünnepély alkalmával, midőn a népség a színházban és piacon össze volt gyűlve, az adott jelre fegyveresek rohanták meg a gyanusokat, és az oltárok, az istenek szobrai előtt gyilkolták le a menekülőket ¹⁵⁷). Argosban a nép demagogok feladásainak következtében ezer kétszáz gazdag és tekintélyes egyént ahelyett, hogy a törvény rendes útján ítélte volna el, a párisi septembriscurók módjára tömegesen és pedig fütykösökkel vert agyon, amiért a vérfürdőt *skytalismus* nak nevezték ¹⁵⁸). Később ugyan maga a nép is megbánta e fertelmet és az izgatókat halálra ítélte, minek folytán egy időre csend állott be. — Ámde az oligarchák sem viseltettek kisebb dühhel a demos iránt. Tanuságot tesz erről Aristoteles ¹⁵⁹), kinek állítása szerint örök boszút esküdtek a hetaeriákban a nép ellen, és hogy kárt okoznak neki, ahol csak lehetséges. Ily elkeseredettség mellett szerencsésnek tarthatá magát az, ki a sokszor váltakozó pártesély mellett a győző boszuját kikerülte, vagy ha ez a száműzéssel beérte. Mily roppant tömegben történtek ezen száműzések, alig hihető. Isagoras még a korábbi időben Athenből 700 családot száműzött ¹⁶⁰). A peloponnesusi háború után Lysander Samos szigetéről az egész demost, mely eddig az uralmat kezelte volt, száműzte, hogy az oligarchiának helyet csináljon ¹⁶¹), és néhány év múlva panaszkodik Isokra-

tes, egyetlen egy városból több hontalan bolyongott, mint hajdan egész Peloponnesusból ¹⁶²). A hontalanok megkísérték ugyan szervezkedni, és külsegélyre támaszkodva fegyverrel kezökben visszatérni, de e hiú törekvés után alig maradt egyéb választásuk, mint valamely condottiere vezénylete alatt egyik-másik hadviselő államnak szolgálatába lépni. A későbbi görög polgárság hajlandóbb lett ennek következtében zsoldosokat fogadni, mint saját személyében fegyvert ragadni; sokkal könnyebb volt valamely nagy és jeles sereget hontalan zsoldosokból szerződtetni, mint polgárokból kiállítani ¹⁶³). Ami előbb egyes esetekben és kivételképen történt, az most szabályszerű lőn: zsoldosok képezték nem a segédhadtestet a polgári erő mellett, hanem a főerő bennök fekütt.

Nem egy merész és ügyes kóbor-vezérnek sikerült azon államnak kormányát kezére keríteni, melynek segélyére sietett. Ily módon lett pl. Timophanes Korinthus ura, csakhogy nem hosszú időre, mert néhány nap múlva saját testvéreitől öletett meg. Ugyanazon időben Euphron nevű demagog hasonló módon nyerte el az uraságot Sicyonban, de szintén csak rövid időre ¹⁶⁴). Más államokban tyrannusokat találunk e korban; úgy mint egykor az oligarchiára, most a demokratia után kényuralom következett. Amde ez úgy viszonylik a régibb tyrannishoz, mint valamely gonosz járvány a természetes fejleményű betegséghez. Szerencsére nem volt tartós maradása; mert valaminth külsegély, Persia vagy Macedonia befolyása által emelkedtek a kényurak, úgy el is buktak, mihelyt a segélyző állam kezét visszavonta. De azért a szabadság és függetlenség csak vissza nem tért Görögországba, kivéven az achaji és aetol szövetségek virágzásának rövid korát. A béke nem állott előbb helyre, csak miután Róma ide is kiterjeszté uralmát. Alatta a kimerült és elvénült népek nem ébredtek ugyan új életre, hanem legalább nyugodtan tengődtek tovább, sőt a tudomány

és művészet mezején egyes őszi virágot is tenyésztenek.

Ezen általános vázlat után áttérünk az egyes államokhoz. Ezekről részletesb tudósításaink lévén, közelebbről ismerkedhetünk meg velök legalább fő korszakaikban. Van pedig három ilyen állam: a spartai, kretai és atheni; a két előbbi a dor törzshöz, az utóbbi az ionhoz tartozik; a fönérített fajkülönbséget bennök legjellemzőbben fogjuk kifejezve találni ¹⁶⁶). Kreta alkotmánya azonban annyira hasonló Spartáéhoz, hogy ujat róla a spártai államrégiségek tárgyalása után nem mondhatnánk; az ismétlések kikerülése végett tehát bővebben róla nem értekezünk.

III. SZAKASZ.

1. A spartai állam.

A Peloponnesusba bevándorlott dorok része Lakoniában államot alkotott, mely a spartai vagy lacedaemon név alatt híressé lőn a történelemben. A spartai állam megalakulása közvetlen a dor bevándorlás utáni korba esik. Miután a doroknak sikerült Peloponnesus nagy részét elfoglalniok, — említi a hagyomány, — a három heraklid-testvér sorsolás útján osztozott a félszigeten: T e m e n o s nyerte Argolist, Kresphontes Messeniát, és az időközben meghalt A r i s t o d e m o s ikerfiai: P r o k l e s és E u r y s t h e n e s Lakoniát ¹⁾. E két testvért nevezi a hagyomány Sparta első királyainak; ők közösen vivék az ország kormányát, s alapítói két királyi családnak, melyek egyike proklesinek, másika Eurysthenes fiától I. Agiastól agiasinak neveztetik. Monnó család csaknem az egész spartai történeten keresztül birtokában maradt a királyi méltóságnak, és pedig úgy, hogy mindig két király együtt, közösen uralkodék: egy proklida és egy agiada vagyis agida ²⁾.

A felhozott, mesével elegy hagyomány aligha fogja valakiben azon véleményt kelteni, mintha a Lakonia neve alatt értetni szokott tartomány már ekkor egészen el lett volna foglalva: ez csak lassankint, év-

századok folytán történt, valamint e tartomány határai is csak később jelöltettek ki úgy, mint azokat a történeti korban leljük. Mekkora kiterjedésű volt legyen a kezdetleges spartai állam, ezt meghatározni nem áll eszköz rendelkezésünkre, de hogy határa az Eurotas völgyén lefelé keskeny volt, kétséget nem szenved, mert hisz Amyklaea is csak utóbb vétetett be Teleklos király által, ki még két más várossal: Pehariss és Geronthrae vel gazdagítá az államot, míg fia Alkamenes Helos tengeri várost hódította meg, és vetette lakóit rabszolgaságra, honnét némelyek a spartai helotáknak elnevezését származtatják ³⁾. — Csaknem három századon át nőttön nőtt minden akadály és kisebb megszakasztás dacára Sparta területe és hatalma, míg nem a Peloponnesusnak két ötöde öt uralván, zenithjét elérte. Ezen eredményt főleg Lykurgus alkotmányának kell érdemül betudni.

Lykurgus-ról bizonyosat teljességgel nem tudunk. Plutarchus, ki életiratát adja, ennek bevezetésében ⁴⁾ nagy őszinteséggel vallja meg, miszerint felőle semmit sem mondhatunk, mi kétségbe hozható nem volna, mert származata, utazásai s halála, leginkább pedig az általa hozott törvények- s alkotmányra nézve a történetírók igen eltérnek egymástól; az idő iránt pedig, melyben ezen férfiú élt vala, legkevésbbé egyeznek meg. Herodotus, Aristoteles és Thucydides adatai egy századnál többel szétágazók; legtöbb valószínűséggel mégis Aristoteles birván, szerinte közönségesen a Kr. e. 884. évre teszik *Lykurgus* fölleptét ⁵⁾.

Lykurgus *Prokles* nemzetségéből származott, és öcsese volt *Polydektes* királynak, kinek halála után, mielőtt bátyjának várandóságban levő neje szült volna, a kormánytátvette. Könnyen megtarthatta volna ezt mindenkorra, minthogy ángya ajánlkozott méhgyümölcsét elhajtani, ha őt nőül veendené. A nemeslelkű férfiú iszonyodott ugyan e természetellenes ajánlattól, de az ajánlatnak ellent mégis nem mondott,

hanom helybenhagyást s elfogadást színlelvén, azt üzené az asszonynak: ovakodnék elhajtó szerek által egészségét vagy tán életét is veszélyeztetni, neki ugy is gondolja lesz rá, hogy a születendő gyermek jókor el-tétessék láb alól. Így hitegeté a nőt egész szüléscig, mely midőn közel vala, embereket küldé hozzá, kik vajudásánál őrt álljanak, meghagyván nekik, hogy ha lyányt szülne, adnak át az asszonynak; ha fiat, hozzák el hozzá, bármivel volna is foglalatos. Történetből épen a fő-tisztviselőkkel ebédelt, midőn fiú születék s a cse-csemőt hozó szolgák megjelentek előtte. Lykurgus, mint mondják, karjára vévén az emőt, így szóllott a jelenlevőkhöz: „Spartaiak, királyunk született“! egy-szersmind királyi székbe helyezvén, Charilaus-nak (a nép örömének) nevezte őt, mivel mindnyájan, nagy lelkén s jogszereteten bámultokban szertelen örömmel telének el⁶). Ettől fogva Lykurgus mint a király gyámja (prodikos) viselé a kormányt. — Az elkeseredett király-anyja és pártja, minden alkalmat fölhasználtak őt gyanúsítandók, míg ármányaik által távozásra kényszeríték. Elhagyta tehát Spartát, és Kreta szigetére vonult, hol a dor faj más ága Minus király-nak új kormány rendszere alatt fölvirágozék vala; jó-nak látta az itteni szokásokat tanulmányozni. Innét Ioniát és Egyptust látogatá; némelyek Lybiát, Iberiát sőt Indiát is megutaztatják vele. Ioniában tartózkodása alatt — nem valószínűtlen — alkalma volt Homerus költeményeivel megismerkedni, melyeket aztán hazájába átültetett⁷).

Távollétében, melyet tiz évre nyujt a hagyomány, az ifju Charilaus fölserdült, és kezébe vette a kormány gyeplőit; de lazábban tartá elődeinél, miokon a rendetlenség nagyobbra nőtt, mint valaha. Ekkor tért vissza Lykurgus. Elégületlennek találván a királyt és népet, elhatározá magában tapasztalatai érvényesítésével azonnal a jelen dolgoknak megingatásához fogni, azon meggyőződéstől vezéreltetvén, hogy „egyes tör-

vényeknek sem foganatjok, sem hasznok nem leendene, hanemha, mint valamely romlott s különféle betegségekkel terhelt testnél, a nedvek jelen keveréke tisztító szerek által kiirtatván s megváltoztattatván, egészen új életmód hozatnék be“⁸⁾). Elsőben is elment Delphi-be, hogy az istenség tanácsát kikérje. E jelenetet, mely által terveinek isteni szentesítést kölesőnzött, Herodotus így adja elő: A lacedaemonink valamennyi görögség között a legroszabb törvénnyel bírtak, és más népekkel semminemű érintkezésben nem voltak. Törvényeik jobbakra így változnak. Mihelyt Lykurgus, előkelő spartai férfiú, a delphii jósdát megkeresendő belépe a szentélybe, Pythia ekkép szólala meg: „Eljöttél dulsalgó templomomba, Jupiternek és valamennyi Olympust védő isteneknek kedveltje, Lykurgus! Istennek avagy embernek üdvözljelek e? e fölött habozom, de hajlandóbb vagyok istennek hinnelek“⁹⁾). Kapott ő itt utasításokat, az u. n. *rétrákát* (*ρητράαι*), mely szó ünnepeles, isten- és emberek közt kötött, vagy az istenek által szentesített szerződést jelent, és közel értelmű a latin „lex“ szóval. A lykurgusi rhétrák a delphii istentől származók, hanem a királyok, tanács és nép kötelezték magokat mind egymás közt, mind az isteneknek, hogy azokat megtartják; a többire csak szóval kifejezett és nem írásba foglalt rendeletek voltak ezek, nem is valamely irattárban, hanem az emlékezetben őriztettek.

Ezekkel jelent meg harminc előkelő spartaitól, hivei- és védőitől, kísérve az agorában Lykurgus. Az eleinte megdöbben Charilaus beavattatván nagybátyja tervébe, szíves segédkezet nyújtott az újításhoz, mialatt a spartai nép a tisztes Herakles-ivadéokban, Delphi küldöttjében vallásos rajongással üdvözlé az újítót.

Nem hallgathatom el, hogy voltak történészek, kik Lykurgust csak képzelt személyiségnek tarták, minthogy egyediségéről biztos tudósításaink hiányzanak; azonban túlnyomó okunk van hinni, hogy élt az

ó-korban ily nevű törvényhozó, ki a rend visszaállítása és a köz-jólét előmozdítása körül oly jeles érdemeket szerze, hogy az utókor minden jeles intézvényt, habár ezek utána keletkeztek, vagy előtte ős szokásként léteztek, kegyeletesen neki tulajdonított. Mivel pedig lehetetlen mindazt elkülönözni, ami egyenesen Lykurgusnak tulajdoníttatik, attól, ami helytelenül ruháztatik reá; némi rendszerbe foglaltuk a lykurgusi törvényhozás neve alatt ismert intézményeket. Ezek öt pontba vonhatók össze: 1. A népnek phylék és obokba való beosztása, miről alább bővebben szólunk azon vélemények nyomán, melyekre ezen homályos tárgy fölött a tudósok elágaznak; 2. a telek-kiosztás a spartaiak és perioekök közt; 3. a gerusia berendezése; 4. a népgyűlés; 5. a spartai életmód vagyis agoge.

Mielőtt ezeket tárgyalnók, álljon itt a lakon népnek osztályzásáról szóló cikk, minthogy ezen fölosztásnak Lykurgus előtt amugy is kellett léteznie, jöllehet az ő rendező tehetsége az egyes osztályok szorosb körülírására nem lehetett minden befolyás nélkül.

2. Néposztályok.

A dorok minden megtelepedésökben három néptörzsre osztottak, ezek: a Hylleis, Pamphyli és Dynames; léteztek ezen fölül minden dor városban kitüntetett családok, kik Herakles nemzetségéből származtatták eredetöket; új gyarmatokban ők képezték mintegy a cadres-t, keretet, és hivattak o e k i s t á k n a k. Ezen fölosztást találjuk Argosban, Sicyonban, Epidaurus-, Megara-, Coreyra- és — valószínűleg, mert biztonsággal nem állíthatni, — Spartában is ¹⁰⁾. Ezen törzseknél sokkal érdekesebb ismerni tanulnunk a három lakon néposztályt: a s p a r t a i a k a t, p e r i o e k ö k e t, h e l o t á k a t és ezek különféle jogait.

Spartiatæ. Az uralkodó polgárság nevét a fővárostól, az Eurotas felső völgyében fekvő Spartától nyerte. Megjegyzendő e városról, hogy nem volt egygyé építve, sem fallal körítve mint egyéb városok, hanem egymás mellett fekvő, úgy látszik öt helységből állott ¹¹⁾, ámbar csak négynek: Pitana, Mesoa, Limnae, Cynosura, tudjuk nevét; az ötödiket, nem valószínűtlen, Spartának hívták, és róla az összevezet ¹²⁾. — Spartainak egyedül az uralkodó nemzet nevezé magát, míg a lakon vagy lacedaemon név a perioeköket is magában foglalja. A spartaiak nagy többsége (mert kezdetben nem kevés achaji eredetű idegent is fölvettek a polgárságba ¹³⁾) a hódító dorok maradéka, kik mint teliver polgárok kitünő előjogoknak örvendőnek. Később ritka volt az eset, ha a spartai polgárjogot idegenre ruházták, elannyira, hogy a Herodotus által ¹⁴⁾ említett példa, midőn két elisi részesült e szerencsében, párját nem találja a történelemben. Hogy Herodotus kora után bőkezűebbek lettek volna e tekintetben, aligha fogja valaki elképzelni.

A polgárok legkitünőbb joga abban állott, hogy nyilvános tisztségekre és hivatalokra csak ők voltak választhatók, de ezt is csak addig, míg a lykurgusi fegyelemnek magokat aláveték és a nyilvános asztalok föntartására megkivántató részleteket beszolgáltatták. A gyermekek sokasága a szegényebb családokban mindinkább nagyította azok számát, kik részöket e nyilvános ebédekhez megadni képesek nem lévén, polgári jogaik gyakorlatától eltiltattak, anélkül azonban, hogy a perioekök olsztályába süllyedtek volna, hanem a hypomion es (igy hítták őket) mintegy alosztályát képezék a nemesi rendnek; mihelyt valamely szerencsés eset által képesek lettek kötelezettségeiknek eleget tenni, jogaikat is visszanyerték. — A spartai földet nem művelt, valamint méltósága alattinak tartá ipart és kereskedést üzni; jövedelmeit a város körüli majorságokból és egész Lakoniában elszórt uradalmai-

ból, melyeket a heloták, úgy látszik, felében művelé-
nek, merítette.

Ami a spartai nemesség számát illeti, I s o k r a -
t e s azt mondatja bizonyos dicsszónokkal ¹⁵⁾, hogy az
ország elfoglalásánál a fegyveres népnek száma nem
volt két ezernél több. Ha ide számítjuk a nőket és gyer-
mekeket, a bevándorlók összes számát 10,000-re tehet-
jük. Azonban ki fogja a kilencven éves, gyermeteggé
lett rhetor ezen elmeszüleményének állítását kész érté-
kül elfogadni?! Ha a kitett mennyiség nem egészen
légből kapott, föltehetjük, hogy az a régi hagyomány
alapján a Spartában lakó nemességet jelöli; de tudnunk
kell, miszerint a dorok nem csupán Spartában, hanem
Lakonia más városában is laktak. Ugyanez áll egyéb
írók adatairól is. A r i s t o t e l e s szerint tíz ezernél
több spartai soha sem volt ¹⁶⁾. Lykurgus törvényho-
zása idejében hiteles adatok alapján 4500, legfőlebb
5000, másfél századdal később 9000 volt a spartaiak
száma ¹⁷⁾. Ekkor, t. i. az első messeni háború végezté-
vel, volt az utolsó telekosztás, melynél fogva minden
spartai egyenlő nagyságu birtokrészt nyert, mi a spar-
tai állam alapelvének folyománya. Minden polgárnak
oly nagy, heloták által művelt jószággal kelle birnia,
hogy egyéb gondoktól menten a közügynek élhessen,
és hogy a birtokrészek egyenlősége által a szegény és
gazdag közötti különbség, annyi elégtelenség- és
egyenetlenségnek kútfeje, elháríttassék. Ezen elv sze-
rint oszták föl mindjárt k e z d e t b e n, a tartomány el-
foglalása után egyenlő részekre a birtokot ¹⁸⁾, és ké-
sőbb, midőn a polgárok szaporodása által a birtok-
egyenlőség megzavartatott, sokan szegények, némelyek
gazdagok lettek: L y k u r g u s e bajt új felosztás ál-
tal orvoslandó, az egész földet 4500—5000 részletre
osztá, és midőn utóbb a polgárok száma újra megsza-
porodván, a birtok nagyságában ismét különbség mu-
tatkozik, a messeni első háború után P o l y d o r u s lé-
tesítette az általános fölmérést, mely Messenia elfog-

lalásával lőn kivihető. A nemes telkek száma ekkor 9000 volt. Állítják némelyek, hogy ez időben a perioekök összes birtoka is 30,000 egyenlő részre osztaték, mely szám, ha egyebet nem, a két osztály közötti arányt tünteti föl, mert alig hihető, hogy jószág-egyenlőséget akartak volna közöttök is létesíteni. — Polydorus kora után legfőlebb kis mértékben, részletes fölosztás történt, ha az állam szükségesnek látta a közvetlen rendelkezése alatt maradt földekkel szegény polgárokon segíteni. Mekkora volt egy földrészlet, lehetetlen meghatározni: elégségesnek kellett lennie a gazda — és mintegy hét helota családnak, melyek azt művelék, föntartására.

Birtokrészeivel a gazda szabadon nem rendelkezhetett: föl nem oszthatta, el nem adhatta, el nem ajándékozhatta, nem végrendelkezhetett fölötte ¹⁹⁾, mert a tulajdonképeni birtokos az állam maradt, melynek a gazda mintegy hűbérese volt, és ha családja kihalt, a birtok az államra szállt vissza. Azon esetben, ha a családtyának több fia volt, ezek vagy nősülés által igyekeztek birtokhoz jutni, vagy a gyarmatokban nyertek jószágot az államtól; ellenkező esetben nem maradt egyéb választásuk, hanem a testvérek egy házban vönták meg magukat, és egy részlet jövedelmeiből éltek. A házi ur az elsőszülött volt, ki, ha nősült, még nejét is megosztá testvéreivel ²⁰⁾. Ha a legidősbik gyermektelenül halt meg, mi háborús időben nem ritkán történhetett, a fiatalabb lett örököse. A birtok-egyenlőség Spartában sem tartott örökké. A Lykurgus utáni korban már inti a jóda a spartaiakat, hogy őrizzék meg a gazdagodás vágyától ²¹⁾. Az első messen háború után hosszú ideig mitsem hallunk ezen egyenlőségnek megzavarásáról, de mihelyt Thucydides és Xenophon tudósításai Sparta történetére világot derítenek, kitűnik, hogy a spartai állam polgárai közül némelyek gazdag oligarchák, a nagy többség pedig szegényebb nemességből állt, noha a törvény betűje még föntartotta az

egyenlőségi elvet, és szegényt, gazdagot ugyanazon fegyelem és életmódra kötelezett, ugyanazon jogokkal ruházott föl ²²). Ezen értelemben mondják a régiek, miszerint a spartai egyenjogú nép; nála csak a személyes derékségre van tekintet, és emiatt a legnemesebb értelemben aristokrata. De az életben a gazdag mégis csak birt mindazon előnnyel, melyet neki birtoka és a birtok által szerzett műveltsége biztosított.

A *perioekos* szintén szabad polgár vala, de nem Spartában, hanem Lakoniának valamelyik városában, mely körülménytől nevét vette: perioekos szorosan annyit tesz, mint körülakó, mondjuk vidéki. Ezen vidékiek politikai tekintetben a spartai államtól függetek, anélkül, hogy ennek kormányában részt vettek volna; engedelmeskedni, némi adót fizetni és mint könnyű-fegyverzetűek, de mint hopliták — nehéz-fegyverzetűek ²³) — is katonáskodni: ez vala kötelességök. A közöttök és a teljjogú polgárok közti különbség egyik kirívó jellege, hogy míg — Isokratesként — az ephorok testülete a perioekök közül akárhányat halálra ítéltetett ²⁴), a spartiata élete fölött csak a népgyűlés határozott.

Eredetökre nézve nem egészen egyezők a történetírók tudósításai; igen valószínű, hogy föltételelesen meghódolt bennlakóknak tekintendők. Foglalkozásuk a földművelés saját, csekélyebb birtokaikon, kézmű, ipar, kereskedés a bel- és külfölddel és ennek folytán a hajókázás, mi által a perioekos osztály szükségképen tekintélyes állásra tőn szert, s ezt annál inkább, mint-hogy számuk tekintélyesen meghaladá a spartaiakét; kitetszik ez abból, mert a csatatéren többnyire kétannyi perioekossal találkozunk, mint spartaival; így a plataeai ütközetben öt ezer spartai hoplita mellett ugyanannyi perioekos hoplita, és körülbelül szintannyi perioekos könnyű-fegyverzetű harcolt ²⁵); Leonidas a thermopylaei szorulatnál háromszáz spartai mellett hétszáz perioekost számlálta ²⁶).

A *heloták* rabszolgák, földhöz ragadt jobbágyok, kik a spartaiak, hihetőleg a perioekök földjeit is művelék. Hogy a dorok bejöttekkor még az achajok által lenyűgözött jobbágyokat találtak legyen, és hogy ezek értendők a helota nevezet alatt, — mint Müller Károly (Ottfried állítja ²⁷), — nem épen lehetetlen, habár a görög hagyomány, mely a heloták eredetét a dor honfoglalással egy időbe helyezi, ellenkezik e föltevással. Maga a név is (*εἰλωτες*, melyet némelyek Helos városától hibásan származtatnak) foglyot jelent, és ily nemű néposztály emléke a homerusi időszakból nem maradt fön. A spartai állam lakóinak többségét e parasztok képezték, számukat ugyanis 224,000-re tehetni, míg az összes lélekszám talán 400,000-re rugott. E túlnyomó többsége a leigázottaknak, kiket nem a hajlam egyesített, hanem a számra kevesebb uraság tartott féken, nem kevés gondot adott a nem ok nélkül gyanakodó spartaiaknak; mert míg a perioekök hűtlensége igen ritka eset, a helotákban minden ellenség támaszra, árulókra talált; ezért nem volt eszköz, melyet a spartai kormány tilalmasnak talált, midőn a heloták fékezéséről volt szó. Plutarchusban olvassuk, hogy évenként spartai ifjakkból álló csapatok küldettek ki az ország külön részeibe, hogy leskelődve, ólálkodva minden gyanus dolgot fölfödözzenek és csirájában elnyomjanak. Ezen eljárás (*kryptia*) főképen a heloták ellen lévén intézve, későbbi írók által helota-vadászatnak, heloták ellen intézett irtó háborúnak, nehogy túlságosan elszaporodjanak, tüntettetik elő: ez mindenesetre túlzás. Schömann ez intézvényt spartai, 18—20 éves ifjakkból szervezett szabad zsandárcsapatnak tekintti, melynek feladata a béke és rend föntartása volt; ők azonban hatáskörükat (félelmesebb időben talán különös megbízásból) áthátgák ²⁸). Sokkal borzasztóbbak némely biztonsági rendszabályok, melyekhez az ephorok izgatót félelmökben nyultak, és milyen pl. a következő a peloponnesusi háború nyolcadik évéből. Minthogy e

szorongatott időben a hadseregnél nagy számmal szolgáltak a heloták, fölhívás intéztetett hozzájuk, hogy jelentenék magokat Spartában mindazok, kik különösen kitűnván a harcban, jutalmul a szabadság visszanyerésére számolnak. E fölhívásra mintegy kétezeren jelentkezének, kik koszorúkkal földiszítve fölszabadulásuk jeléül a templomokban ünnepélyesen körülvezetettek, de — rövid időn nyom nélkül eltűntek. Így beszéli el e sötét tettet Thucydides, mint korábban megtörtént eseményt, és mi teljes hitelt adhatunk bizonyosságának ²⁹).

Egyébiránt volt legyen bármilyen a heloták állapota a későbbi korban, ez nem folyt Lykurgus rendszabályaiból. A törvények oly viszonyok közé helyezik e néposztályt, hogy a főlebb említett és hasonló visszaéléseket leszámítva, azon embereknek, kik a szolgaságot már magában tűrhetlen állapotul nem tekintik, igen elviselhető lehetett. A helota — mint említők — pórként művelé ura szántóföldét, és leróván a törvényesen meghatározott terragiumot, maga számára gazdálkodhatott ³⁰): minek következtében sokan tehetősek lettek; példa reá: midőn III. Kleomenes király pénzsűkében szenvedvén szabadságot ígére minden helotának, ki őt mina váltságdíjt (o. é. 196 ft. 45 kr.) fizetni képes, szinte hatezren találkoztak, ki ezakkoriban nagy összeget lefizetni képosek valának ³¹). — Rabszolgáját megölni, eladni, fölszabadítani senkinek sem állott hatalmában, hanem csak az államnak, mely őt a telek fölszereléséül tekintette ³²). Háborúban használták őket mint fegyverhordozókat, betegápolókat, néha mint parittyával és gerelylyel ellátott könnyebb fegyverzetűeket, vagy evezőseket a tengeri hadban; a thebai háború alatt hoplitákkal is találkozunk a heloták sorából, kik jutalmul, mert hoplita rabszolga nem lehetett, a fölszabadulást nyerték ³³). Az ily háboruszkodások alatt szabadságot nyert heloták ne odamos köznéven hívták; állapotukról bizonyossággal csak azt tudjuk,

hogy a spartai polgárokhoz, még a másodrendűekhez (kik t. i. a syssitionban részt nem vehetvén jogaik használatától elüttettek) sem tartoztak, hanem valószínűleg a perioeköknél, kik között éltek, helyzetét közelíték meg. A helotáknak fölszabadítása más oknál fogva, mint a hoplita szolgálat által, ritkán fordul elő. Nem ritka mégis a *mothakes*, vagyis spartai fiúkkal nevelkedett rabszolga gyermekek fölszabadulása; ezek kétség kívül spartai polgároknak helota nőktől nemzett törvénytelen gyermekeik, milyen pl. Lysander volt, ki nemcsak szabadságot, hanem teljes polgárjogot nyert. Ez azonban alig történhetett másként, hanemha az atya ünnepélyesen, azaz a király színe előtt fiának fogadta az illőt. — Különös neme a polgárosításnak a messen háborúk után fordult elő, midőn számos férj eleste folytán több család kihalásnak credt. Ekkor — úgy beszélnek — a gyermektelen özvegyek- és hajadonokhoz helota ágytársakat mellékeltek a családok fönntartása tekintetéből. Az ily *epeunakták* vagy ágyasok e tisztöknél fogva szabadok-, sőt polgárokkul tekintettek ³⁴).

3. Hatóságok.

Királyok. A királyságot meghagyta a lykurgusi törvényhozás, amiként találta; rendszeresítette azonban a két király hatalmát, és korlátozta az oldaluk mellé helyezett *gerusia* vagyis öregek tanácsa és a *halia* vagy is népgyűlés által.

Jóllehet az idősb vagyis *agiaszi ház* nagyobb tisztiszeletben részesült, egészben véve a két király mellérendelt viszonyban állt egymáshoz, emiatt ritkán tudtak megegyezni, és — mi igen föltűnő — soha sem nősült egyik család a másikkal, de még temetkezési helyeik is elkülönözve, más-más városrészben valának ³⁵). Az örökösödési jog azon királyfit illeté, kit a

mindig spartai anya férjének uralkodása alatt elsőben szület³⁶⁾. Fimagzatok hiányában a mellékág következett, melynek legidősebb tagja egyszersmind gyámja volt a még kiskorú királynak. Hogy mindkét király ugyanazon egy házból volt legyen, csak egyszer történt, és pedig a már hanyatló szabadság korában, midőn agiaszi III. Kleomenes fivérét Euklidast vevé kormánytársul. Atyjok Leonidas, társának a proklesi Agisnak meggyilkoltatása után maga uralkodott; azonképen Kleomenes is Euklidas halála után. Kleomenes halálával a kettéduralmat visszaállították ugyan, de csak az egyik király volt Herakles ivadéka t. i. Agesibolus, az agiaszi házból; a másik, Lykurgus, a proklesi családtagok mellőzésével lön királylyá. Lykurgussal a királyság megszűnt; a következő uralkodók, Machanidas és Nabis, csak bitorlóknak és kényuraknak neveztetnek.

A király közügyi méltósága három ágú: főpapi, főbirói és fővezéri vala. Első tekintetben közvetítők az istenek és a nép között; mint ilyenek bemutatták a közáldozatokat, és azért az áldozatmarhák bőre és gerince, továbbá minden vetés után egy malac esett nekik jutalékul, mi nevezetes jövedékük volt³⁷⁾. Ezen papi méltóságánál fogva a királynak éptestűnek kellett lennie, mint a papság tagjainak mindenütt; a nyomorékok a tróntól ki voltak zárva³⁸⁾. E helyt nem szabad elfelednünk, hogy a király a delphii jósdának is fő-gondnoka volt. A legtöbb görög állam vallási lelkesültséggel viseltetett a jósda jövendölései iránt, és a legfontosabb közügyek elintézésénél első helyen a jósdát, mint az istenek tanácsát keresték meg; névszerint a spartaiak különös hódolattal fogadták a papnők válaszait, kik a királyok fölügyelete alatt állván, ezek méltóságát föntartani, titkos céljaikat előmozdítani kötelességöknek ismerték.

Mint a spartai haderő született főparancsnokait, a királyokat illeté a jog hadat üzenni, miben őket szent-

ségtörés bűne nélkül senki sem akadályozhatta ³⁹). A táborba azonban csak egyikök szállt, kinek itt testőrségét száz szemenszedett harcos képezte. Ellátásáról az állam gondoskodott, ezenfölül a martaléknak harmadrésze is őt illetvén ⁴⁰).

A biráskodást hivatalnokaik által üzték a királyok; ilyen birák voltak az ephorok. De a királyok ezen hatalma tetemes csorbát szenvedett ugyancsak az ephorok túlkapása által, mint ezt előadni alkalmunk lesz. Megmaradt azonban elnöki méltóságuk a tanácsban, szintugy, mint a közgyűléseken. Joghatóságuk alá tartoztak kizárólag az örökösödési ügyek és a gyermekek törvényesítése.

Jövedelmeik az említettük áldozati jutalékon kívül sajátterjedelmesjószaigaikból és a küludvarok ajándékaiból folytak. Egyszerű háztartásaik az államnak nem estek terhére; a nyilvános lakomákon kettős adag járt nekik. Hogy magánbirtokaik nagyok lehettek, hozzávethető azon birságok után, melyeket későbbi időkben rájuk róttak.

Gerusia. A homerusi kor királyai — amint látuk —, a nép előkelőivel tanácskoztak; divott e szokás valószínűleg Spartában is azon különbséggel, hogy miután a nemesség közt előjogos osztály nem létezett, a király bizalma az összes nemességből választá a *geronokat*. Lykurgus alapította meg ezen öregek tanácsának viszonyát a királyhoz; legalább neki tulajdonítják ezen ügynek is rendezését. Lykurgus szerint a *gerontes* 28-an valának, mely számot a két elnöklő király 30-ra, minden néptörzsre tízével, egészíté ki. Választásukat a népgyűlésre hagyta, hogy valaki megválasztathassék, hatvan évesnek kellett lennie; a megválasztott tisztét élete fogytaig, és pedig kezdetben felelősség nélkül viselte. A választási módot Plutarchus ekképen írja le ⁴¹): Ha a szavazatképes nép egybegyűlt, a választási bizottság valamely közeli épületbe vonult, honnét a gyűlékezett nem látható, de lármája hallható vala. A

tanácsjelöltek azután sorshuzás által meghatározott rendben, némán lépdelték végig a gyülekezeten, mely, amint egyik vagy másik iránt hajlandóbbnak mutatkozték, nagyobb vagy kisebb fölkiáltással válaszolt. A menetrendről nem ertesült bizottság pártatlanul ítélhetett a hallott szavazatok többsége fölött.

A gerusia működése körébe tartozott az államügyek fölötti előleges tanácskozmány, míg a határozatvétel a népgyűlést illeté; továbbá a bíraskodás főbenjáró ügyekben és a királyok fölött ⁴²⁾. Azon körülmény, hogy a geronnak legalább hatvan évesnek kellett lennie, és a spartaiak tisztelete az aggkor iránt megfejtí azon szívósságot, melylyel a gerusia az államintézményeihez ragaszkodott, és ezeknek szinte változatlan fönmaradását évszázadokon által biztosította.

Italia. A népgyűléseket Lykurgus hihetőleg csak rendezte, mert ez már régibb intézmény. A népgyűlés havonként egyszer, holdtöltekor, hivatott együvé ⁴³⁾; a meghívást a királyok, később az ephorok teljesíték. Hivatalos volt minden harminc éves spartai, ha polgári jogát valamikép el nem veszté. Vitatkozásnak helye nem volt, hanem a gyülekezet vagy elfogadta a gerusia határozatát, vagy elvetette, vagy pedig szétágazó véleményei egyikéhez állott, de módosítványokat nem tehetett. A népgyűlés elé került ügyek közt találjuk: a kétes királyörökösödésit, a hivatalnokok és geronok választását, a hadindítást, békekötést, a külhatalmakkal szerződést és a törvényhozást, mely utóbbi, sehol sem lévén oly állandó, mint épen Spartában, kevés tennivalót engedett. A szavazás nem cserép — vagy kézfölemelés által, mint egyéb görög államokban, hanem fölkiáltás által történt; csak, ha ez nem vezetett eredményhez, oszlottak két részre a szavazók a többség kipuhatólása végett ⁴⁴⁾.

Ephorok. A spartai nemes uralmat kettős veszély környezé: az egyik alattvalóik, a perioekök részéről, ha ezen, az ipar és kereskedés által meggazdagult pol-

gárrend elég erősnek érezné magát Korinthus és Sicyon példájára síkra szállani előjogos honfitársaival; a másik és nagyobb saját királyai részéről, ha ezek megelégvén a nemesség souverainitását és a Lykurgus által létre hozott megszorításokat, a korinthusi és sicyoni tyrannok példájára szövetkeznének az elnyomott két néposztálylyal a polgári egyenlőség kivívására ¹⁵⁾. Ily szövetség ellenében a folytonos háborúk által kevesbült, vagy legalább az állam tejedelméhez képest nem szaporodott, sőt a mindinkább lábra kapott birvagy és puhaság által elgyengült nemesség soha sem remélhetett sikert. Hogy tehát uralmát biztosítsa az oligarchia (mert a spartai kormányrendszer ekkor valóban nem volt egyéb oligarchiánál), a királyi hatalom újabb megszorítását tervezé Chilon, kit a görög nép bölcsei közé számított, és 580 körül a gerusia tagja volt ¹⁶⁾.

Törvényhozó hatalma a királynak eléggé meg volt szorítva a tanács és népgyűlés befolyása által: a veszély a végrehajtó hatalomban rejlett, melyet a király eleddig maga gyakorolt. Hogy ez ártalmatlanná tétessék, nem lehetett az utólagos ellenörködés elégséges: oly hatóságot kellett létesíteni, mely megoszsa a király hatalmát, önkényűleg a kormány gyeplői közé kaphasson, és azt jó eleve ellenőrizze. A gerusia és népgyűlés nem volt eléggé mozgékony a cél elérésére, aztán meg a király elnökösködött mind a két gyűlekezetben: egy harmadik már létező hatóságot kellett tehát a kívánt célra átalakítani: az ephoratust.

Az első ephorokat Theopompus és Polydorus királyok az első messen háborúkor (730—710) nevezték ki felügyelőkül minden városrész számára egyet, hogy naponkint bíraskodjanak kisebb keresetek fölött. A hivatalt utóbb állandósíttatták, de még mindig a király nevezte ki tagjait, és kénye-kedve szerint választá személyeiket. Minthogy kizárólag piaci panaszok képezték működésük tárgyát, s a birói tisztség

mellett csendbiztosok is valának, a vásártéren ütötték föl hivatalukat; itt laktak és étkeztek együtt. A *stero-pus* volt, ki e dolgon változtatott az által, hogy a királyi hatalom köréből az ephorok választását kisajátította ⁴¹⁾, és a közgyűlésre, vagyis más szavakkal a nemességre ruházta, mi igen fontos újítás volt; mert ezentúl nem tehetette a király hiveit ephoroknak, nem kötelezhette le kedvező ítéletek által a kereskedő perioeköket; mindez a nemességre szállt át. Az ephorokat ettől fogva évenként újra választották; választható volt minden harminc éves nemes, ki hivatalának megfelelni látszott ⁴²⁾. És e hatóságot helyezte Chilon nemcsak a királyság mellé, hanem némileg föléje.

Nevezett reformator Spartába hívatta knossusi *Epimenidest* tervének kivitelére, ugyanazt, ki Athenben Solonnak is segítségére volt. *Epimenides* a vallásos dicskört, melynek még hijával valának, adta meg az ephoroknak, elrendelvén, hogy koronkint a *Pasiphac*-templomban alugyanak, hol ott az istenség tanácsát veendik álmaikban, miként ő a knossusi barlangban. Minthogy továbbá Zeus minden nyolc-nyolc évben nyilatkozik Minusnak, ők szintén minden kilencedik év egyik holdtalan éjszakáján némán vizsgálják a derült eget; ha bizonyos csillaghullás mutatkozik, csalhatlan jele a királyok elkövetett vétkeinek, mely esetben kötelességök a királyi hatalmat fölfüggeszteni, míg a delphii vagy olympiai jósda ki nem jelöli a módot a sértett istenek megengesztelésére. Így lettek a vásárok fölügyelői a királyok fölügyelőivé; magok az istenek adták nekik a jogot a királyokat felelősségre vonni, hatalmokat fölfüggeszteni ⁴³⁾.

Ezentúl a királyok kötelesek voltak, midőn a közügy javára *Apollon*nak havonkint áldozának, esküt tenni az ephorok előtt, hogy a kormányt a főnálló törvények értelmében viendik, kik viszont azt fogadták, hogy ez esetben uralmukat korlátozni nem fogják ⁴⁴⁾. E szerint főfeladata volt az ephor-testületnek a király tetteire

ügyelni, mit hogy pontosan teljesíthessen, arra utasított minden egyes spartai, miszerint a királyon felülről vagy gyanús dolgokat följelentse. Ha az ephorok alaposnak találták a vádat, a királyt magok elé kérezték, és a király köteles volt a harmadik idézésre megjelenni; meginték, megbírságot, fontosabb, az államot netalán veszélyeztető ügyekben a legfőbb törvényszék elé állították, sürgős esetekben hatalmát legott fölfüggeszték ⁵¹).

Ha már az államfő irányában ily jogkörrel bírtak az ephorok, képzelhető, hogy ez lefelé mindinkább terjedt. Hivatalukhoz tartozott a tisztviselőket felelősségre vonni, elfogatni, és a gerusia által halálra ítéltetni. Háborúban és békekötéseknél biztosokul voltak a király mellett. A hadi zsákmány kezeik közé tétetett le, mert a közkinctár fölött ők rendelkeztek ⁶²). Polydorus király képével ellátott pecsétjük állampecsétté lőn, melylyel a nyilvános okiratokat, a királyi rendeleteket mintegy ellenjegyezvén hitelesítették, ellenkező esetben minden hatásuktól megfosztották ⁵³). — Ha meghagyták is a királyok jogát, hogy az államot a külföld irányában képviselje, az ephorok e tekintetben sem maradtak befolyás nélkül, mert ők megindítványokat tehettek a gerusia- és népgyűlésnél a nemzetközi viszonyokat illetőleg. — Háború és béke fölött a király (a két tanácsnak nem minden befolyása nélkül) határozott ugyan, de miután a hadsereg mozgósítása, számának meghatározása, fölfegyverezése az ephor-testületet illeté, véglegesen mégis csak ők határoztak ez ügyben is. — A perioekök a király fölügyelete alól az ephoroké alá helyeztetek; pedig e rendőri hatalom korlátlan, élet-halál fölött határozó volt, valamint helotát is minden körülményesség nélkül annyit ölettek meg, a hányat láb alól eltenni jónak láttak. Idegeneket a legkisebb gyanúra kiutasíthattak az országból. A spartaiak fölött azonban a polgári bíráskodást üzték csupán, épen mint Theopompus idejében. — Méltóságuk-

hoz illő tiszteletben is részesültek. Az ephor ülve maradt a király előtt, midőn a többi alattvaló, a geront sem véve ki, fölállott; a nyilvános okiratok kelte nem a királyok uralkodása évétől jegyeztetett, hanem az idő szerinti első ephor nevétől. Chilon, kit többször választottak ephornak, 560 vagy 566-ban volt elsőben az ⁵⁴). — Ily lényeges, alapelveiben történt változáson ment keresztül a spartai alkotmány.

Jóllehet görög theoreticusok némi nehézséget találtak a spartai kormányrendszer meghatározásában, nem habozunk kimondani, hogy az pontosan körülírt, szabadon mozgó és tiszteletet követelő oligarchia volt, mely az előbbi főhatóságok, a király és tanács fölé emelkedvén óhajtott, hogy a királyok az ephorokat atyjokként tiszteljék és uralják, de amely egyszersmind az oligarchia gyűlöletes, netalán hatalmaskodó ephorokban nyilvánuló alakját ezeknek évenkénti új választása által igyekezék enyhíteni. Így történt, hogy míg köröskörül halomra dőltek az oligarchiák; míg Sicyonban a nemesség a tyrannisnek hódolt, az ion, és aeol városokban a polgárság ülte győzelmét: Spartában az előjogos osztály csirájában fojtott meg minden demokrata mozgalmat ⁵⁵).

Egyéb tisztviselőkről kevés, részletesen semmi sem jutott tudomásunkra; a név, melyből hivatalköriket kellene eltalálni, minden, mit rólok tudunk. Némelekkel a hadügynél, nevelészetnél és egyébütt találkoznak.

4. Az igazságügy.

A birói hivatal Spartában oligarchicus szigorú fogalom szerint nem az összes polgárságból választott soktagú eskütszékekre, hanem nagyobbbrészt az államtanácsra vagyis gerusiára, részint egyes tisztviselőkre volt bízva ⁵⁶). Magánügyek és kisebb vétségek fölött a tisztviselő, kinek éppen hatáskörébe vágtak, látott tör-

vényt; így pl. a vásári ügyekben az ephorok ítéltek. Tudjuk továbbá az ephorokról, hogy a szerződési viszonyokból keletkezett jogkérdések szintén hozzájuk tartoztak; a királyokról, hogy az örökösödési és családi ügyekben ők bíraskodtak. A bűnvádi kereset a gerusiát illette, mely egyedül élhetet a joggal spartai polgárt (homoioست) halálra ítélni. Ítéletöket rendszerint több napi tanácskozmány után hozák a geronok, és az *exceptio rei iudicatae* jogelvnek érvénye nem volt náluk: a már elítélt ügyet, ha újabb súlyosbító (vagy enyhítő) körülmény merült föl, újra tárgyalásba vették ⁵⁷). A királyok vétsége fölött a geronok és ephorok együttesen ültek törvényszéket. A népgyűlésnek, legalább úgy tetszik, csak vitás trónkövetelési ügyben kérték ki ítéletét ⁵⁸).

Minthogy Spartában írott törvények akkor sem léteztek, midőn a többi Hellasban már divatba jöttek volt, sőt egyenesen el voltak tiltva: a bírák csak törvényes szokás vagy belátásuk szerint mondtak ítéletet, és ezt Aristoteles rosálja. Egyébiránt Spartában aligha történt több önkény és igaztalanság, mint Görögország egyéb államaiban, hol írott törvények valának, minthogy ezek kezelése a népgyűlésnek lett átengedve, mely nem lévén felelős, nem ragaszkodott fölötte aggályosan hozzájuk. A törvényes szokás mellőzésének ritka esete fordult elő Spartában, midőn a leuktrai csatavesztés után igen sok spartai futamodott meg, és a gerusia nagy zavarban volt sem nem akarván annyi polgárt a szokott szigorral büntetni, sem fölmenteni. Agesilaus tehát, kinek ez esetre rendkívüli teljhatalmat adának, úgy bontakozott ki e kényes ügyből, hogy a főnálló törvények ugyan érvényben maradjanak, hanem egy napig tekintetbe ne vétessenek, vagyis mint Plutarchus fejezi ki magát, egy napon át alugyanak. Így maradt abba a vétkesek büntetése: sem a törvény szerint el nem ítélték, sem a törvény ellen föl nem mentették őket ⁵⁹).

A spartai jogról részletes tudósításaink nincsenek; annyi világos, hogy oly államban, mely tagjait a kereskedés- és ipartól elvileg eltiltá, és a magánbirtok szerzését lehetőleg korlátola, a magánjognak egyszerűnek, terjedelemre és jelentőségre csekélyebbnek kellett lennie a büntető törvénynél, mely részint nagyobb vétségek és mulasztások, részint kihágások és fegyelmi vétségek ellen volt intézve. A fegyelmi szabályok fontossága szerint különböztek a büntetések is. Kisebb törvényszegések vagy mulasztások miatt pl. azon büntetés járta, hogy a bűnhődő asztaltársainak a syssitionban külön étellel szolgált, vagy nád- és szalmával fődött padon alult, vagy a némely ételek fűszerezéséhez megkivántatott borostyánleveleket szedte s több efféle ⁶⁰⁾. Durvább vétségek szigoruan, sőt atimíával azaz a polgári jogok elvesztésével fenyítették; pl. a gyávaság a harcban. Eleinte a gyávák nemcsak polgári jogaikat vesztek, a syssitionból, gyakorlatok- és ünnepélyekből kizárattak, köz istentisztelet alkalmával szegényhelyre állíttattak; hanem a közmegvetés és általános csúfság tárgyai lőnek: tarka foltokból készült ruhát kellett viselniök, hajokat felében lenyírniök, mindenkinek, még a fiatalabbak utjából is kitérniök; senki sem beszélt velök; senki sem engedte, hogy tüzénél gyujtsanak; ha leányaik voltak, azokat senki nőül el nem vette; ha magok még nőtlenek valának, feleséget nem kaptak, s azon fölül mint agglegények büntetés alá estek ⁶¹⁾. Mert a nőtlenséget Spartában szintén kötelességmulasztásul vették, és érzékenyen fenyítették: az agglegény télen csaknem félmeztelenül jelent meg a piacon és gúnydalokat énekelt magára ⁶²⁾. — Ezen becsületbeni elmarasztalások mellett legtöbbször fordulnak elő a pénzbírságok. Phoebeidast 100,000 drachmára ítélték Kadmeának megszállása miatt ⁶³⁾; Agis királyt, mivel az Argos elleni hadjáratban kötelességfeledten viselte magát, ugyanazon bírságon kívül saját háza lerombolására ítélték, mi alól nagynehezen me-

nekülhetett ⁶⁴). — Némely ítéletek jószágelkobzásra, száműzésre, sőt halálra is szóltak. — Hogy a börtönözés, mint biztossági eszköz divatban volt a kereset alatt levők ellen, arról van tudósításunk; nem valószínű azonban, használták-e büntetés gyanánt is. — Testi fenyítéket, mint feygelmi büntetést ifjaknál elég sűrűn alkalmaztak: a pædonomus rendelkezett mastigophorokkal vagyis vesszőhordókkal ⁶⁵), egyébkint csak mint a halálbüntetés súlyosbítása fordul elő a testi fenyíték; így pl. Kina dont és büntársait kötött kezekkel és nyakbékókban vezetvén a vesztőhelyre, utközben vesszőcsapások- és tövis szurásokkal illették ⁶⁶). — A kivégzést, mely rendszerint éjjel történt, vagy a börtönben, vagy e célra szánt, Dechas-nak nevezett helyen vitték végbe — és pedig kötél által; ritkán történt, hogy a halálra ítéltet a Kaiadas-ba (a város közelében tátongó sziklahasadékba) lökték, mert rendszeren csak hulláját vetették oda ⁶⁷).

5. Az életrend Spartában.

Azon időben, Lykurgus visszatértkor t. i. — beszéli Plutarchus ⁶⁸) — az aránytalanság szertelen nagy volt Spartában: a várost a jószágtalanok és szükkölködők sokasága terhelé, míg a vagyon csak kevés házakban folyt össze. E súlyos betegségét a polgári társaságnak, a gazdagságot és szegénységet, száműzendő, hogy ne létezzék egyéb hasonlatlanság a polgárok közt, mint az, mely a gonosz tettek feddésén és a jóknak dicsére én alapul; hogy továbbá erős és romlatlan emberfaj képződése és föntartása által Sparta önállóságát biztosítsa (Heeren): szerkeszté a nagy törvényhozó, tekintettel a nemzet jellemére és szokásaira, a spartai *agogé*-t vagyis a polgár egész pályájára, születésétől sirjáig kiterjedő életrendet.

Mihelyt a gyermek megszületék, az állam, nem az atya, határozott állfollott: életben maradjon-e? Ha a

phyle idősbjeiből alakult bizottmány gyenge vagy hibás alkatúnak találta az emőt, kitétette a Taygetus hegységbe, és átengedte sorsának; az ép és egészséget gyermekeket pedig átadák anyjának, hogy hét éves koráig nevelje. Már e kora nevelésnél volt tekintet arra, hogy a gyermek, távol minden elkényeztetéstől, izmos testtel és ép lélekkel kerüljön ki. A spartai dajkák a gyermekeket pólyák nélkül ápolák, hogy tagjaik szabadon fejlődjenek, s azon valának, hogy ételben válogatók s nyaláncok ne legyenek, a sötétben és magányban ne féljenek, szeszélyes csintalanságtól s pityergéstől menten maradjanak, amiért a külföldön is keresettek voltak, s Plutarchus szerint az atheni Alcibiades szoptatója Amykla szintén Spartából eredett.

Betöltvén a gyermek hetedik évét, kivették a családi körből, hogy a köznevelést vezető *paedonomus*-ra bizzák, ki őt azonnal a korához mért gyermekosztályba sorozá, hol társaival közösen táplálkozott, játszott és tanult. Vezetőjeül a csapat legértelmesebb és legbátrabb ifjút nyerte, az úgynevezett *ilarchus*-t, ki ismét a *buagor* vagyis osztályvezér alatt állt. Ezen ifju főnökök rendezék a játékokat és testgyakorlatokat, természetesen a *paedonomus* felügyelete mellett, ki *mastigophor*-jával, ezen, félelmes fenyegető eszközéről nevezett szolgájával jelen vala, hogy előforduló esetekben az ifju népet célszerű fenyegetésben részesítse.

A testi gyakorlatok az életkorhoz aránylag valának elosztva, miről azonban csak annyit tudunk, hogy míg az ökölharc és *pankration* *), — inkább athle-

*) *Pankration* athleta-viadal, birkozással elegy öklözködés puszta ököllel. A viador mindent fölhasználhatott ellenfele leküzdésére: öklözést, taszítást, gáncsvetést; a viaskodást a földön is folytatták, míg egyikük meghalt, vagy legyőzöttnek nyilvánította magát. A harc meztelen történt; a test finom homokkal volt behintve; a haj a fő tetején csomóba kötve, nehogy egymás hajába kapjanak.

ták- hogysem harcosokhoz illő jártasságok, — ki voltak zárva; a futás, ugrás, birkozás, korong- és kopjajetés pedig, valamint a fegyveres gyakorlat, sőt tánc is szorgalmasan üzettek. De olvasni és írni csak a szükség kedvéért tanulának, a fősulyt az előljárók iránti engedelmességre és vitézségre helyezvén.

Az ifjak életrendje a test erősödésére, acélozására volt irányozva: mezítláb, lenyírt hajjal és főveg nélkül jártak; ha tizenkettedik évöket elérték, egyetlen, testhez szabott felöltönyvel az egész éven át be kellett érniök. Fekhelyök, minden szőnyeg vagy takaró nélkül széna- vagy szalmával —, tizenötödik évöktől pedig, midőn a férfiaság nyiladozni kezd, csáté- és náddal, melynek pákáit az Eurotas partján nem késsel, hanem puszta kézzel tördelék, vala ágyazva, helyesebben; almozva ⁶⁹). Az egyszerű táplálékot oly fukaron mérték ki számukra, hogy, jól akarván lakni, csenés által kellett a szükségeseket pótolniok; mi ha sikerült, ügyeségek dicséretére szolgált, ellenkező esetben a rajtakapottak ki nem kerültek a büntetést. — Hogy sanyargatások ellen is edzzék testeiket, évenként vesszőverseny (*diamastigosis*) tartatott Artemis Orthia tiszteletére, mintegy kárpótlásul az istennőnek a hajdanban adatni szokott emberáldozatokért. Ezen versenynél azon ifju üdvözöltetett győztesként, ki a legtöbb vesszőcsapást némán birta eltűrni; mert panaszra fakadni, vagy a hátralevő csapások elengedéseért könyörögni csúfos vala, és nem egyszer történt, hogy az ifjakat addig vesszőzék, míg jajszó nélkül kiadták lelköket ⁷⁰).

Amily sokoldalú volt a testi izmosságot fokozó nevelészet, ép annyira hiányos maradt más részről a szellemi tehetségek kifejtése. Jóllehet azon korban, midőn az agoge megalapíttatott, tudományos nevelés a többi Görögországban sem létezhetett; de Sparta később, mikor az olvasás, írás és elemi ösmeretek már mindenütt a nevelés tárgyát képezték, sem tartott lépést a görög közneveléssel. Joggal mondhatá Aristote-

les⁷¹⁾, hogy a spartai nevelés az embert nemesítés helyett félszeggé, durvává teszi; mert hogy a zenében: a furulya-, cithara- és hazafias dalok éneklésében növenedékeit gyakorlá, az a szívre elegendő finomító hatással nem bírhatott. — Az elmeművelésről úgy vélekedtek a spartaiak, hogy az élet és napi forgalom elég alkalmat nyújtanak az észtehetékek kifejlesztésére, ha a célzatos oktatás hiányzanék is. Iskoláik ez okból nem voltak, hanem az ifjak közlakomákon gyakran megjelenvén, megvigyázák az idősbek társalgását, mely a nyilvános ügyek-, béke- és háborúban viselt dolgokról néha vidor tréfákra és elmés enyelgésekre fordult. A beszélgetésbe a fiúkat is bevonták, véleményeiket kikérdezték, helybenhagyák vagy roszalák érdemök szerint; fogárdos kérdésekkel és incselkedésekkel ostromlák, mire a rövid, éllel, kevéssel sokat mondott feleleté lön a dicséret. — Plutarchus ezen epigrammszerű rövidségnek több jeles példáját jegyezte föl. Álljanak itt a következők: Lykurgustól valaki okát tudakolta annak, miért rendelt legyen oly csekély s takarékos áldozatokat? „Hogy az iseneket tisztelni soha meg ne szünjünk“, lön a felelet. Ugyanő polgártársai azon kérdésére: „Hogyan akadályozandjuk meg az ellenek be-rohanását?“ „Ha szegények maradtok, s egyitek sem igyekszik többet birni a másiknál“, felele. És ismét a falakra nézve: „Ne higgyétek, hogy faltalan a város, mely téglák helyett férfiakkal van bekerítve“. — Leonidas király valakit, ki fontos dolgokról alkalmatlan időben beszélt, e szavakkal utasíta rendre: „Te a szükségést sükségen kívül használod, idegen“. Archidamidas pedig, midőn Hekatalus sophistát azzal vádolták, hogy a köztorban, hová meghíva volt, semmit sem szóllott legyen: „Ki beszélni tud, ugymond, az a beszédnek idejét is tudni fogja“. — Demaratus egy semmi embernek, ki éretlen kérdéseivel untatá, s többször akarta megtudni tőle: ki legyen a legjobb spartai? „Ki hozzád legkevésbbé hasonló“, felelé. — Egy

atheni szónoknak, ki a lacedaemonokat tudatlanoknak nevezé, ekként felelt Pleistonax, Pausanias fia: „Igazat szólsz, mert a hellenek közt egyedül mi nem tanulunk rosztat töletek“. — Midőn Paedaretus nem választott el a háromszáz közé, derült arccal jött haza örülvén, hogy a haza olyan háromszázzal bir, kik jobbak nálánál. — Pisistratidas, ki néhány polgártársával a persa vezérekhez követül küldetett, midőn megkérdeztek ezektől, vajon maguk vagy a kormány dolgában jöttek-e, így felelt: „Ha célt érünk a népnek dolgában; ha nem, a mienkben“ ⁷²).

Általában véve az idősb azon viszonyban állt az ifjabbhoz, mint a tanár vagy elöljáró a tanuló- vagy alárendelthez: kérlőre vonhatta, megdorgálhatta, sőt meg is büntethette, és a megbüntetett ovakodott e miatt panaszt emelni atyjánál, tudván, hogy ettől újabb fényítésben részesül. Egyébkint a spartai ifjuság szerénységét, csendes magaviseletét egész Görögország magasztalta. — E helyt hallgatással nem mellőzhetjük azon képző és nevelő befolyást, melyet a spartaiak valamely érett férfiú és ifjú közt fejlődött személyes viszonytól vártak, s a tapasztalás szerint nyertek is. Az efféle viszony gyermekszerelemnek is neveztetik; itt azonban nemesebb és tisztább összeköttetés értendő, mint e szó alatt közönségesen érteni szoktunk. Habár a külső szépség talán nem volt befolyás nélkül a férfiú választására, célja csakis az lehetett, hogy kegyencét belsőleg is oly jóvá és széppé tegye, mint amilyennek külsőleg látszott. Erre vonatkoznak az e viszonynál szokásos elnevezések. A szerető neve: *eis pnelas*. körülbelül annyit tesz, mint lelkesítő, minthogy az ifjú lelkét szeretettel igyekezett megtölteni előbb maga iránt, hogy őt kalauzául elfogadja, azután az erény iránt, melyet kalauzában észlelni és követni tartozott. A szeretett neve *aítas* vagyis hallgató, mert a jóra intő barátoknak szavát hallgatni és fogadni tartozott. Épen nem szolgált az ifjú becsületére, ha senki sem találko-

zék, ki őt szeretetére méltatá, és viszont szemrehányás illette a férfiút, ki egy ifjat sem szemlélt ki „hallgatójául“. A „lelkésítő“ felelni tartozott arról, hogy kedvence az igaz uton járdaljon, és ennek kihágásaiért amaszt tartották megrovandónak. Ha pedig nem irtózott a viszony tisztaságát érzéki ocsmányság által beszepelőzni: becstelennek tartaték és a közmegevetés oly elviselhetlen mértékben érte, hogy a bűnös a halál vagy kivándorlás által igyekezett előle menekülni ⁷³).

A spartai nőkre áttérvén nem csekély nehézséget szülnek azon ellenmondások, melyeket egy oldalról Aristoteles —, másról Plutarchus és Xenophon ítéleteiben találunk. Aristoteles ugyanis úrkodók- és hajthatlanoknak mondja őket anélkül, hogy a veszély perceiben valóban oly derekak és hasznosak voltak legyen, mint más görög asszonyok; szerinte nagyon sok befolyással bírtak férjeikre és túlsúlylyal a közügyek menetére, sőt, az állam nem nagy hasznára, Lakonia fekvő birtokát csaknem felében kezökben tarták. Annyi igaz, hogy a nők minden felügyelettől ment élete nagy ellentétet képez vala azon szigorú fegyelemmel, melynek férjeik alávetve voltak, épen mint a phiditiák igénytelensége a nők (utóbbi) fényűző háztartásával, melynek földözésére a lábra kapott birvágy a lykurgusi egyszerűséget és egyenlőséget háttérbe odázta. Ezen ellentétek magyarázataul úgy tudósíták Aristotelest, hogy Lykurgus a nőket is be akarta vonni fegyelmi rendszerébe, hanem szándéka a nők konok ellenállásán hajótörést szenvedett ⁷⁴).

A bölcsésznek ezen figyelmenre méltó nézetenehezen egyeztetethető meg Xenophon és Plutarchus rajzaikkal, minthogy ezek a spartai nőket egészen más oldalról: mint a férfiak méltó és homogen társait veszik tekintetbe. A lykurgusti rendszer, mondják e szerzők, a nőket az állam- és nem a ház kiegészítő részéül tekintti. Rabszolga-nőkhöz, — vélekedék Lykurgus, — jól illik az otthon ülés, fonás, szövés, de ki várhat de-

rék utódokat oly anyától, kik e foglalkozáshoz idomítatnak?! ⁷⁵⁾). És e szempontból kiindulva intézte neveltetésöket, mihez képest a leányok hasonló testgyakorlati és zenészeti oktatásban részesülének, mint a fiúk. Habár ennek elrendezéséről részletesb tudósításaink nincsenek, valószínű, hogy itt sem hiányzott a csapatok, osztályok és kor szerinti osztályozás, a paedonómok és alsóbb főnökök felügyelete. — A leányoknak a futás-, ugrás-, birkózás-, korong-, kopjavesítés- és éneken kívül táncolni is kelle tanulniok, hogy ünnepélyes alkalmakkor táncosok- és énekesnőkül léphessenek föl. Gyakordájok az ifjakétól el volt különítve, csak nyilvános vípróbák alkalmával jöttek ide az ifjak is, kiknek ilyenkor a leányok tapsa vagy gúnya nem kis ösztönül szolgált. — Görögország egyéb részeiben, hol a nők, főleg leányok elvonultan élván, a másik nemmel keveset érintkezének, ez nagy botrányúl szolgált, és a markos, merész lakon ideált a gyöngéd és hülye atheni szűzzel szemben teljesen nőietlen lénynek tartották. Megrovás alá esett főleg amazok szellős viselete: az ujj nélküli, térdig érő és mindkét oldalon fölhasított chiton ⁷⁶⁾, mely képes volt a testiséget felkölteni. De dacára ennek mitssem hallunk a spartai fiatalság féktelenségéről, melyet a gáncsolók, csak lett volna okuk rá! el nem hallgattak volna. Fajtalanságra tehát nem vitte a spartai nevelészet a leányokat, de igenis létesítette a célt, melyet Lykurgus elérni akart, hogy t. i. legizmosabbak s egyszersmind legszebbek legyenek Görögországban. Xenophon legalább némi büszkeséggel emeli ki a magas és izmos polgárfajt, melyet Görögország legderekabb női a lykurgusi intézmények következtében a világra hoztak; és Lampito-t, a spartai asszonyt, kit Aristopanes Lysistrájában színre hoz, az atheni asszonyok, mint a szépség és erőteljesség példányát bókokkal üdvözlík ⁷⁷⁾.

Mikor fejeztetett be a leányok nevelése, azt nem tudjuk. A legényeket husz éves korukban sorozták be

a rendes hadosztályba, habár neveltetésük harmincadik évökig folyt; ekkor a férfiak sorába léptek, s külön háztartást rendezhettek; de azért épen nem volt lehetetlen már előbb nősülniök, csakhogy a nősülés nem menté föl őket sem a rendes gyakorlatoktól, sem az együttlakástól, amiért nejeikkel csak ritkán s mintegy mullesleg élhettek. — A nősülést a törvény rendelte el; aki elmulasztotta, noha módjában állott, azt részben jogvesztettnek tekintették, és nem kis gyalázattal illeték. Mert a meztelen fiatalok verseny-játékait nem volt szabad néznie; télen az archonok parancsából a tért meztelen kellett körül keringnie önmagára készített dalténekelvén, mely a törvény iránti engedetlensége méltóbüntetését foglalta magában, s végre azon figyelem- és tiszteletet is megtagadták tőle, melylyel az ifjabbak a vének iránt viseltettek. Azért nem rosztalta senki is ama szemrehányást, mely Derkyllidast minden hadvezéri híressége mellett érte. Egy ifjú felő tartván t. i., ez helyét nem engedte át nek: „Mert, ugymond, te senkit sem nemzél, ki egykor előttem álljon fel“ ⁷⁸⁾. — Aki későn nősült, vagy helytelen, a házasság céljának meg nem felelő frigyre lépett, szintén bűnhődött ⁷⁹⁾.

Hogy törvényes házasság csak polgárok és polgárnők közt jöhetett létre, azt egyéb törvények összevetéséből, habár megnevezhető tanúnk nincsen, bizton állíthatjuk. Hogy a heraklid család tagjainak idege-
nekkel kötött házasságai érvénytelenek voltak, sőt büntetés alá estek, valamint hogy Leonidas egyebek közt ez okból is fosztatott meg trónjától: Plutarchus ⁸⁰⁾ bizonyítja.

Az egybekelés következőleg történt. A leánykérő mindenek előtt az atyának vagy gyámnak megegyezését eszközölte ki; ha ez megtörtént, erőszakkal ragadá ki érettségi korát társnői köréből, és valamely nőrokonához vitte. Ez bevezetvén a menyasszonyt kamrájába, haját lenyírta, férfiruhába és saruba öltöztette és kákából font ágyra fektette, hogy vőlegényét bevárja; mire

ez nem ittasan vagy bujaságra tüzelten, hanem mint mindig józanon, a köztorokban végzett estelije után besurrant hozzá. Nem sokáig tartó vele-mulatás után szemérmesen tova ment, ott, hol előbb szokott, a többi ifjakkal alvando. — Vallásos szertartásokról ugyan említés nem tétetik, valószínű azonban, hogy ezek sem hiányzottak, de talán kevésbé föltűnők és másodrendűek valának, mert az állam első sorban politikai intézvénynek tekinté a házasságot, mint eszközt, hogy a családok ki ne haljanak és az elköltöző polgárok száma kiegészíttessék. Innen vala: ha valamely házassági összeköttetésből gyermek nem születék, azt nemcsak föl lehetett, hanem föl kellett bontani, minthogy a cél, melyért létre jött, nem lett elérve. Anaxandridas király, mivel első, magtalan nejét elbocsátani nem akarta, az ephorok parancsából másikat vön, és kettős háztartást vitt. „Spartában szokatlan eljárás“, mond Herodotus. Ariston még harmadik asszonyt is vett a két magtalan után ⁸¹). — De ezen esetek csak a királyok számára engedélyezett kivételek, mert a férjnek csak egynejséget engedett a spartai törvény, míg a nőknél a két- sőt többférfjséget sem akadályozta ⁸²). — Lykurgus életirója adomát közöl Geradas nevű spartairól, ki valamely idegen azon kérdésére, mi büntetés vár náluk a házasságtörőkre? így felelt legyen: „Oh idegen! nálunk házasságtörő nincsen.“ „De ha mégis találkoznék?“ faggatódzék az idegen. „Annak akkora bikával kellene adóznia, válaszola Geradas, mely fejével a Taygetuson átvérve az Eurotasból innék.“ „S vajon, mond a külföldi esodálkozólag, hogy lehetne bika oly nagygyá?“ De mosolyogva felele Geradas: „S hogyan lehetne valaki Spartában házasságtörővé?“ ⁸³). Ezen állítás azonban, hogy Spartában a házasságtörés nagy-rika volt, csak úgy értelmezendő miszerint a nő férje tudta és engedelmé nélkül nem engedte át magát másnak, hanem az ajánlattevőt férjéhez utasította.

Eltekintve a házassági viszonyoknak e méltatlan fölfogásától, a nőket Spartában nagyobb tisztelettel illették, mint egyébütt. Nevelésük közelebb hozta őket a férfiakhoz, és ifjuságuktól fogva megszokták polgárnőül tekinteni magukat s a nyilvános ügyeket élénk figyelemmel kísérni; és számos példa bizonyítja, hogy bátorság és honszeretet, a közjó tisztelete és polgári érzet tekintetében a nők nem igen állottak a férfiak mögött. „Pajzsoddal vagy pajzsodon kerülj meg!” volt az anya intő szava harcba induló fiához; és a leuktrai vésznap után azon anyák keseregtek leginkább, kiknek fiaik életben ugyan, de legyőzve és megbecstelenítve valának, míg az elesettek szülői aránylag vidorabb magaviséletet tanúsítanak ⁸¹).

Fő tekintet Spartában az államra volt, s a család másodszorban foglalt helyet: amennyiben az államra használatosnak találtaték, annyiban birt értékkal és jelentőséggel. Ezen elvet látjuk kifejtve a *syssitiák* vagyis *phiditiák*ban azaz társas ebédekben, „közorokban“. A családi élet ugyan csorbát szenvedett ezen *table d'hôte* által, mert a nők kirekesztésével, csupán a férfiak vettek benne részt, de a polgárt rászoktatta a község tagjának tekinteni magát, s nem énjének vagy családjának, hanem a közügynek élni. Mulhatlan kötelme volt minden teljjogu polgárnak a *syssitiák*ban részt venni; a királyok sem menthették föl magukat, és csak azon kettős előjogban részesülének, hogy két ételadag állott rendelkezésükre, melyek egyikével kitüntetésül kedveskedhettek másoknak; továbbá, hogy részleteik közkölségből kerültek ki, míg minden másnak részletét lisztben, borbán, sajtban, fügc- és kevés pénzben meg kellett térítnie. Könnyen elképzelhető, hogy az étkezés igen frugalis lehetett; állt pedig rendszeren: a nevezetessé vált barna vérlevesből, húsból, ecettel és sóval fűszerezve és kinek-kinek kimérve; a rozskenyérből ehetett kiki étvágya szerint, valamint borral is bővelkedének (nem épen kicsi) szomjuk lecsil-

lapítására, de lerészegedni gyalázatnak tartották; csemegeül sajt, olajbogyó vagy füge szolgált. Ezen fölül szabadságában állott mindenkinek vadhus-, baromfi-, hal-, buzakenyér- vagy egyébbel megvendégségelni asztaltársait, sőt a tehetősbekezt kisebb vétségeknél ilyenekben el is marasztalták. — Asztal fölött élénk volt a szó, melynek tárgya viselt dolgok elbeszélése vagy megvitatása, tréfa és gúnybeszédnek valának. — A tortermeket néha gyermekek is látogatták, „hogy alkalmok legyen közügyeket tárgyzó beszédeknek hallani, nemes magaviselet előképeit látni, durvaság nélkül enyelegni s gúnyolódni és mások tréfáján el nem kedvetlenülni“, mond Plutarchus. Mert a tréfának elértése a lacedaemonok szebb tulajdonai közé látszék tartozni: de aki ezt nem tűrhette, annak csak megkérnie kellett a gúnyolót s ez azonnal elhallgatott. A legvénebb minden belépőnek az ajtót mutatván: „Ezen — ugymond — egy szó sem megyen ki“.

Az asztali társaságba fölvétetni kívánó fölötti-ilyeténképen szavaztak. Az asztaltársak mindegyike kenyérbelet vön kezébe, s ezt szótlanul szavazó kövecs gyanánt a körülhordott edénybe veté; az, ki megegyezését adá, épen —, az, ki megtagadá, előbb kezével erősen összenyomottan. Az összenyomott bélnek t. i. a megfűrt kövel egy ereje volt, s ha ilyen csak egy találtaték is, a kérőt föl nem vették, mert azt óhajtották, hogy mindnyájan örömet legyenek együtt. Az eligazítottól azt mondták, hogy kaddozva van, minthogy az edény, melybe a beleket hányák, kaddos nevet viselt. — Rendszerint tizenöten ettek együtt, néha azonban többen vagy kevesebben ⁸⁵).

Miként az élet, a ruházat is egyszerű, gazdagon-szegényen egyenlő volt, mi ugyan nem ritkán szolgált a szomszédok gúnytárgyául, de azért a spartai némi kihívó büszkeséggel hordá kopott öltönyét. És Diogenesnek, midőn Olympiában a rhodusi ifjakat fényes —, a spartaiakat pedig szennyes öltönyükben föllépni látta,

igaza lehetett állítván, hogy amazokat is, emezeket is a hiúság vezérli. — A gyermekekhez és ifjakhoz hasonlóan a férfiak is mezítláb jártak; csak ünnepélyes alkalomkor és táborban öltöttek sarut. — Lakhelyeik is kitüntek egyszerűségöknél fogva. Lykurgus egyik rhetrája szerint tilos volt háztető és ajtó készítésénél más eszközt használni, hanem csak bárdot és fűrészt. — Tiltott volt a nemes érc használata is; és midőn kö-röskörül ezüst és arany pénz jött folyamatba (Lykur-gus korában ez még nem divatozott, beszéljen bármit Plutarchus) ők vasat, előbb rudakban *), később göm-bölyű lemezekben használták a belkereskedés körül. Külföldön ennek értéke természetesen nem volt, hon-nan sem idegen fényűzési cikkekkel kereskedés nem üzeték, sem kereskedő hajó a kikötőbe nem jött, sem ékeesszólás-tanító vagy kalandos jós, vagy lyánykalmár, vagy arany és ezüst ékek készítője nem látogatá a pénztelen Lakoniát. Így kellett az élesztő és éltető anyagoktól megfosztott fényűzésnek lassankint elher-vadnia és a spartai egyszerűségnek, miben az állam nagysága állott, megőriztetnie ⁸⁶⁾).

Ezen cél lebegett szemeik előtt, midőn a külföld-del való érintkezést a lehetőleg súlyosíták. Engedélyt külföldre utazhatni csak az ephorok adhattak; viszont az idegenek Spartában csak türettek, és a *xenelasia* nevű eljárás, mely az idegenek eltávolításában állott, annyiszor alkalmaztathatott, ahányszor a hatóság cél-szerűnek találta. Innen magyarázandó, hogy míg Atti-kában és másutt a letelepülő metikek vagyis idege-nek külön néposztályt alkotának, Spartában ily osztály nem képződheték, nehogy — Plutarchusként — ide-gen emberekkel idegen beszédek jöjjenek be; idegen

*) Innét az obolus, drachma pénznemek; ὀβολοὶ vagy ὀβελ-
λοι = pálea, rudacska; hat obolus tett egy drachmát, e szótól
ἐπιμαρτυρῶ fogni, markolni, mert ennyit lehetett egy kézzel össze-
markolni. Plutarch, Lysander c. 17.

beszéddek új nézeteket hozzanak; ezekből pedig olyféle vágyak és törekvések sarjadjanak, melyek a főnálló alkotmánynyal nem hangzanak egybe ⁸⁷).

6. Hadügy.

Noha a helleneket a közös eredet, nyelv, vallás, szokások és nemzetközi intézményeik képesek lendet-tek egységes néppé összefűzni, sokkal több volt bennök a független önállóság iránti érzet, mely számos kisebb-nagyobb államot alkotván, legfőlebb szövetséges államokat, de államszövetséget nem hozott létre soha. — Az államok viszonya egymáshoz majd baráti, majd ellenséges lévén, ez utóbbi hadügyet, és oly népnél, mint a hellen, nemzetközi *hadjogot* tételez föl.

Az Ilias- és Odysseában, a világ színpadjára lépő danaokat és achajokat már hadakozva találjuk. Mindkét nagy háborúnak oka ismeretes, és habár a sértés az akkori viszonyokhoz képest csekélynek nem mondható, előzőleg Thebába is, Trójába is követséget küld a sértett fél, a viszály kiegyenlítését, elégtételt és kárpót-
lást követelvén, melyet midőn hasztalan sürget, fog csak fegyverhez ⁸⁸). Ugyanezen nemzetközi elvet vallja a történeti korszak: igaztalannak tartja háborút üzenni, mielőtt a vitás ügy békés kiegyenlítését meg nem kísérelték. Nem ritkán fordul elő az is, hogy az egyik fél vagy a háború kitörését vagy a további vérontást megakadályozandó, ellenfelét valamely közösen választandó bíró ítélete meghallgatására hívja föl. Ilyen *békebíró* néha a delphii jósda; máskor valamely jeles férfiú, pl. Periander, Themistokles; vagy valamely barátságos állam, mely aztán bizottmányt nevezett az ügy megvizsgálására. Az eljárás az efféle nemzetközi pörös ügyben egyéb törvényszéki eljárás-
tól nem igen különbözött. A békebíró a tárgyalás helyét és idejét meghatározta, a felek ügyvédekét vallot-

tak, kik ügyeiket vigyék, abizonyítékokat előterjeszszék, beszédet, ellenbeszédet tartsanak, a békebíró pedig meghallgatván a beszédeket és megvizsgálván a bizonyítékokat kimondotta ítéletét, melyet (de ez már később történt) két írott példányban adott ki; megesett, hogy az ítéletet kőbe is vésték és valamely nyilvános vagy szent helyen fölállították ⁸⁹⁾).

Ha kisebb volt a sértés, mely nem érdemelt formális háborút, vagy a háborút bármi oknál fogva nem találták kívánatosnak, *visszatorlás* által szereztek elégtételt, azaz kihirdették, hogy szabad az ellenséges államot vagyonában megkárosítani akár beütések által tartományába, akár hajói elvétele által. — A visszatorlás bizonyos nemét megengedte a görög népjog még az esetben is, ha az egyik állam polgára a másik határai közt megöletett. A meggyilkoltnak rokonai, kiket a vérboszu megilletett, a kérdéses állam néhány polgárát — atheni jog szerint legfőlebb hármat — kezesül letartóztathatott, addig, míg az illető állam a gyilkost meg nem büntette vagy ki nem szolgáltatta ⁹⁰⁾).

Ha a háború el volt határozva, az ellenségeskedések *hadüzenet* előtt kezdetöket nem vették. Ezen elvet ugyan nem tarták fön mindig, de elhanyagolása kivételként fordul elő. A hadüzenetet rendszeren a hirnök vitte, mert szentnek hitt tisztje és tisztí jelvénye, a hirnökbot, sérthetlenséget biztosítottak neki; ezért a követek társaúl is heroldot adtak, vagy hogy előbb heroldot küldöttek ki, ki menvédet eszközöljön a küldendő követ számára. A hirnököt megölni nagy szentségtörés volt. A megaraiak megölték egy ízben Attika hirnökét, mire Athenben azt a végzést hozák, hogy ezentúl engesztelhetlen ellenségeskedés legyen a két állam közt; soha hirnököt Megarába ne küldjenek, onné ne fogadjanak; minden megarait, kit attikai birtonkon kapnak, megöljenek; és a hadvezérek esküdni tartoztak, hogy évenként kétszer csapnak Megarába, s a tartományt elpusztítják ⁹¹⁾).

Azon természetes elkeseredettség dacára, mely a hadakozó görögöket elfogta, találkoznak oly rendszabályokkal, melyek az elkerülhetlen háború következményeit enyhíteni törekedtek. Megtörtént, hogy a szemben álló két hadsereg a vezérek párbajára hagyta a kimenetelt. A rege Pheneus és Tegea közt horatius-curtiusféle viadalról emlékezik; a történet a mytilenei Pittakus és attikai Phrynon közti párbajt említi Sigea végett, mely viszálynak utóbb Periander ítélete vetett határt. Ismeretes a 300 spartai és ugyanannyi argosi magánharca Cynuriáért, melynek habár regényesek részletei, a tény maga kétségbe vonhatlan ⁹³⁾ Sőt némely államok egyezséget kötöttek magok közt a háború iszonyainak lehető elmellőzésére; ezeken kívül főnállottak általános *hadjogi* elvek, rendes körülmények közt zsinormértékül szolgálók. Ide tartozott elsőben is azon szabály, hogy az ellent, ki fegyverét letette és kegyelemért esdekel, nem szabad megölni, míg a foglyot, kit fegyverrel kezében fogtak el, kimélet nélkül meggyilkolták. Sokszor azonban megtörtént a magát kegyelemre megadó ellent sem kimélték, de az ily eljárást a hellen közvélemény a hadjog megsértésének tekintette, valamint Athen eljárását is, mely foglyai jobb keze hüvelykét vágatta le, nehogy újra fegyvert foghassanak, hanem azért mint evezősök mégis használhatók legyenek.

A hadi *foglyok* iránti rendes bánásmód az volt, hogy őrizet alatt tartattak, míg kicserélték vagy kiváltották őket. A váltságdíj változott 1—10 mina (1 mina = 39 ft. 29 kr. o. é.) között, sőt Aeschynes egy talentumot (60 mina) jutányos váltságdíjnak nevez egy nem szerfölött gazdag emberért. Azon fogoly, aki nem volt szerencsés kiváltatni vagy kicseréltetni, rabszolgául adatott el, de rendszeren nem az országon kívül ⁹⁴⁾.

Általános népjogi és vallási kötelemül ismerték el, a csatatéren maradt *halottak* kiszolgáltatását meg nem tagadni. Rendszeren fegyvernyugvást kért a csatavesztett fél, hogy halottait eltakaríthassa, s e kívánatát

ritkán tagadta meg a győztes hadvezér, és ha megtagadta, rendkívüli okból; pl. a második szent háborúban ki nem adták az elesettek tetemeit, mert templomrablók és szentségtörők valának. — Ha a legyőzöttek nem éltek, vagy élhettek jogukkal, a győztes fél gondoskodott tisztes temetésről. És nagy szemrehányás érte Lysander t, ki az aegospotamaci csata után a lakosokra hagyta a halottak eltakarítását. A chaeroneai csata után Fülöp ugyan ki nem adta a halottakat, de végtisztességökről fényesen gondoskodott ⁹⁴).

A csatamezőn *győzelmi jelet* állított és szentelt az isteneknek a győző. Ezen 'tropaion' faoszlop vagy fátörzsből állott, melyre zsákmányolt fegyvereket függesztettek és alkalmas fölirattal láttak el. Bevert divat volt e trophaeumot nem kőből vagy ércből készíteni, nehogy az ellenségeskedés maradó emléke legyen. A Pausanias által említett érc trophaeumok nem a csatasíkon, hanem otthon valamely köztéren vagy a szentélyeken lettek fölállítva. A győzelmi jelek, mint istennek tett szentelmények sérthetlenek voltak, divatjuk a homerus-utáni időben kelt; említésöket a Kr. e. VIII. században leljük ⁹⁵).

A hadi *zsákmány* rendesen azé volt, aki ejtette. Ha mégis zsákmányosztalékról van szó, akkor azt a martalékot kell érteniünk, melyet az egész sereg vagy osztály közösen szerzett, s ezt aztán el is oszták úgy, hogy egy része, tizede úgy látszik, az isteneknek jutott szentelményül, más része az államra esett, a többit a harcosok közt osztották föl akkép, hogy akik kitiűntették magokat és a vezérek tiszteletrészt is kaptak, mely helylyel-közzel jelentékenyen fölszaporodott ⁹⁶).

Elfoglalt *városok*, ha föltétlenül (kegyelemre) adták meg magokat, vajmi keserves sorsban részesültek. Azon elv, miszerint a legyőzött mindenével a győztes birtokába jut, szoros alkalmazást nyert. Esetek, hogy ilyenkor a fegyverfogható férfiakat lemészárolták, a nőket és gyermekeket rabszolgául eladták, a várost

leromboították, elég gyakoriak. Ha a legyőzötteket nem üzték mind ki, földjeiket nagyjából foglalták csak el és gyarmatosoknak adták, míg az előbbi urakat szolgaságra kárhoztatták: rendes dolog volt. Ellenben föltötte gyöngéd bánásmódnak látszott, ha a legyőzöttől csak a védelem lehetőségét vonták el és keményen megsarcolták. Athen kénytelen volt a peloponnesusi háború végével a következő föltételeket elfogadni: hosszú falait és a Piraeus bástyáit lerontatta, hajóhadát tizenkét hajó kivételével kiadta, száműzötteit visszahíttá, külbirtokait föladta, alkotmányát megváltoztatta és győzőinek szövetségese lett ⁹⁷).

A vallás megtiltá a helleneknek, hogy a *templomokhoz* még az ellenséges földön is nyuljanak. A boeotok ezért bűnül rótták föl az athenieknek, hogy Apollon templomát Deliumban nemcsak elfoglalták, hanem erősséggé átalakították. Az atheniek azzal menték magokat, hogy abban, amit a körülményektől kényszerítve tettek, az istenek elnézésére számítanak. Elv, mely vajmi nyulékony és sokat képes kimenteni. Ellenben magasztalák Agesilaust, ki nemcsak a hellen, hanem a barbár szentélyeket is megkimélte. — Hogy továbbá szokásban volt megkimélni a csatában azon egyéneket, kik ott a vallási szertartások végzése miatt tartózkodtak csak, milyenek az áldozati *tűzhordárok* és *bélnézők*, kiviláglik az ide vonatkozó közmondásból: „a pyrphorosokat és nantisokat sem kimélték“, mi általános vérfürdőt jelent. — Ugyancsak a vallási tekintet birta a görögöket arra is, hogy a spartai királyokat, jóllehet hadvezérek voltak, sérthetleneknek tekintették. E jellegét részint herakleszi származásuk, részint papi méltóságuk kölcsönözte nekik. — Hasonlóképen meg volt kimélve minden ellenséges beütéstől a terület azon időre, midőn vallásos *ünnepeket* tartának; ide számítandók első helyen az olympiai játékok: mihelyt a szent hírnökök szétmentek az ünnepidény kezdetét hirdetőik, nemcsak

az ünnepély helye, hanem minden utazó vendég óva volt a támadástól ⁹⁸).

A békét a hellenek nem örök időkre, hanem rendszeren meghatározott számú évekre kötötték. Dőreségnek látszott előttökutódaikat oly föltételek teljesítésére kötelezni, melyek a változott körülményeknél fogva talán elviselhetlenek. Azonban mégis előfordulnak bizonytalan vagy hosszú időre kötött békék és szerződések; pl. az atheniek és spartaiak 422-ben 50 évre kötötték békét, de azt háromnál tovább nem tartották. A harminc éves békének, melyet 445-ben kötöttek, a peloponnesusi háború már 431-ben vetett végett. A békekötést ünnepélyes áldozatok- és libatiókkal összekötött esküvel szentesítették, melyet vagy az egyezkedő feleknek erre különösen fölhatalmazott hivatalnokai vagy az összes polgárság tett; s megesett, hogy az esküt évenként vagy négy évenként ismételték vagy legalább a béke-okmányt olvasták föl. Magától értetik, hogy a béke-okmányt írásba foglalták, sőt nagyobb nyilvántartás végett kőbe vagy ércbe vésték és nemcsak az egyező felek nyilvános helyein, hanem a közszentélyekben, az olympiai és delphii templomokban is fölállították. Haki az egyezményt megszegte vagy fontos okok miatt meg nem tarthatta, gondoskodott, hogy az érc- vagy kőtáblát is elmozdítsa, vagy hogy immár érvénytelen, és miért? alájegyzette. — A békeföltételeket biztosítandók, néha *kezesekeket* is követeltek a felek. Ezek a kezesekek többnyire tekintélyes férfiak, vagy jobb házak gyermekei voltak; a spartai Kleonymusról mondják, hogy ő volt az első, ki nőket és szűzeket követelt kezesül ⁹⁹).

Ennyit általánosságban a hadügyre vonatkozó nemzetközi viszonyokról; ami Spartát különösen illeti, említettük, hogy Sparta a szó teljes értelmében táborhoz hasonlított, melynek helyőrségét a spartaiak összessége tette. Plato Sparta alkotmányáról értekezvén, azt tábori szervezethez találja hasonlónak, melyben nem a

politikai (erkölcs-szellemi) jelességre, hanem csupán a katonaira, mely annak csak egyik ága, van tekintet ¹⁰⁰). Minden spartai hatvanadik évéig tagja volt a helyőrség egyik osztályának, azaz *honvéd* volt, mert első és fő kötelessége a haza védelmében állott, mely a természetől hegyekkel mintegy körülbástyázva lévén, csak kevés hozzáférhető uttal birt, hova a veszély idején a városból, mint valamely főörhelyről könnyen és gyorsan érkezhetett meg a helyőrség. Honvédek voltak ugyan a többi görögök hadai is, hanem inkább néhai nemzetőreinkhez hasonlók, kiknek foglalkozásuk a békés ipar, a katonáskodás csak a szükség parancsolta mellék foglalkozásuk volt. Katonákkal mai felfogásunk szerint, azaz olyanokkal, kiknek mesterségök a harc, Spartán kívül egész Hellasban nem találkozunk; másutt voltak igen is fazekasok, kovácsok, ácsok s egyéb mesteremberek, kik, ha az ország java kívánta, fegyverrel kezökben síkra szálltak ¹⁰¹).

Herodotus szerint Lykurgus a hadsereget *enomotia*-, *triakas*- és *syssition*-ra osztá. A *syssition* mintegy tizenöt emberből álló szakasz volt, kik békében együtt étkeztek, a táborban egy sátor alatt laktak; a *triakas*, neve szerint, 30 emberből állhatott, vagyis két *syssition*-t foglalt magában, míg az *enomotia* négy *syssition*-ból állandott (?); azonban Thucydides és Xenophon, ez igen tekintélyes és újabb kútfőink, nem emlékeznek ilyen, hanem egészen más hadosztályokról. Az utóbbi szerint az összes spartai haderő hat *mora*- vagyis *hopliták*- és lovasokból álló dandár-ra oszlott. Egy *mora* gyalogságnak tiszti-kara volt: egy *polemarchos*, négy *lochagos*, nyolc *pentekoster*, és tizenhat *enomotarchos*. Ebből levonható, hogy a *mora* négy *lochos*-, a *lochos* két *pentekostys*-, a *pentekostys* két *enomotia*-ra oszlott. Herodotus *triakasa* helyett tehát *pentekostys*-t találunk, s az *enomotia*-k alosztályai a *pentekostys*-nak. Ugy látszik, Herodotus a hadügyeket titkoló spartaiak sereg-szervezetébe nem igen hathatott ¹⁰²).

A pentekostys szerint a spartai sereg rendes létszámát nem nehéz kitudni: az enomotia 25, a lochos 100, a mora 400 és mind a hat mora 2400 emberből állt. Ennyi lehetett a fegyverben álló spartaiak száma Xenophon idejében, vagyis röviddel a leuktrai csata után. A leuktrai csatában minden enomotia 36 emberből állott, a mora tehát a tiszteket is beértve körülbelül 600 embert számíthatott, és Xenophon egy ízben csakugyan ennyire teszi a mora létszámát ¹⁰³).

Amde Leuktránál csak 700 spartai szállt táborba, jöllehet Kleombrotus király négy mora fölött parancsnokolt; miből következik, hogy a morák nagyrészt perioekökből voltak kiállítva; ha vajon ezek a spartaiakkal vegyest, vagy külön szolgáltak, nem tudjuk, de annyi áll: ha morákról van szó, a perioekokat mindig oda kell értenünk. Azon nem szabad csodálkoznunk, hogy a morák hol nagyobbak, hol kisebbek; létszámuk ugyanis 900 és 500 között inog: ez attól függ, mely korosztályok lettek mozgósítva. Thucydides tanúsága szerint Mantineánál a pelop. háború 14. évében a lochos négy pentekostysból, ez négy enomotiából és minden enomotia 32 emberből állt, mi egy morára 2048 embert adna. De Thucydides a moráról mitsem tud; nála a legnagyobb hadosztály a lochos (zászlóalj Rüstow szerint); más író nem emlékezik a morákról, melyeket Xenophon is csak a Kr. e. 404. évben viselt dolgoknál említ föl: nem valószínű tehát, hogy a seregnek szervezése morák szerint legelsőbbben a pelop. háború korába esik ¹⁰⁴).

Hogy az egész sereg, — tehát nem csupán a spartiaták, hanem a hoplita szolgálatot tevő perioekök is, — béke idején nem mulaszták el hadi gyakorlatokat tenni, hozzávethető onnan, mert a spartai csapatok egyes kanyarodások és kifejlések végrehajtásában kitűnően gyakorlottak valának. A tábornok vezényszava egy pillanat alatt átfutá a sorokat, minden katona tudta, mi a teendője, és biztosan engedelmeskedék a

parancsnak. Ezen taktikai fegyelmezettségnek, melyet ily mértékben egy görög sereg sem birt, valamint a spartaiban gyermeksege óta táplált becsületérzésnek, mely vele inkább a halált választatá, mint a megveretést, köszönhetette Sparta azon tiszteletet, melylyel hadi felsőbbségének egész Hellas hódolt.

A *lovasság* Görögországban, a thessalok egyedüli kivételével, a helyi viszonyok miatt alárendelt érdekek birt; a spartaiaknál is hasonlíthatlanul rozabb karban állott, mint a gyalogság. A lovassághoz csak a leggyengébb, a hoplitaszolgálatra kevésbé alkalmas perioekök vétettek, kiket háború idején lóra ültetni, fölszerelni, a gazdagoknak állott kötelességükben. Vezérok, a *hipparmostes*, nincs kétség benne, mindig spartai volt. Rendesen minden dandárhoz egy lovas század is tartozott, s így az összes spartai lovasság 600 lóból állhatott, de ennyit csak egy ízben találunk fölülvé. Valamivel jobb lovassága volt Spartának, ha idegen lovasokat fogadott zsoldjába ¹⁰⁵).

Ha a hadsereg *mozgósítandó* volt, az ephorok kiadták a parancsot és meghatározták, mely korosztály szálljon táborba. Magától értetik, hogy az összes sereg nem vonulhatott ki, minthogy a várost nem lehetett védtelen, minden helyőrség nélkül hagyni; az 55—60 éves veteránok is csak a legégető szükségben lettek fölszólítva. A pelop. háború után messze eső hadjáratokra névszerint Ázsiába, pusztán perioekök, neodamodok, mothakok és heloták küldettek; spartiata csak 30 követé a hadvezért, hogy mint követei, hadsegédjei, tanácsadói és alvezérei működjenek, s ezeket is egy év múlva ujakkal váltották fel ¹⁰⁶).

A kiindulásnál a városban és határon *áldozatot* mutatott be a király Zeus-Agetornak; ha ez alkalommal a jelek kedveztek, tüzet vett a pyrphoros az oltárról, melyet mindig a sereg előtt hordott; kedvezőtlen jelek mellett meg nem tarták tanácsosnak az elindulást. Az ellenség földjén vagy ahol a beütést várták,

könnyen erősített táborni ütének, és pedig eltérőleg a többi görögségtől, nem négyszögben, hanem köralakút. Sáncokat és árkot vonni a tábor elé aligha volt divatban, hisz ilyesmit a város is, mely szintén táborhoz hasonlít vala, nélkülözött. Ellenben nagy gondot fordítottak az örök felállítására a tábor közelében, hogy a ki- és bemenetre ügyeljenek, ugyszintén lovas előőr-
sökre, kik az ellenség mozdulataira ügyeltek. Kopja nélkül még a táborban sem volt szabad járkálni; aki azt éjjelelhagyni volt kénytelen, fődözetet kapott. Heloták, kik vagy mint apródok, vagy mint málhahordárok követték a sereget, a táboron kívül helyezkedtek el. — Fegyvergyakorlatokat napjában kétszer tartottak: reggel és este. A többire nézve az otthoni fegyelem szigorából sokat engedett a tábori élet, úgy hogy ez könnyebb és kellemesebb volt a városinál. Az öltözék is ünnepiesb volt. A festetlen zubbony helyett bibor öltönyöket viselének; fegyvereik fénylettek; hajok gondosan el volt választva, és a csatába, mint valamely ünnepélyre koszorúzottan mentek. A csata napján kora hajnalban áldoztak az isteneknek. Közvetlen a harc kezdete előtt pedig kecskét ölt a király Artemis tiszteletére, mire aztán énekszó és harci induló zengése mellett bátran és ütemre indult a phalanx a csataterre mint olyan, mely bizott győzelmében; és a spartai fegyverek fényét halálával is kész megváltani. A győzelmes csata után az ellenséget üzőbe venni, nem annyira nagylelkűségből, mint inkább okos számításból, hogy az ellenség, ha visszavonulása biztos, nem fog oly kétségbeesetten harcolni, — tiltotta a törvény. A kevés vérrel szerzett győzelmet nagyra becsülte a spartai ¹⁰⁷).

A pelop. háború alkalmával készletre érzék magokat a spartaiak tekintélyes *hajóhad* kiállítására, ám-
bár ezt eddig sem nélkülözték egészen, hisz már Artemisiumnál tiz, Salamisnál pedig tizenhat hajóval látjuk őket képviselve. A peloponnesusi háború folyamán alatt 429-ben először mertek az atheni tengeri erővel mér-

közni, de Naupaktusnál vereséget szenvedtek. Midőn 413-ban a háborút nagy erélylyel folytatták, huszonöt hajót állítottak a szövetséges hajóhadhoz, mely számot hogy valaha meghaladták volna hadi járműveik, nem olvassuk. Elhatározták ugyan az Athentől elpártolt Chios segélyére negyven hajót tatarozni föl, de tényleg csak négygyel váltották be szavukat. A hajóhad szervezete és berendezéséről nem értesülünk. A tengernagy *nauarchos* nevet viselt, rangban utána az *epistoleus* következett, míg az egyes hajók vezetése *trierarchokra* volt bízva. A hajóépítés hihetőleg a tenger melléki perioekők teendője volt, kik rajtok a hadi szolgálatot is végezték — az evezősök vagy heloták vagy zsoldos külföldiek lévén ¹⁰⁸).

7. Sparta[külpolitikája.

Ámbár a spartai nép harcias és katonásnak nevezendő, nem szabad mégis harkedvelőnek tartanunk, mert fénykorában is inkább békeszerető állást foglalt el. Politikája *aristokratikus* és *conservatív*: megelégedvén a tartománnyal, melyet elfoglalt, és az állással, melyet kivivott, nem áhítá a nagyobbodást: inkább szerette a meglevő bizonyost, hogysen azt bizonytalan esélyű kockára tegye, és késedelmesen bocsátkozott kététes kimenetelű vállalatba ¹⁰⁹). Haki meg nem támadta, bevett állását és állami létét nem veszélyeztette, annak nem volt mit tartani tőle, s ép azért minden ami Görögországban aristokrata és conservatív volt, bizalommal csatlakozott hozzá. Azon háborúnak, melyet Sparta a messenek ellen, tartományuk teljes elfoglalásáig viselt, oka nem volt a szenvedett sérelem megtorlása, sem a terjeszkedési viszketeg ¹¹⁰): elvi háború volt ez, melyet el nem odázhattott anélkül, hogy létét veszélyeztessen. T. i. a spartai állam a lakosság nagyobb részének hódoltságán alapult; Messeniában is így kellett volna ennek maradnia, de a levert achajok, segíttetve a szom-

széd arkadok által, sikeresen kezdetek föltámadni a dorok ellen, kik aztán a rokon Spartához folyamodtak segélyért ¹¹⁾. Messenia elfoglalása után Polydorus király a nemesi telkek számát 4500-ról 9000-re szaporította: nem annyira a spartiaták természetes szaporodása miatt, hanem azon növekedés folytán, melyet a messen dorok csatlakozása okozott. Ezen körülmény fényt vet Ephorus homályos adatára és a messen háború indokára vonatkozólag. Mi történendett, ha az achajok célt érnek Messeniában, és ha a spartai perioekök meg heloták vérszemet kapva és nyugati s éjszaki szomszédaikra támaszkodva hasonló kísérletet tesznek, könnyen hozzávethető.

Tegea és a szomszéd *arkadok* ellen koronkint indított háború sem eredett foglalásvágyból, hanem elijesztésül szolgált, nehogy ezek a perioekök felizgatása által a spartai államnak bajt okozzanak. Annál kevésbbé lehet az *Argos* ellen többször megújított hadjáratot, melynek következtében Sparta a természet által Lakoniához tartozó tengerpartnak és Cythera szigetének jutott birtokába, foglalási viszketegnek tulajdonítani, minthogy a kihívó rész mindig *Argos* volt.

Miután Spartának sikerült a perioekök és heloták fékentartása által otthon a rendet állandósítani és tekintélyöket hadaik jelessége által külföldön megállapítani, elnyerék okos mérsékletöknél fogva a többi hellenek bizalmát, és belintézményeik oly tartósságát, milyennel a politikai pártok által hányatott egyéb államok sajnosan nélkülöztek. Igen természetes tehát, hogy a conservatív érzelműek mindenütt Spartához csatlakoztak, mely őket hol a tyrannok, hol a fölsarjadó demokratismus ellen segítette. E hajlamból keletkezett a peloponnesusi államok szövetezése spartai főség alatt, mely szoros összetartásában a persa háború veszedelmét akkor is képes volt Görögországról elhárítani, midőn a hellen államok tetemes része az ázsiai barbaroknak már meghódolt.

8. Sparta elfajulása és hanyatlása.

A peloponnesusi háború kitörésénél Sparta tekintélye és befolyása tetőpontján állott, de ezen magát túlzamosan föntartani nem volt képes: azon ösvényt, melyen kül- és belpolitikájában eddig járdalt, elhagyván, látszólag ugyan még magasbra hágott, de mintha csak, hogy aztán annál nagyobb tehetetlenségbe és mélyebb örvénybe süllyedjen. Ha már előbbi állását Görögország élén főn nem tarthatta, legalább azt kívánta volna meggátolni, hogy egy állam se emelkedjék akkora nagyságra, mely neki veszélyes lehetne. Aggályos szemmel nézte tehát Athen gyorsan növekvő hatalmát és az ezzel lépést tartó democraticus irány szétágazását, ami neki csakugyan veszélyt jósolt. Viszályok támadtak; és noha a béke külsőleg két ízben is visszaállani látszék, a belső feszültség mindinkább merevedett, míg végre a peloponnesusi háborúban oly elkeseredettséggel tört ki, hogy célját csak az egyik vagy másik fél teljes leveretésében találhatta. De ezen viadalnál nem érte be Sparta szokott eszközeivel, hanem olyakhoz is folyamodott, melyek előbb-utóbb magát is veszélybe döntötték. Minthogy a háborút Athen ellen csak tekintélyes tengeri erő által, milyennel nem rendelkezék, folytathatta, kénytelen volt persa segélyhez folyamodni, és Görögország esküütt ellenével szövetségzni azon állam ellenében, melylyel a minap vállvetve mentette meg a hellen szabadságot. Hogy továbbá Athen szövetségeseit, kik által ez hatalmassá lett, részére vonhassa, kecségtetéseket volt kénytelen ejteni, melyek teljesítése tehetségében, de szándékában sem állott. Diplomatikai fogások-, hazugság- és képmutatással kellett a persa udvar és satrapái irányában élnie, mert az egyenesség, nyíltság és hűség mitsem használtak. És elvégre legyőzve lévén a gyűlölt Athen, csakhamar

tapasztalák nemcsak a szövetséges görögök, hogy mennyire hasonlatlanok a pártszerző spartaiak a győzelme-
sekhez, hanem a persák is észrevették, hogy Sparta
nem hajlandó az adott segély föltételeit betölteni. Ek-
kor aztán érdekökben látták, a fegyver élet megfordít-
ván, segélyhadaikat Sparta elleneseinek rendelkezése
alá bocsátani; és csak egy csatavesztés kellett, hogy
Sparta görög szövetségesei viszont Athenhez pártolja-
nak. Xenophon, Sparta buzgó barátja, ez események
után irt művének végén bevallja, hogy a spartaiak, kik
előbb azon voltak, miként váljanak méltókká a görög
elnökségre, most mindenáron csak hatalomra vágynak;
és a többi görögök, kik előbb hozzá fordultak, hogy
igazságtalanság és elnyomás ellen védelmet keressenek,
most mindenkép azon mesterkélnék, miként gátol-
ják, nehogy újból hatalomra kapjon. És — teszi hozzá
— nem lehet csodálni, hogy ennyire fejlődött a dolog,
miután a spartaiak nyilván nem Lykurgus törvényei
szerint élnek ¹¹²).

A leginkább szembeötlő eltérésekhez a régi alkot-
mánytól tartozik az arany és ezüst behozatala nem csu-
pán az állam szükségének fődözésére, hanem magán-
használatul is. Az állam ugyan előbb is birtmár arany-
és ezüsttel, különben miként küldhetett volna követeket
külföldre, miként élelmezhetette volna seregeit idegen
földön, és fogadhatott volna zsoldosokat? Hanem azért
gazdag az államkincstár nem volt ¹¹³), mert egyedüli
rendes bevételét arany- és ezüstben a perioekök adója
tette, kiknek nem lehetett eltiltva a külföldön forgott
pénz birtoklása. A királyokra szintén nem terjedt ki e
tilalom, mi a királyokra szabott és főlebb említett tete-
mes pénzbírságból — és abból tűnik ki, hogy Pausa-
nias, ki ugyan nem király, hanem kormányzó és a ki-
rály gyámja volt, a plataeni zsákmány talentumaiból is
kapott tizedet ¹¹⁴).

A polgároknak azonban még a peloponnesusi há-
ború után is tiltva volt aranyat és ezüstöt birni, jölle-

het nagy összeg folyt e háború szerencsés befejezte után az állampénztárba, minthogy a Lysander által Spartába küldött tömérdek zsákmányon és sarcon kívül az új szövetségeselek évi adója az ezer talentumot meghaladta ¹¹⁵).

Csakhogymár most, midőnmaga a hadvezéreknek, harmosták- és egyebeknek annyi alkalmuk nyílt a külföldön meggazdagulni, a régi törvény nem tartá fön érvényét, és habár a magánosok eleinte künn, Arkadiában, tartogatók kincseiket, sőt maga az állam Delphiben, mint valamely bankban téteményezé le pénzét: Lysander kora óta ez szokáson kívül jött, és elsőben ugyan az állam hozta haza aranyát, ezüstjét Delphiből, azután a polgárok is kezdék kevésbe venni a törvényt. Ez idő óta mind föltünőbbé vált az aránytalanság a polgárok közt, és midőnmaga az epitadeusféle törvény szabadság rendelkezést engedett a nemeseknek telkeik föltött ¹¹⁶), nem maradhatott el, hogy a fekvő birtok néhány gazdag családnál össze ne halmozódjék, és a szegények hova-tovább tönkre ne jussanak. Végre Messenia nagyobb részének elvesztése által is sujtatniök kellett azon polgároknak, kik telkeiket ott birták volt. Ekkor egyébiránt a spartiaták száma tetemesen alább szállt: a kilenc — tizezerből, amennyi t. i. Sparta fénykorában létezett, alig maradt fön kétezerenél több, pedig e megfogyásnak oka, nem egyedül az áldozatokban feküött, melyeket a háború nyelt el, hanem az elszegényülésben is, mely okozá, hogy a nemesek inkább meg sem nősültek, mert remélhető magzatjaiknak sem illő nevelést, sem elég vagyont nem adhattak volna.

Azért látta jónak a kormány a szaporaságot jutalmak által előmozdítani: ki három gyermeket nemzett, az a katonai szolgálattól —, ki négyet, minden köztehertől lett fölmentve ¹¹⁷), épen ellenkezőleg azon jó időkkel, midőmLeonidas alá csak azon polgárokat adták, kik helyök betöltéséről fimagzat által, már eleve gondoskodtak ¹¹⁸). Hogy azonban ily rendszabályok a

bajon nemsegíthettek, világos. Aristoteles a maga korában mintegy ezer spartait számít, és nem teljes száz évvel később, nem volt több hétszáznál, kik közül csak mintegy száznak volt fekvő birtoka, azaz hatszázan szegények, százan dúsgazdagok voltak ¹¹⁹).

A vagyon ily aránytalansága mellett képtelenséggé vált Lykurgus agogéja. A gazdagok éltek ugyan szerinte, de csak színleg: el-eljártak a syssitiákra, de miután ott rövid ideig tartózkodának, ismét hazamentek keleti fényűzéssel falatozni ¹²⁰). Az ephorok, kiknek kötelességük leendett az agoge megtartását sürgetni, azt maguk leginkább elhanyagolák, és már most kivétel nélkül a gazdagok sorából választattak.

A szegényebb nemességet a gazdagok etették, vagy hogy kézipar, bérlet vagy épen földművelés által keresték élelmöket ¹²¹).

Valóban föl nem fogható, miként állhatott még fön az állam? mi okon engedelmeskedtek a heloták meg a perioekök a spartiátnak? Föl kell tennünk, hogy az idő folyama alatt vagy megszokták az igát, vagy viszonyuk vált türhetőbbé, hozzájárulván még az is, hogy az oligarchia gyöngeségét bérbefogadott zsoldosok által pótolta ¹²²).

IV. SZAKASZ.

1. Az atheni állam.

Régi írók Athent az „ibolyakoszorúzott“ jelzővel illetik, félreismerhetlen célzattal az ion törzsrre, melyhez lakói tartozának: *ἰὼν* t. i. a görögben ibolyát jelent. Ha sokoldalú észtehetség, gyors felfogás és a minden irányban nyilatkozó tevékenység azon tulajdonok, melyek az iont a szilárd és izmos, de egyuttal nyers és télszeg dor fölé emelik: akkor főképen az atheni birja legdúsabb és legpompásabb fejlettségében e törzsi előnyt nemcsak, hanem legtovább őrizte is azt meg, míg a többi ion vajmi hamar elvirágzott. Joggal nevezzik Athent Görögország virágának, ékének, Hellasnak Hellasban, mert kiváltképen Athent kell értenünk, midőn Görögországot a szabad és sokoldalú emberi műveltség hazájaként magasztaljuk: Athen nélkül nem érdemelné meg akkora mértékben a magasztalást. Nem akarjuk ugyan tagadni, hogy a fényoldal itt sínes árnyék hián; hogy a virágzás kora csak rövid, a hanyatlásé pedig hosszú volt: de midőn a tökéletlenséget és mulandóságot, a földiek e közös sorsát fájlaljuk, annál inkább késztetve érezzük magunkat a jón és szépen gyönyörködnünk ott, ahol és míg tart ¹⁾.

Athen a legrégibb idő óta tenyészkertje volt a

hősi erénynek és honszerelemnek, története végeig szakadatlan láncolatban bővelkedvén nagy emberekkel, ezek által anyaköpije lett a törvényhozásnak, a bölcsészetnek, a költészi és szónoki, festő és képző művészetnek, szóval mindennek, mit a humanismus határai közé fölfogad. Itt áldozta föl önmagát ahajdankorban Athen utolsó királya Kodrus; itt tört meg a persa hatalom Marathon partjain, és e barbar birodalom kolosszális épületére innét vetették a szikrát, mely azt másfél század alatt fölemésztette; itt viaskodott a szabadság legkitartóbban a macedon túlhatalom ellen, és harcolt dicsőségesen, habár, fájdalom! szerencsétlenül. E falak közül léptek elé a legnagyobb hadvezérek és államférfiak; itt szónokolt Perikles, Phocion, Demosthenes a néphez; itt költötték Aeschylus, Sophokles, Euripides fölülmulhatlan tragédiáikat, Aristophanes vigjátékait; itt taníta Sokrates, Platon, Aristoteles; itt alapítá Polygnotus a történeti festészetet, melynek stilusa eddig meghaladva nincs; itt véste Phidias az istenek szobrai a világ elragadtatására, s boltozá a szentélyeket és csarnokokat, melyek még romjaikban is bámulatra ragadják az utóvilágot “).

Pedig Attika, az atheniek hazája, kis tartomány volt, alig 40 négyzetmérföldnyi. A sziklás alapra hintett, csekély magasságú és fösvényen öntözött talaj közepszerű, annyira, hogy a szükséges mennyiségű gabnát sem termi meg; gyümölcsöt azonban, különösen igen finom fügét és olajbogyót bőven szolgáltat; legelői kecske- és juhtenyésztésre szintén alkalmasak. Hogy a mindennapi életre szükséges gabonamennyiséget megszerezze, a külföldre szorult, s e tekintetben a tengerbe nyuló félszigetszerű alakja, nagy partszegélye és számos kikötője a hajókázást és kereskedést elősegélte; mivel pedig nyers terményekkel viszont nem szolgálhatott, a hiányt kézművekkel kényszerült pótolni, mi ismét az ipar és művészetnek adott lendületet.

A lakosok számát Athen virágzó korában félmil-

lióra tehetni, melynek több mint két harmada, azaz 365,000 rabszolga —, 45,000 letelepült idegen —, teljjogú polgár csak 90,000 volt. Ez utóbbiak azonban nem különböző korban beköltözött tömegek halmaza, hanem — csekély kivétellel — elgondolhatlan időtől itt letelepült, ugyanazon népcsalád tagjai, a pelasg néptörzs ivadéka voltak. És ebben állt Attika ereje: az egyenjogú szabadság s államegység érzetében ³⁾).

2. A legrégibb alkotmány.

Philochorus író szerint (a Kr. előtti 3. századból) Ce k r o p s Attikát eredetileg tizenkét megyére osztá; mások nyomán P a n d i o n a tartományt fiai közt fölnégyelé, mely adat legalább is oly régi, mint Sophokles. Thucydides ellenben állítja, hogy Cekrops után Theseusig több város létezett Attikában, melyek mindegyike független lévén, önkormányzattal, külön prytaneum- és archonnal birt; csak közveszély idején gyűltek össze e községek az atheni király elnöklete alatt tanácskozmányra Athenbe, mely ekkor még kevésbé volt a későbbi Akropolisnál nagyobb.

Mekkora volt a szövetséges városok (valószínűleg nem állandó) száma, nehéz meghatározni. A régiek (Philochorus) tizenkét ily független államkát neveznek, és mivel ezen adatjokat aligha meríték képzelzmökből, ime előszámlálom azokat: C e k r o p i a (utóbb Athen), P h a l e r u s, E l e u s i s, A p h i d n a, D e c c l e a, C e p h i s i a, E p a k r i a, C y t h e r o n, T e t r a p o l i s, T h o r i k u s, B r a u r o n és S p h e t t o s.

Theseus, — folytatja Thucydides, — volt, ki államesínyt vitt végbe, minek folytán a laza attikai confederatio egy állammá tömörült; az ő eszessége és ékesszólásának sikerült rábirni az összes attikai lakosságot, hogy Athent az összallam fővárosául elismerje. Emlékét ezen fontos változásnak, mely a központi város tetemes nagyobbulását vonta maga után, az egész

történeti koralatt megülték az Athena tiszteletére rendezett synoocia nevű időszak i ünnepen. És ezenünnep különösen azonkriterion, mely a történetiró szavainak hitelt ad, noha az egyesülés indokát és idejét meghatározni nem tudjuk, minthogy még Eleuttra boeoti városnak utólagos egyesülte Athennel nem esik a történeti korszakba. — Hosszú ideig, szinte a peloponnesusi háborúig tartott az attikatartományi nép — ha nem is idegenkedése Athen iránt, de ragaszkodása cantonjaihoz. Itt lakott rendesen; megyei isteneit, templomait és ünnepeit, ősi állapota emlékeit tiszteletben tartá, és csak mintegy vendégül ment Athenbe, ha válási és politikai közcélok ugy kívánták ⁴).

Theseus utódai közt említést érdemlő királyok: Mnestheneus, kinek a trójai háborúban volt része, és a nelida Kodrus, ki a királyok sorát bezárja önfeláldozásával, mely által hazáját a dorok beütésekor (1068) menté meg. A többi királyról neveiknél egyebet alig tudunk. Az atheni királyság e végét a hazai hagyomány nem mint alkotmánysértést vagy pártgyőzelmet adja elő, hanem hogy azért törülték el az egyeduralmat, mert Kodrus önáldozata után senki sem lehet érdemes többé a királyságra. Voltaképen a királyi család ifjabb ágainak vetélkedése hozta létre az átmenetet a többuralomra, mely azonban lehetőleg lassu és fokozatos volt. Az első stadiumon, azaz mindjárt Kodrus után a kodridák nemzetségéből ⁵), elsőszülötti jog szerint, élethossziglanos archon lépett a király helyébe. De ezen változás nem lehetett — miként fölteszik, — pusztá címkülönbség, hanem a királyi hatalom egyes ágának föladásában s az eupatridák vagyis főnemesekek alkotmányszerű befolyása bővülésében állott. A tizenharmadik archon következék Medonra, Kodrus fiára: Alkmaeon t. i. (752), midőn az aristokraták uj győzelmet arattak a királyság fölött. Eltörölték ugyanis az élethosszig tartó uralkodást, és tiz-tiz évi idősakra határozták. És ismét hét jelentéktelen ural-

kodó váltotta föl, még mindig a kodrusi családból egymást ezen második stadiumban, mikoron az archoni méltóságból kirekesztett nemesség áttörvén a sorompót, utat nyitott magának a legfőbb hivatalhoz, mi által ez lényegesen megváltozott. S ime benn vagyunk a harmadik stadiumban ⁶).

Most kilenc archont választottak egy évi tartamra, kik, letelvén évök, számot adni voltak kötelesek az areopagusnak (?). A kilenc archon közül hárman külön címet viseltek. Az archon eponymos, vagy archon röviden, feje volt a collegiumnak és az államnak; tőle nyerte nevét az év. A második, az archon basileus vagy basileus, közvetítő volt az istenek és az állam közt, felügyelője a szentélyek- és áldozatoknak, a királyi címet és jelvényeket ő viselte. A harmadik: a polemarchos, miként neve is mutatja, főhadvezér volt. A királyi méltóság három jogköre tehát félreismerhetlenül e három egyén közt oszlott föl; a többi hatnak — köznéven thesmothetes e szótól: thesmi a. m. törvény, ítélet — nem maradt fölségi joga, ők törvényhozók, törvényörök, bírák voltak ⁷). Ha a közigazgatás külalakja a régiben maradt is, annál inkább változott annak lényege. Összes hasznát az államsínynek a nemesség látta, a nép (demos), mint mindennütt, a királyság eltörlésének itt is csak kárát vallotta. Az évi kormány tagjai merő eszközei lévén pártjoknak, nem cselekedhettek másként, hanem osztályosaik érdekében. A néposztályok közti válasz mindinkább szélesbült; a nemesség, melynek nem volt más célja, mint saját előjogait biztosítani s a népet féken tartani, kezéhez ragadozá a kormányt és törvényszéket, és minél inkább lón párttá az államban, annál kevésbbé volt pártatlan az igazság kiszolgáltatásában. Tehette pedig ezt főképen azért, mert nála volt a törvények és szent szokások letéteménye, még pedig nem írott okmányokban, hanem nemzedékről nemzedékre öröklött szájhagyományokban. Nagy haladásnak mondható tehát, midőn

Drakon írott törvényei által a jogismeretet közvagyonná tette, mert ekként az archonok erkölcsileg arra kényszerültek, hogy magokat a törvényekhez szabják.

E javítás indítványozói ugyancsak magok az archonok voltak, meghagyván 624-ben Drakon thesmothetesnek a törvények és rendeletek írásba foglalását, hogy „fölmutathassák azokat“. Kilátszik ebből az elégtelenség, melylyel a finom igazságérzettel bíró attikai nép az archonok nepotismusa iránt viseltetett. A politikai alkotmányban változást nem tőn Drakon; azért talál codexében kevés említésre méltót Aristoteles, azon szélső szigorúságot levonva, mely a kis tolvajlást, sőt a bebizonyított hanyag életmódot is halállal vagy a polgári jog elvesztésével büntette ⁸⁾. Ha ugyan az mondatik a drakoni törvényekről, hogy vérrel írvák, mert a halálbüntetésen kívül alig ismernek más fenytéket: ez nem a törvényhozó személyi kérlelhetlenségének tudandó be, ki távol volt a szándéktól új büntető törvénykönyvet szerkeszteni, hanem a kor szellemének, mely két század alatt, Aristotelesig, sokban enyhülván, más mérvvel mérte azokat. Vessük össze saját magyar törvénykönyvünk első lapjait, sz. István, László törvényeit az utóbbiakkal, és ugyanazon eredményre jutunk. Ámbár más részről igen közel esik a gyanítás, hogy a nemesség nem hagyta ezen igen kedvező alkalmat használatlanul a népet vértörvénytörvények által minden ellentállástól visszariasztani, s még inkább leigázni, mert Görögország egén a nemesuralomra veszélyes fellegek mutatkoznak. Tengeren és szárazon oly államok voltak Attika szomszédosai, melyekben a népmozgalmak diadalt ültek volt az eddigi kormányrendszereken. Megarában, Korinthus-, Sicyon- és Epidaurusban egyeduralkodók létesültek, és ezek létrejöttén, a nemességnek dacára, főképp a néppárt emberei fáradoztak. Athenben is történt efféle kísérlet. Az eupatrida Cylon, ki családi, jóhangzatú neve mellé az olympiai győző dicsőségét szerezte magának, azon tervet koholá, hogy az

Akropolist elfoglalván atheni despotává vesse föl magát; bízta őt és segítette e vállalatában süve, Theagenes, kinek már régebben sikerült az oligarchiát Megarában megdönteni és despotává lenni. De a merény Athenben nem sikerült, mert az attikai nép minden elégtelensége mellett sem tekintette egykedvűen az ünnep megfertőzését, melyet Cylon terve kivitelére fölhasználni jónak látott, és Megakles archonnal élén, jámbor fölháborodással özlött a már elfoglalt várat visszavívni. Cylon elillant ugyan, de párthívei ott veszttek, és sokan közölök a menedéket adó oltár lépcsőjénél.

Új baleset! A vallási rajongók egyesülvén a politikai elégtelenségekkel az alkmaeonidák nemzetsége ellen fordultak, mert, úgy mondták, az alkmaeon Megakles állt a kormánypártiak élén, az ő nemzetsége és védenecsei vettek legtevékenyebb részt a szentségtörésben; átokkal van tehát terhelve nemcsak ő, hanem egész nemzetsége, kik míg közöttünk maradnak, nem leszen áldás a hazán. Nagy későn birhatta a hatalmas dacoskodókat az akkor már nagytekintélyű Solon, hogy magokat a 300 eupatridából alakult törvényszék ítéletének alá vessék. Mentségek elégségesnek nem találtatván, büntetésök a száműzés lett. Hosszú sorban vonultak a „szerencsétlen“ kapun a számkivetésbe, magokkal vivén az időközben meghalt családtagok tetemeit is ⁹⁾.

Hanem az istenek haragja még mindig nem csillapult. Járványok dühöngtek, melyek az atheniek fogékony keblét vallásos félelembe ejték; a nép visiókat látott, természetfölötti fenyegetéseket hallott, és az istenek átkát szakadatlanul a községre súlyosodni érzé. A papok nem tudták módját lelni, mint kérleljék meg az égiket, noha a megkérlelés szükségét váltig belátták. Végre a delphii jósda ujjmutatása folytán meghívták a szentéletű látnokot, Balte nympa szülöttét: Epimenidest, kinek, — miként? pontosan nem

tudjuk. — sikerült a nagy istenek haragját megengesztetni ¹⁰⁾. Fontosabb reánk nézve tudni, hogy valamint Epimenides Solon bölcsességét hasznára fordítja, úgy viszont Solon az önzetlen látnok barátsága által tekintélyben, melyre politikai ujításainál oly kiváló szükség volt, tetemesen gyarapodott.

3. Solon ujításai.

Athen nagyságának alapját, nincs kétség benne, Solon vetette meg, midőn az államot a népeket érhető legnagyobb szerencsétlenségtől, a korlátlan oligarchiától megszabadítván, alkotmányába a demokratia csiráját ojtá be.

Tevékenységet illetőleg Plutarchus és Diogenes Laaertes — főleg amaz első — kútforrásaink; kiknek midőn közleményeikért hálával adózunk, nem fojthatjuk el sajnálatunkat a fölött, hogy Solon költeményeiből és törvényeiből, melyek eredeti teljességökben fekküttek előttök, többet nem közlenek. A fönmaradt töredékekből, minthogy a görög élet tanulmányozásán alapulnak, hozzávethetjük a veszteség nagyságát, az összes görög irodalomból talán a legnagyobbat.

Solon a kodrusi, vagyis neleusi nemzetséghez tartozó *Exekestides* fia, ki származását Poseidon istenig vitte föl. Atyja eltékozolván nagy részét vagyonának, e kellemetlen körülmény (mondják némelyek) kereskedésre készítetvé az ifju Solont; ez egyébkint nem volt nagy haszon nélkül rá, mert a kereskedelem mellett alkalma nyílt Görögországot minden irányban, sőt részét Ázsiának is, beutazni. Emez utazások tapasztalatban gazdagult elméjének elég anyagot nyujtának észlelésre és verselésre egyaránt. Tudnunk kell ugyanis, hogy azon korban a görög kötetlen irány még nem nyert alkalmazást, és hogy a tanulásnak, valamint a tanításnak közegéül a hexameter, váltakozva a penta-

meterrel, szolgált. Mindazáltal aligha volt oly mesterkéltséget a kötött beszéd, mint később Thucydides, Isokrates vagy Demosthenes prózája. — Bölcs tanácsait tehát Solon is a mondott alakban fejezte ki, és ezek alapján akkora híre futott a közös hazában, hogy hona fiait egy sorba helyezték mileti Thales-, mitilenei Pittakus-, prienei Bias-, korinthusi Periander-, lindosi Kleobolus- és a lacedaemon Chilon-nal. Kik vele a hét bölcs neve alatt ismert csillagzatot képezték ¹¹).

Politikai tevékenységének első nagyobb jelentőségű eredménye Salamis sziget visszafoglalása volt. Ez megalapítván tekintélyét, fogott emlékezetes reformjai kiviteléhez, melyek két pontban összevethetők: a *sisachteia* vagyis az adósságok törlesztésében, és a *timokratia* megalapításában. Hogy ezekről értekezhessünk, szükséges az előbbi — *trittys*, *naukraria*, *phratría* és *genosféle* népfelosztás lényegét vázolniunk, továbbá ecsetelnünk ama szánaudó állapotot, melybe a hiteltörvény a fizetni képtelen adósságot taszította. Szükséges ez nemcsak azért, mert ezen előzmények tudása a bekövetkezett politikai újítások nyitját teszik, hanem mert az attikai állapotoknak, melyek leírásában éppen fáradunk, érdekes részét képezik.

Főlebb tevők említését a tudósításnak, miszerint Pandion király Attika földét négy fia közt fölosztá; létezik más hagyomány is, melynek értelmében a fölosztás nem a földet, hanem a népet különíti négy törzsbe; ezen törzsek: a *geleontes*, *hopletes*, *aegikores* és *argades*, Ion fiaitól nevezvék így ¹²). Ezen négy attikai, sőt ion törzs (mert a többi ion államban is léteztek) a polgárság osztályozását képezte, ha előbb nem, Erechtheus király idejétől a klisthenes-féle forradalomig (509); innét a macedon túlhatalomig tiz osztályba látjuk a népet beosztva. Voltak, kik némi szónyomozó valószínűséggel állíták, hogy a négy osztály neveit azon foglalkozástól nyerve, melyet tagjai eredetleg üz-

tek: hopletes a katonaosztály; aegikores a kecskepásztoroké, argades a művészeké, geleontes (helyesebben?): teleontes vagy gedeontes) a földművelőké volna; mely fölvétből kiindulva mások ismét azon nem kevésbbé merész állítást kockáztatták, hogy Attikában a hindu vagy aegyptusiakhoz hasonló kasztok léteztek. Ha megengedjük is a kasztszerkezetnek létezését a görög földön, holott a minden kételesen fölül álló etymologia sem jogosíthat ily föltevésre: megszűntének jóval a Solon előtti korba kell esnie. Mindent, mit a szóban forgó tárgyról tudunk, a következőkbe vonhatjuk össze: a nevezett négy törzs virágzott igenis, nemcsak Athenben, hanem a többi ion eredetű tartományban is, valamint a doroknál a hylleis, pamphili és dynames; neveiket (leszámítva némi lectio varianst) a történet hitelesíti, de sem eredetök idejéről, sem eredeti jelentőségökről tudomásunk, legalább hiteles, nincs.

E törzsfelosztás kettős tekintetben vehető szemügyre: elsőben mint *vallás-társadalmi* egyesület, s ekkor mindegyik törzs három *phratriá*-ra és kilencven *genos*-ra oszlik; másodszor mint *politikai halmaz* (aggregatum), s ekkor szintén mindegyik három *trittys*-t és tizenkét *naukrariá*-t számít. Egy-egy phratría harminc genost, egy-egy trittys négy naukrariát-, az összes állam tehát 360 genost és 48 naukrariát tartalmazott. És minthogy minden genos harminc családfőből állott legyen, az állam 10,800 családfőre oszlott.

Ha e kettős fölosztást összevetjük, úgy találjuk, hogy lényegökre nézve ellenkező irányúak. A trittys és naukraria változásnak vannak alávetve, és a törzsből, mint felettök álló egységből folynak. A *naukraria* helyi osztály, mely határozott számú telkes gazdákból állt, célja a közigazgatás rendezése. Nem képzelhetem magamnak Attikának e fölosztását élénkebben, mint ha édes hazánkat a dunáninneni és túli, tiszáninneni és túli kerületekre, ezeket megyékre s ismét járásokra fölosztva szemlélem; csakhogy míg nálunk többnyire

hegy- és vizrajzi tekintetek —, ott a szám kerektsége látszanak a fölosztásnál alapelvül szolgálni.

E közigazgatási fölosztástól a *phratría* és *genos* teljesen elütő. Imezek kicsi egységek egyesüléséből erednek; a törzstől, melyet föl nem tételeznek, függetlenek; maguktól és magukért lettek, minden kiszámított egyöntetűség nélkül, mely ha mégis létezik, a véletlen játéka; politikai közcéljuk hiányzik; létezésök a törvényhozót megelőzi, ki őket föllelvén, rendezheti és valamely nemzeti célra fölhasználhatja. Azonban kétségbe vonjuk ama rendszeres fölosztás létezését, mely szerint harminc családból egy *genos*, harminc *genos*ból egy *phratría*, és ismét három *phratriából* egy törzs, *phyle*, állott legyen; igen hasonlít ez oly író önalkotta rendszeréhez, ki kaptára igyekezett vonni a már létezett, általa talán nem is értett (hisz mely okmány világosíthatta volna őt fel?) állapotot. Mert hogy minden *phratría* bizonyos számú *genos*ból és családból állt, az nyilván gyanítás, mely hitelesebb tanuk — mint a mi-lyekkel bírnak — hiányában aligha engedhető meg. Eltekintve azonban ezen kevés hitelű számtani aránytól, a *phatriák* és *genosok* valóságos, ősrégi és tartós egyesületei az atheni népnek, melyek megértése nagy fontosságu. Mindenek alapja a ház, a házi tűzhely, a család; ezek kisebb-nagyobb összege egy *genos*-t vagy *genust* képez. A *genos* tehát nemzetség, *clan*, vagyis tágabb érteményben vett, részben mesterkélt összefüggésű testvérület, melynek tagjai egybefűzvék: 1. közös vallási szertartások és áldozárok által azon istenség tiszteletére, melytől mint állítólagos elődjétől a *genos* megkülönböztető vezeték-nevét örökölte; 2. közös temetkezési hely által; 3. viszonylagos örökölési jog által; 4. viszonylagos kötelesség által egymást segíteni, védeni és vérboszút állani; 5. viszonylagos jog és kötelezettség által a nemzetségből nőszülni, névszerint, ha árva az örökös; végre 6. közös nemzetiségi vagyon, kincstárnok és *archon* által. Ezek

a nemzetiségi együletet jellemző jogok és kötele-
ségek.

A több genost egybekötő *phratriciai* egyesület la-
zább, de hasonló viszonylagos jogokon alapul, és ezen
különösen jellemző kötelezettségen: vérboszút állani a
phrator (főnök) gyilkosán. Mindegyik phratricia az atti-
kai négy törzs egyikéhez tartozott, melylyel a philo-
basileus vagyis törzskirály alatt a törzsi istentisztelet-
ben egyesültek; így volt például a Zeus-Gelcon, a ge-
leontes törzsének védistene. Végül mind a négy törzset
az Apollon-Patros, mint isteni atyjok és fővédnökük
közös tisztelete egyesíté vala, mert Apollon atyja vala
lónnak, kitől utolsó fokon valamennyi törzs száрма-
zott ¹³⁾.

Ez volt tehát alakja az attikai nép eredetleges
vallás-társadalmi egyesületének: fölíviteles fokozatú és
valószínűleg korábbi a politikai fölsztáznál, mely eleinte
trittyés és nankraria-féle alosztályokból, később Klys-
thenes által tíz phyléből és ismét trittysek- és naukra-
riákból állott. A különbség a kettő közt: hogy az első
összeillesztésnek, ez utóbbi elosztásnak köszöni létet;
amabban a vallási és családi kötelék a régibb, ebben a
politikai, jöllehet későbbi, mindinkább szilárdabbá vá-
lik a történeti időszak folytán. Annál a személyi vi-
szony az érintkezési pont, a lakhely alárendelt befolyást
gyakorol; míg ennél a birtok és lakhely jönnek főleg
tekintet alá, nem pedig a személyiség. *Φυλαὶ γένεαι*
éllentétben a *φυλαὶ τοπικαὶ*-val. Mindezen phratriciai és
patronym társulások a görög közszellem ugyanazon
alapelvének és irányának folyománya: az istentisztelet
az ősök tiszteletével összeszőni. Az istent vagy herost,
kinek az egybegyűlt családtagok áldozatot hoztak, úgy
fogták föl mint ősatyjokat, akitől származnak. A csa-
ládoknak megvoltak saját sz. szokásaik és halottas ün-
nepük, miket a családfő maga végzett minden, a csa-
ládhoz nem tartozó személy kizártával. Nagy szeren-
csétlenségnek tartották valamely család magvaszaka-

dását, nem egyedül a polgárok számának ez által történt megapadása miatt, hanem főkép, mert az illető családi istenek tisztelete megszűnvén, ezek kegyeiket a vidéktől megvonhaták.

A nagyobb társulások (associatiók), u. m. a gens, phratría, phyle, a családnál alkalmazott alapelv bővülése által képződtek; oly vallásos testvérületek voltak, melyek a közös istent vagy herost valamely megkülönböztető névvel illetvén, mindnyájok ősenek elismerték; közös ünnepeikre összegyűltek, hogy egymás iránti rokonszenvök öregbedvén, vérkötelekeik erősödjenek ¹¹⁾.

Ezen összetartás által némely család tekintély és hatalomban növekedett; ily *eupatrida* vagy főnemessé családok: a Kodridák, Eumolpidák, Phytalidák, Lykomedák, Butadok, Eureidák, Hesychidák, Britiadák stb, melyek idő folytán gazdagságot és uralmat magukhoz ragadván, nagyban okozói lettek a Solon korában izzó közéletlenségnek. És ezzel visszaérkeztünk rövid kitérésünkben azon időponthoz, midőn Solon a sisachtheia vagyis a teherkönnyítés által a nép baján segítvén, hála fejében ennek bizalmát annyira megnyerte volt, hogy az alkotmány és törvények javításával bízott meg. Közöljük itt a tárgy hasonlatossága miatt, előbb az alkotmány körül érvényesített reformokat, jöllehet időszerinti egymásutánban a sisachtheia ezt megelőzte.

Solon a népfelosztás alapjául teljesen új elvet érvényesített, melyet a görögök *αἰνῆμα* (adótöke) szótól *timokraticus* elvnek nevezték. Beosztá u. i. az összes polgárokat — tekintet nélkül az egyes nemzetségekre, phratriákra stb. — négy osztályba, birtokaiknak, melyet összeíratott és megbecsültetett vala, aránya szerint. Kinek évi jövedelme 500 mérő gabna, ugyanannyi metreta olaj vagy bor, vagy, ami egyértékűnek tartott, 500 drachma és azon fölül volt, azt az első osztályba helyezte; kinek 300—499 mérő vagy drachma volt évi jövedelme, azt a második osztályba sorozta; a harmad-

dikba azokat, kiknek 200—299 mérő jövedelmök volt; a negyedik és legnépesebb osztályba végre azokat, kiknek jövedelmök nem ütötte meg a 200 mérő értéket, azaz a bérért dolgozó polgárokat (*θῆτες*)¹⁵⁾. Az első osztályuak vagyis *ötszázmérősök* (*πενταχοσιομέδωνοι*) birtak egyedül passiv választási joggal az archoni, általában parancsnoki méltóságra; a másodosztályuak, vagyis a *lovagok* (*ἵππεις*) az állam lovasait képezték, mert eleget birtak arra, hogy az állam szolgálatában lovat tartsanak és háború idején lóháton szolgáljanak; a harmadik osztálybeliek vagyis *igások* (*ξευῖται*) osztálya a nehéz, azaz teljes, védő és vívó fegyverzet-tel ellátott gyalogságot állítá ki. E három osztály mindegyik tagja a telekkönyvbe be volt jegyezve, mint olyan, ki adótökével bír, mely után igen igazságos arányú jövedelmi adót fizethetett. Az ötszázmérős tizenkétszer akkora adótökét képviselt, mint jövedelme volt, azaz vagyona 6000 drachmára (a. m. egy talentum) becsültetett. A lovag csak tizszerte nagyobb adótökét képviselt jövedelménél; pl. a 350 mérő jövedelemmel bíró 2000 drackmás adótökét; míg az igás gazda vagyis harmadosztályú polgár jövedelmének csak ötszörös — 200 mérő után 1000 drackmás adótökétől adózott. Ezen a telekkönyvbe ígatott különféle összeg szolgált az egyenes adó kulcsául így: ha pl. az államnak egy száztóli egyenes adóra volt szüksége, akkor a legszegényebb első osztályu fizetett 60 drackmát, a legszegényebb lovag harmincat, és a legalsó fokon álló igás tizet. A thetes egyenes adót nem fizettek¹⁶⁾.

Ime politikai osztályozást létesítette volt Solon, Aristoteles pedig *t i m o k r a t i á* nak nevezte azt, mert a jogot, méltóságot és kötelességet a polgárnak adó alá eső birtokához, vagyis adótökéjéhez (*τίμημα*) mérték ki. Jóllehet e fokozatban különösen a földértéket vették tekintetbe, alig hihető, hogy egyéb vagyon, mely kétségkívül szintén adótökét képzett, ki volt volna zárva. — A fő államhivatalokat — értsd: a kilenc archont,

kik évenként újra választattak, valamint az areopagosi tagságot, mely lelépett archonoké volt, talán a pryta-nokat és naukrarokat is — az ötszázmérősöknek tartották fön; tehát az új alkotmány értelmében a szegényebb eupatridák kikoptak innét, míg egyéb gazdagokat hozzábocsátottak. A kisebb állomásokat a másod- és harmadosztálynak foglalták el, kik — mint tudva van — a hadi szolgálatot is végezték. Hasonlóképen az állami liturgiák is, azaz oly tisztségek, melyek sok költséggel és fáradsággal jártak, de fizetést nem, csak tisztességet szereztek viselőiknek, melyek a hajóparancsnokság, szín- és karigazgatóság, tanfelügyelőség, az első három osztályt illették. Mert a thetes, mint minden hivatalra képtelenek, liturgiákat sem végezhettek; a hadban is legfőlebb mint könnyenfegyverzetek, vagy az állam fegyverzetében vettek részt, valamint hogy az eishporától vagyis jövedelmi egyenes adótól is föl voltak mentve. Hibáznánk azonban, ha teljesen adómenteseknek hinnók őket; mert közvetett adókat, pl. vámot a többiekkel egyenlőn és minden időben fizettek, míg az egyenes adóra csak ritka esetben szorult az állam, azért azt ritkán vetette ki és szedette be.

Habár ezen negyedik, legnépesebb osztály minden hivataltól el volt rekesztve, fontossága és befolyása azért nem csekély érvénnyel bírt más téren. Solon fölruházta őt a joggal az évenkénti archonokat a pentakosio-mediumnok sorából megválasztani, és — ami még fontosabb — a lelépő archonokat és egyéb hivatalnokokat a közgyűlésen — és nem mint eddig divatban lehetett, az areopagusban — felelősségre vonni. A közgyűlés bevádolhatta az archont, a vétkeket elítélhette, megbüntethette vagy a szokott elismeréstől, az areopagusi tagságtól elűthette.

Nehogy a felelősség csak névleges legyen, és a lényeg a forma alatt elveszzen, Solon gondoskodott, hogy a közgyűlés e fontos föladatát teljesítendő, nem maradjon vezető és segély nélkül: összeszerkeszté az ugy-

nevezett *probuleuticus* vagyis előtanácsot, mely benső viszonyban állván a közgyűléssel, arra volt hivatva, hogy a közgyűlésen tárgyalandó ügyeket előre meghányja, a közgyűlést összehívja, s a hozott határozat végrehajtása fölött örködjék. E tanács tagjai, — számra négyszázan, mindegyik törzsből 100-100, — nem mint később a demokratia alatt sors által, hanem közgyűléssileg szavazat által választattak ¹⁷⁾.

Midőn Solon ez uj, a közgyűlést gyámolító, vezető előtanácsot alkotá, nem akart az areopagus tanács iránt bizalmatlanságot föltüntetni: ellenkezőleg ő az areopagus befolyását a törvények kezelése körül tagította, kezeibe levén le a censori hatalmat: itélni a polgárok életmódja fölött, a resteket és könnyelműeket megbüntetni. Ő maga, mint lelépett archon, szintén tagja lett a főtanácsnak, azon véleményben volt, hogy e két tanács —, mint horgony két által az állam hajója minden zivatar és lökés ellen biztos.

Eltételezve a törvényektől, melyeket majd alább érintünk, az előadottak Solon egyedüli politikai rendeletei, melyeket szorgalmasan elválasztván a későbbi átalakítások szüleményeitől, bizonyossággal neki tulajdoníthatunk, jóllehet szokássá vált, hogy régibb és újabb írók sok egyebet neki tulajdonítsanak. Maga Demosthenes és Aeschines kevésbbé szabatosan járnak el, midőn ráróják egyebek közt a 400 tagból álló másodtanácsnak ötszázra való szabadelvű átalakítását, mi Klisthenes által történt; továbbá a számtalan törvényes eskütszék behozatalát, melyek tagjai sors által választattak; a *nomotheták* testületét, vagyis az évenkénti törvényrevisiora alakult bizottságot; a *graphe paranomon*-féle törvényes üldözést, melyet megindítani mindenkinek jogában állott az ellen, ki valamely alkotmányellenes vagy veszélyes indítványt tön stb. Amit azonban a nevezett szónok nagyobb nyomaték okúért jónak látott célja elérésére állítani, vagy amit a költő a neki megengedett szabadsággal tchetett, azt a józan

történésznek nem szabad cselekednie, ki ezen, nyilván a köztársasági korból származott intézményeket, mint a soloni korszellemmel meg nem férhetőket, a maga helyére utalja. Mert ha az eseményeket meztelen valóságukban taglaljuk, át fogjuk látni, hogy Solon az atheni köztársaságnak, mint az Perikles korában létezett, csak alapját vetette meg. Maga bevallja műveinek reánk maradt csekély töredékében:

„Annyi hatalmat adék a népnek, mennyi elég volt,
Tiszteletét meg nem fosztva, nevelve sem azt.
S ők, kik erőben vagy kincsekben voltak elsők,
Méltatlanságtól óva maradtak egyig.

Állottam, s védő vértemmel fedtem a két részt,

Hogy ne legyen győztes a jögon egyike sem“.

Tudósít továbbá Aristoteles, hogy Solon a népnek semmivel sem adott több hatalmat, hanem amennyi az államhivatalnokok választására és felelősségére elkerülhetlenül szükséges volt: ha a nép kevesebbet nyer, nincs kielégítve, szolgaságban, és az alkotmány ellensége marad. Nem kevesebb határozottsággal mondja Herodotus, midőn a Klisthenes által támasztott forradalmat leírja: Ez utóbbi az atheni népet „mindenből kirekesztetve találta“¹⁸⁾. Ezen helyek azon magában valószínűtlen föltevést, mintha Solon lett volna szerzője a demokrata intézményeknek, milyenek az állandó bizottságok, a törvényes üldözések — és a törvényrevisio végett, épenséggel ellenmondanak. A valódi és rendszeresen haladó népmozgalom Athenben Klisthennel veszi kezdetét, azon időponttal, midőn a jeles alkmaeonida vagy önkényt, vagy mert az Isagorassal viselt pártharcban legyőzötve érezte magát, népszerű engedélyek által a nagy tömeg benső csatlakozását megnyerte. Solon ugyan csak annyi hatalmat adott a népnek, a mennyire ennek éppen szüksége volt; de ugyancsak ez által vetette meg alapját az attikai demokrátiának. Tegyük föl, hogy az atheni szerencsétlen népen nem az önzetlen Solon segít, hanem a hatalom-

vágyó Kylon vagy Pisistratus: vajon a népszellem akkor is azon irányban fejlődik-e, mint ez a Solon által adott alapon történt? A görög történet befolyása bizonyára másnemű leendett. — Solon volt, ki a közép-sorsú polgároknak úgy mint a nagy tömegnek az eupatridákkal szemben 'locum standi' biztosított, és a népet az állapotba helyezte: magát alkotmányos vagy békés uton védeni. Ezen új hatalom a *heliaea* vagyis közgyűlés, mely szabályozva új jogokkal fölfegyverkezve a másodtanácsban (probuleuticus), mint természetes szövetségesében új erőt nyert. Solon alatt e hatalom még másodrendű, defensiv volt, és csak Klisthenes alatt lett elsőrendűvé, activvá, minden hatalom kútforrásává. A soloni közgyűlések közepet tartottak a szenvedőleges homerusi agorák — és a mindenható népgyűlések közt, melyeken Perikles vagy Demosthenes szónokoltak. Ha ez utóbbiakkal hasonlítjuk össze, igen halvány szabad-elyű szint mutatnak, és ilyekül tűnnek föl Aristotelesnek is, ki a nevezett szónokok kortársa volt; ha viszont a solonelőtti agorákkal vetjük egybe, feltűnően demokratikusoknak kell látszaniok. Vajon nem volt-e nagy megalázás azon első eupatridákra, kiknek el kellett tűrniök, hogy a nép választja őket archonoknak, hogy a nép feleletre vonja őket? Arról sem kell megfeleldkeznünk, hogy Görögország fölött akkoriban despoták és oligarchák osztoztak, és az első tágabb alapú alkotmány az atheni volt. Könnyen fölfogható az is, hogy midőn Solon a probuleuticus tanácsot alkotá, ezt nem féltékenységből tette az areopagus iránt, hisz ennek hatáskörét is tágította, de célja sem volt az oligarchia korlátozása általán véve: a kormányon kívánt ő csak javítani, az archonok személyes hatalmaskodásának, túlkapásának korlátot szabni; és ezt nem hatalmuk csorbitása által igyekezett elérni, hanem az által, hogy hivatalba léptöket is már, valamint későbbi biztonságukat és becsültetésöket népszorúségöktől mintegy föltételezte, függővé tette.

4. Solon törvényei.

Solon törvényei fahengerekre és háromszög-lapokon, bustrophedon irmodorban, vagyis fölváltva jobbról balra és balról jobbra, mint a szántó pályája, voltak megírva; eleinte az Akropolisban, utóbb a Prytaneumban őriztettek. Az eddig elfogadott azon állítást, hogy a *Cyrbes* nevű lapokra írt törvények rendeleteket tartalmaztak, melyek a sz. szertartásokat és áldozatokat érdekelték, míg az *axones* nevűek a világiügyeket szabályozták Telfy kutatásai (*Corpus iuris attici* 473–474. l.) megdöntötték kimutatván, hogy az *axones* tartalmaztak vallásügy, köz- és magánjogi határozatokat egyaránt. — A hozzánk jutott hiteles töredékek annyira csekélyek, a szónokok viszont annyit tulajdonítanak Solonnak, ami valójában későbbi eredetű, hogy teljesen lehetetlen biztos ítéletet hozni e törvények szelleméről, alapelveiről és céljáról.

Drakonnak a gyilkosságot tárgyazó törvényei, mint a nép vallásos érzelmeivel egyezők, érvényben maradtak, hanem egyéb törvényeit — Plutarchus szerint — egészen mellőzte Solon, mi nem épen valószínű.

Solon törvényei az emberi érdekek és kötelességek összes ágait magukban foglalni látszanak. Találunk bennök politikai és vallási, köz- és magánügyi, polgári, büntető, kereskedelmi, mezői és az általános életrendre vonatkozó fegyelmi szabályzatokat. Solon gondoskodik a bűntények büntetéséről, korlátolja a polgár háztartását, kicsiségekre kiterjedő házassági és temetkezési szertartásokat részletez, rendeleteket szab, mint kelljen a közös kutat használni, a szomszédok egymásiránti magatartását, telkeik beültetését, körülkerítését illetőleg. Amennyire a reánk maradt töredékekből itélni lehet, Solon törvényeiben rendszer nem található, néme-

lyek általános, laza utasítások, mások a legparányihb részletekbe behatók.

Mindenek közt pedig legfontosabb a hiteltörvény megmásítása, melynek előadásakor alkalmasint esik az adósok helyzetére, s az ebből eredt belviszályokra futó pillantást vetnünk.

Hármas meghasonlás zavarta Attika lakóit; az egyik párthoz tartoztak a *pediees*, vagyis a róna lakói, azaz Athen és Eleusis vidéke, hol az oligarchák, a gazdag családok nagy része lakott; a hegylakók vagyis *diakri* Attika keleti és éjszaki részén volt a másik, és birtokra legszegényebb demokrata párt; a *parali* pedig, t. i. Attika déli részét lakó tengermellékiek, a középpártot képezték a két előbbivel szemben. Mi ellen volt különösen irányozva ezen pártoskodás, arról bővebb tudósításaink hiányzanak, de az már régen Solon előtt vette kezdetét, és utána Pisistratus alatt ismét kiújult, midőn a nevezett despota a diakri vezéréül s a szegényebb népség előharcosául föllépett. Solon idejében növekedett a zavar a szegénység nyílt lázadása által a gazdagok ellen, minek oka az elnyomatás és nyomor volt. A thetes, kiknek szomorú helyzetéről már Homerus és Hesiodus költeményei emlékeznek, azonképen a szántóvető bérlők és kisebb földbirtokosok állapota oly színben festetik, mint akik adósságaik és tartozásaik miatt teljesen a gazdagoktól függnek, részben ezek rabszolgái; a gazdagoktól, ha a szükség kívánta, pénzt vettek kölcsön, vagy bérletökkel voltak hátralékban, s ez hozta őket a függés szerencsétlen állapotába. Következménye volt ez ama szigorú hiteltörvényeknek, melyek egykoron Görögországban, Italiában és Ázsiában érvényben lévén, jogot adtak a hitelezőnek adósát rabszolgaságra íteltetni és eladni. Ha a szegény ember tartozását meg nem fizethette, a törvény átszolgáltatta őt, fiai-, leányai- és hajalon nővéreivel együtt hitelezőjének mint rabszolgát; a hitelező aztán vagy fogva tartotta, míg rokonai kiváltották, vagy dologra

fogta, míg tartozását le nem róttá, vagy ha előnyösebbnek találta, áruba bocsátotta. Ily uton a szegény néposztályból számosan, kik a görög szólásmód szerint, saját és családjok 'testére' vettek föl kölcsönt, szabad polgári állásukból rabszolgaságba sülyedtek, mások a hazán kívül adattak el, mialatt nem kevesen szabadságukat ideig-óraig gyermekeik árán váltották meg. Azonfölül igen sok attikai kis-birtok el volt zálogítva, mi az ottani szokás szerint úgy történt, hogy a zálogos jószágon oszlopot állítottak föl, melyre a zálogoló neve és a zálogösszeg volt fölírva. Az efféle elzálogított birtok tulajdonosára és családjára az ügy komolyabb fordulatanál, előbb-utóbb szintén csak a rabszolgaság kemény sorsa várt vagy magában a számukra minden kellemétől megfosztott hazában, vagy valamely barbár vidéken, hol a görög szó soha sem hatandott füleikhez. Némelyek e szomorú állapot elől megszökvén, a külföldön lealacsonyító helyzetben tengették életüket, míg másoknál a földönfutás keserveit növesztette annak tudata, hogy a megvesztegetett bírák igaztalan ítélete mérte rájuk azt: mert a gazdagok pénzvágya előtt a legigazabb ügy sem vont határt.

A szegények e sokszoros és hosszantartó szenvedései, melyekről Solon költeményei csekély töredékeiben is említés van téve, miként Franciaországban a forradalom előtt, elviselhetlenek lettek, és a bajt oly magasra fokozák, hogy az oligarchák is átlátva a helyzet tarthatatlanságát, Solon bölcsesége- és népszerűségéhez folyamodtak segélyért, és megválasztották őt lényeges dictatori hatalommal archonnak. Történt pedig ez 594-ben Kr. e., vagyis huszonhét évvel Drakon törvényhozása után ¹⁹⁾).

Ekkor jött létre a *sisachtheia*. — Az eredmény, melyet e rendszabály által létesített, két jó oldallal bírt: gyors volt s egyuttal gyökeres. Azonnal megsemmisítette a kötelezvényeket, melyek alapján valaki személyére vagy fekvő birtokára kölcsönt vott; a jö-

vőre is megtiltott minden hitelezést vagy szerződést a kölcsönnevő személyére; megszüntette a hitelező jogát adósát bebörtönözhetni, szolgaságra vetni, vagy tőle adóssága fejében dolgozást követelni, hanem a törvényszékhez utasítá, melynek ítélete következtében adósa birtokát lezárolhatta. Ezen rendszabályaival egyidejűleg elkoboztatott minden adósszlopot, és fölmenté a földet a ráírt tehertől; szabaddá tett minden régebben elítélt s ez uton rabszolgává lett polgárt, sőt módot lelt, hogy a külföldre eladott rabszolgák visszaváltassanak és polgári jogaikba visszahelyeztessenek. Midőn így a polgár személyét biztosítá, ez irányban egy lépéssel tovább ment, megtiltván az atyának fiát, leányát, a testvérnek hajadon nővérét eladni s elzálogosítani azon egy eset kivételével, ha az utóbbiak valamelyike parázناسágot éretnék.

Ezen gyökeres változás által a szegénysorsu adósok, thetes, bérlők, kisbirtokosok családostól minden baj- és veszélytől a pillanatban megszabadultak. De ezek nem voltak az egyedüli adósok: a thetes hitelezői és urai kétségkívül egymás adósaí voltak, és mint ilyenek a sisachtheia által szenvedett kár következtében kevésbbé voltak képesek kötelezettségöknök megfelelni. Hogy tehát Solon ezeken is segítsen, leszállítá a pénzürtéket 25 százaléknál valamivel többel, úgy hogy 100 drachma új pénzben csak 73 régi drachmát, 100 régi drachma pedig 138 újat ért. Ezen rendszabály következtében a tehetős hitelezők némit vesztenek, míg az adós körülbelül 27 % elengedést nyert.

Végül elrendelé még Solon, hogy minden az archon által polgári jogaik elvesztésére (atimia) elítéltek szabadalmaikat visszanyerjék — kivéven a gyikosokat és hazatérőket —, ha az ephetek, az areopagus vagy philo-basileus által, a szokásos vizsgálat után a Prytaneumban ítéltettek el. E nagymérvű kegyelem sejtetni engedí, hogy az archonok ítéletei a drakoni kemény törvények alapján elviselhetlenek valának ²⁰⁾.

Ez volt tehát azon enyhítő szer, melylyel Solon a kedélyizgultság uralkodó járványát gyógyította. A sisachtheia sokak kedélyét és vagyonát apaszthatta ugyan, de másrésről annyit adott a thetesnek és kisbirtokosoknak, amennyit ezek méltányosan várhattak. És csakugyan azt olvassuk, hogy ez intézményről rövid időn igen kedvezően nyilatkozott a közvélemény, és hogy az Solon népszerűségét nagyban növelte, mert az egyetértés helyreálltával minden rendbeliek hálááldozatokat mutattak be az isteneknek. Ezt az emberi természet alapján annál megfoghatóbbnak tartjuk, mert napjainkban midőn két évtized előtt a kath. főpapság a tizedet elengedni —, a nemesség az urbériséget eltörölni jónak látta, hasonló jelenségek tanui valának. — Voltak, kik — magok legjobban tudják mily alapon — annak bebizonyítá-án fáradoztak, hogy Solon előadtuk rendszabályait senki kárával sem létesítette. De ez a vélemény helytelen; és Solon sisachtheiája, szorosán véve, igazságtalanság volt, amennyiben némely szerződéseket megsemmisített, mások birtokát apasztá; de emellett igen jótékony hatással birt, mert a nagy többség nyomorán enyhített és a kormányzást lehetővé tette. Azután, minden jól rendezett államban a szerződés oly egyezés, mely mindkét szerződő félre haszonnal kecsegtet, ez pedig Attikában nem volt az eset; végül a modern törvénykezés azon elve, melynél fogva személyeket vagy gyermekeket rabszolgákká tevő szerződések előre is érvénytelenek, nemcsak kimentí, hanem igazolja Solon eljárását.

Még azt az egyet nem szabad érintetlen hagynunk, hogy Solon e sok nyomort előidézett ügyet oly véglegesen intézte el, miszerint az soha többé vissza tért. Nem hallik ezután, hogy a hiteltörvény rendbontásra okot szolgáltatott volna, de sőt a heliastak (eskütt bírák) esküjében foglaltatott, hogy valamint a népuralmat föntartani, úgy minden sisachtheia féle indítványt visszautasítani fognak ²¹).

Nem kevésbé érdekesek Solon törvényeinek egyéb maradványai hazája állapota földerítésére épen úgy, mint a törvényhozás fejlődése tekintetéből. Az első törvényoszlop rendeletet tartalmaz a kiviteli cikkeket illetőleg. Ebben szigorúan megtiltja az attikai termékek kivitelét az egy bogyó-olaj kivételével, mely ott nagy bőségben termett. Ezen tilalmat összefüggésbe kell hoznunk Solon azon törvényeivel, melyek a kézműipar és mesterségek fölvirágzását célozzák. Tapasztalván ugyanis, hogy a biztonság helyre álltával számos külföldi vándorol Attikába, arról gondoskodott, miszerint a bevándorlók iparüzletre adják magukat inkább, mint a természettől mostohán megáldott föld művelésére. E végett megtagadá a polgárjogot mindenkitől, ha csak visszavonhatlanul nem hagyta volt el hazáját, és valamely mesterséghez nem értett. Hogy továbbá a henyéségnak gátot vessen, utasította az areopagusi tanácsot: a polgárok életrendére fölügyelni és minden rendes foglalkozás nélküli egyént megbüntetni. Ha az atya nem oktató fiát, a művészet vagy mesterségek egyik-másik ágára, a törvény ezt fölmenté a kötelesség alól atyjáról, annak öreg napjaiban, gondoskodni. Szóval, Solon azt vette célba, hogy a külfölddel való kereskedés ne terményekkel, hanem iparcikkekkel történjék. Feltűnő azon gond, melylyel Solon, de már Drakon, sőt Athen fénykorában még Perikles is, polgártársaikataz iparos élet megkedvelésére serkentik, mitsem törődve a többi Görögország, különösen Sparta lenéző idegenkedésével minden ülő munkásság iránt, mely — szerintök — kevésbé alkalmas a hadi szolgálat iránt rokonszenvet táplálni. Pedig midőn Solon az iparosokat tárt karokkal fogadá, Athen nagyságának tette le alapját, mert ezeknek köszönhető a kereskedés fölszárnyalása, ennek nyomában a tengeri hegemonia, és a demokratia elterjedése **).

Solon rendezte az öröködési ügyet is Athenben. Ősi szokás szerint, ha valaki utódok nélkül mult ki,

vagyona — épen mint Romában — a gensre vagy phratriára szállott. Az emberi társadalom kezdetleges állapotában, mint p. a germanoknál, a rómaiaknál a tizenkét törvénytábla előtt, vagy a hinduknál, a végrendelet szentsége ismeretlen volt, és nem valószínű, hogy Athenben ugyanezen nézet uralkodott. Solon első adott jogot a gyermek nélkül maradt atyának vagyonáról tetszése szerint rendelkezni, és a törvény szentesíté ez esetben mindenki végakarátát, ha az nem volt törvénytelen uton kicsikarva. A hátramaradt fiúk ellenben egyenlő részben osztottak az örökségen, de egyuttal azon kötelezettségen is nővéreiket illő módon kiházásítani. Figyermekek hiányában a leányok voltak az osztályosok, fönmaradván az atya joga vejcit eleve meghatározni. Ha valaki egyenes utódok és végrendelet nélkül halt el, első sorban szülői, azután fivére vagy fivére gyermekei, utóbb nővére és nővére gyermekei, végre atyai vagy anyai nagybátyjai örököltek, a firokonok mindig előnyben levén a nőrokonokkal szemben. Ez a soloni örökösödési jog alapvonalaiban, habár egyes részei hiányosak és homályosak ²³).

Említettük már, hogy Solon a nővérek és leányok eladását rabszolgául, testvéreik és atyaiknak megtiltotta, miből azt a következtetést vagyunk hajlandók vonni, hogy Attikában a nőket árunak tekintették. És csaknem úgy látszik, mintha a polgárleányon elkövetett erőszakot a hatóságok belátásuk szerint büntették volna, mert Solon szükségesnek látta 100 drachma bírságot szabni arra, ki valamely szabad nön erőszakot tesz, husz drachmát arra, ki a nőt elesébtja, és halált a proagogos- vagyis kerítőre.

Kisebb rendeletei közül kiemelést érdemel Solon azon tilalma, mely a megholtak gyalázását tiltá: de mortuis nil, nisi bene, és állott ez általában az élőkre nézve is, kivévn a templomot, a törvényszéket és nyilvános lakomákat, hol szabad volt gyalázkodni; a másutt sértegető a sértett félnek három drachmát, a közpénz-

tárnak kettőt fizetett. Később a köztársaság erősödtevel e büntetés szigorult. Ami a halottak iránti kegyeletet illeti, ez nemi megfejtést talál a görög szellemmel megférő félelemben a megholtak visszatérhető haragjától.

Rendezé Solon a közáldozatokat is, miképen? nem tudjuk: de úgy látszik, bőkezűen; sejteti ezt velünk az olympiai és isthmusi győzők díja, mely ott 500, itt 100 drachmára volt szabva.

A gazdaszatot illetőleg egyebek közt azt rendelte, hogy minden leölt farkasért öt drachma, farkaskölyökért egy járjon a behozónak.

Drakonnak a tolvajlásra szabott halálbüntetését eltörülte, a kár kettős megtérítésére ítélvén a tettést.

A nyilvános lakomákat a Prytaneumban, melyeken az archon néhány kiválasztott vendéggel vön részt, vagy ő hozta divatba, vagy talán csak rendezte. Az atheni mindenha nagy kitüntetésnek és méltó jutalomnak tartotta, ha ebédre hítták a Prytaneumba.

Solon számos törvényei közül kevés vonta a közfigyelmet annyira magára, mint az, mely becstelennek és jogaitól megfosztottnak nyilvánítja a polgárt, ki valamely kitört összeesküvés alkalmával egyik párthoz sem szegődik. Közelebbről megfontolva a dolgot e helyt inkább erkölcsi vádat vagy vallási átkot kell értenünk, mintsem minden külön esetre alkalmazható büntetést, noha kétségtelen, hogy az atimia ki volt mondva a törvényszegőre. Szerencsénkre követhetjük Solont gondolatmenetében, mely őt arra vitte, hogy ezen tételt törvényei közé fölvegye; ki is mutathatjuk hasonló ideák befolyását a későbbi attikai történetben. Nyilvánvaló dolog, hogy itt oly esetek értendők, midőn az összeesküvés már tetteleg kitört, midőn, például Kylon már bevette volt az Akropolist, vagy midőn Pisistratus, Megakles vagy Lykurgus pártjoknak élén fegyverben állának. Vegyük föl, hogy a pártvezér gazdag, hatalmas ember, mint ily esetben történni szokott, és a kormány nem volt képes a rendet helyre állítani, hanem ellenszegült

és a másik harcoló párttá lett. Ha ily esetben mennél előbb nyilatkozik a polgárok többsége egyik vagy másik párt mellett, akkor hamarabb áll helyre a törvényes rend, és rövidebb ideig tartottak a polgári háború borzadalmai. Semmi sem oly kártékony hasonló esetekben, mint a tömegnek egykedvűsége, mely békén nézi a pártharcot, és a győzőnek semlegesen aláveti magát; misem bátorítja a becsszomjas oligarchát inkább, mint ama meggyőződés: ha legyőzi a kormány csekély anyagi hatalmát és a Prytaneum vagy Akropolis birtokába jut, majdan a polgárság nagy többsége is meghódol neki. Ha ellenben, mint Solon kívánsága volt, mindenkit, aki nem állt mellette, ellenségének kell hogy tekintsen a lázadó, a merénylet kivitele sokkal veszélyesebbé válik, mert csakis azon, a társadalomra nézve üdvös esetben számíthat győzelemre, ha maga kitűnő népszerűséggel bír, a kormány pedig általános megvetésnek tárgya.

Görögország politikai parányállamaiban, minden kormány, volt legyen bármily alakú, elégségesen gyöngye volt arra, hogy bukása könnyű dolog leendett azon egy esetet kivéve, ha idegen zsoldosokra támaszkodik, mi Solon céljaival nyilván ellenkezők; különben a kormány támaszát a polgároknak tetteiben nyilvánult ragaszkodása képezte; a nagy tömeg közönbössége zsákmányul engedte volna azt minden merész főúrnak, kinek pártütő szerepet játszani tetszendett. Annak biztos tudata, hogy minden polgár nemesak szóval, hanem fegyverrel is síkra száll: ebben állott biztonsága minden jó kormánynak. Solon e rendelete üdvös volt nem egyedül a személyes lázadás ellen, hanem békehozó a már kiütött forradalomnál is; mert legtöbb esetben a pártok ereje egyenetlen lévén, a gyöngébb kénytelen volt reményét elveszteni. Ezen alapelvből keletkezett az *ostracismus* intézménye akkor, midőn a népföltség eszméje és a demokrata kormányalak legfőbb kincse lett a polgárnak. Ha két pártfőnök nagyszámu párthi-

vekkal egymás ellenében oly kitartó ellenséges állást foglalt, hogy rendzavarástól lehetett félni: legalább 6000 polgár titkos, tehát független, szavazáshoz fogott, és a kisebbségben maradottat, jószágának és becsületének minden csorbája nélkül, tíz évre száműzé. Mert inkább irtózott a józan polgár a pártháború veszedelmétől, hogysem kecsegtető lett volna reá nézve a lehető győzelem.

5. Solon után. — Klisthenes.

Az attikai eseményekről, melyek Solonnak 594-ben létesített ujításait közvetlen érték, bővebben nem értesülünk. Ő maga elutazott Athenből azon meggyőződéssel, hogy visszajöttéig megtartják intézményeit, mert — ugymond Herodotus ²⁶⁾ — az atheniek semmit sem változtathattak rajtok, ünnepélyes esküvel kötelezvén magukat tíz évi engedelmességre. Ezen föltétlen megnyugvás, melylyel a történetíró az esküről beszél, és az ellenkezőnek minden lehetőségét kizárja, mint a görög gondolkozásmódot földerítő adat, említésre méltó. Mindazáltal nem sokára kiujulva látjuk a régi viszályt. A pedices Lykurgus-sal, a paralii Megakles-sel, és a diakrii Pisistratussal élükön heves ellenkezésben állnak vala, midőn Solon visszatért. Őt ugyan a pártok mind tisztelettel fogadták, hanem rendeleteire senki sem ügyelt, noha törődöttsége dacára eleget erőködött a pártdühöt lecsillapítani, különösen Pisistratus mérséktelen becszonját, melynek irányát hamar belátta, féken tartani. Hasztalan; a Pisistratus usurpatiójának kora csakhamar bekövetkezett és tartott majd ötven esztendeig.

Pisistratus hatalmát — becsületesen használta föl; a köztársasági formákon legfőlebb annyiban tön némi változást, amennyit szükségesnek látott a legfőbb hatalom föntartására. Távol volt tőle a szándék az

alkotmányt megdönteni; ellenkezőleg: Solon törvényeit teljes érvényökben föntartotta, és tisztelte emlékét a nagy törvényhozónak, hajdan barátjának, rokonának, kinek gondolatmenetével előbb megismerkedett; sőt a törvény alá helyezvén maga magát, előmozdítá, hogy az atheniek is hozzájuk szoktak, beléjük okultak.

Alatta a nyilvános élet Athenben minden oldalról elevenült és átalakult. Athen kívül-belül új város lett. Új útjaival és közlekedési vonalaival, templomai- s ünnepeleivel fényesen kiemelkedett a görög városok nagy tömegéből, mert a pisistratidák mitsem mulasztának el, hogy összeköttetések által a szomszéd szigetekkel és az aegaci tengerparttal a város befolyását, jelentőségét emeljék. Ezen célra szellemi kincsekkel is gazdagították a várost; a komoly tudományokat és vidor művészeteket, melyek másutt virágzásnak indulának, ide átültették. Már Solon volt azon, hogy Homerus költeményei tantárgyul szolgáljanak az ifjuság nevelésére; Pisistratus, hogy Athennek azt a dicsőséget megszerezze, a teljes Homerust legelőbb birhatni, műértő férfiakat gyűjtött udvarába, kiknek föladatuk volt az egybegyűjtött kéziratokat összehasonlítani, a helyes olvasást meghatározni, a nem odavalót kiküszöbölni, a részeket léteges egészszé rendszerezni, hogy így a hellen dicsőség okmányaúl szolgáljon. Főcélját el is érte. Városa irányadó tekintélyt nyert a honi költészet terén. Homeruson kívül, Hesiodust is ő szerkesztette egybe; s aki a görög nemzeti irodalomról átnézetet akart szerezni, az Athenbe zarándkolt, hogy Pisistratus palotájában a görög irodalom közkinccseit, a bölcsek és költők műveit gondosan leírva, fényesen kiállítva, szemlélhesse. Itt találta azután Görögország élő jeleseit is: Anakreont, kiért államhajót küldöttek Teos-ra, a ceosi Simonidest, a hermionei Lasost és másokat.

Az agg Pisistratusnak kijutott az elégtétel, hogy Athent a hellen műveltség központjául mindinkább

elismerve, s uralmát évről-évre erősbulve szemlélheté. Remélhette is, hogy uralkodói tulajdonokkal felruházott, és általa a kormányba bevezetett fiai a dynastiát föntartják. Hippias lón kívánsága szerint utódja a tyrannisban, és a három testvér híven összetartott; közülk nem volt nehéz a kegyesebb és finomabb Hipparchusnak a második helyet elfoglalnia, és a kormányzás békésebb körében intézkednie. Mindazáltal fölismerhető volt a kormányban történt változás. Mert míg a polgári körből számítás és álnokság által magát fölkuzdó atya tapintatos simaságát mindvégig megtartotta, a polgári élettől egészen idegen fiai fejedelmi sarjaknak tekinték magukat, és az önkény, törvénytelenség, dolyf csakhamar jelentkeztek udvaruknál. És habár a kesernyész Hippiasnak főrésze volt az erőszaknál, Hipparchos sem volt ment a buja tobzódás s egyéb szertelen vágyaktól. E szenvedély zúdította rájuk a Harmodius és Aristogeton összeesküvését, melyet elnyomtak ugyan, de emlékét az elontott polgárvér, a kemény rendszabályok, száműzések, vagyonkobzások, zsarolások nem törülhették el, de sőt előmozdíták a tyrannis bukását, melyet sem az ázsiai kényurak szövetsége, sem a thrák testőrség meg nem akadályozhatott ²⁷).

Miután Hippias és thrák hadai hajóra szálltak volt, az állumnak új szervezetre nem volt szüksége: Solon alkotmánya ismét valósággá lett.

A tyrannis alatt legtöbbet szenvedett a nemesség; azért bukásán is ez mívelkedék legserényebben. A nemesség ellenkezése régibb keltű; a nép csak az utóbbi évek rémuralmától csömörlött meg. A nemesség öntötte véré a Harmodius sikertelen pártütése után, ugyanazette a számkivetés keserű kenyerét; a nemesség szövetkezett Spartával és üzte ki a bitort. Joga volt tehát a kiállott szenvedésekért, a számkivetésben töltött évekért kárpótlast kérni; igényelte is, hogy a soloni alkotmányban biztosított előjogos állását teljes érvénynyel elfoglalhassa.

Másként gondolkodott azonban Klisthenes, ki a kényuralom alatt legtöbbet szenvedvén, mint a spartai segélyhadnak legtevékenyebb eszközölője, és mint az alkmaconi ház sarja — a helyzetnek ura lett. Dédatyja mint a nemesuralom tüzes védője ismeretes volt; atyja süve tyrannus, előbb Pisistratus szövetségese, utóbb a mérsékelt köztársaságiak vezére vala. Ily előzmények után tehette volna Klisthenes, hogy a tyrannist ismét behozza, és maga üljön a trónra, mert az egyeduralom barátai, kik előbb Pisistratust szolgálták, bizonyosan részére állanak; azonképen az oligarchiának is élére állhatott volna, vagy, ha kedve tartja, új pártot szervezhet vala a középosztályból. Azonban ő nem házáról, hanem a hazáról gondoskodott. A tyrannis visszaállítása új vihart idézett volna elő a nemesség részéről. Ha a nemesség túlsúlyát akarta volna érvényesíteni, világos, hogy a nép megint valamely tyrannus védelméhez folyamodik, mi a becsszomjnak, ármanynak, pártoskodásnak kaput nyit, és az állam ismét előestjét üli a harcoknak, usurpációknak és beavatkozásoknak, melyeket épen hogy túlélt. Ő tehát el volt tökévelve az államot ezen circulus vitiosusból kiterelni; ennél fogva a szabadságot vagyis polgári jogokat szélesebb alapra fektette, mi által Athenben a demokratiát létrehozá ²⁸).

A politikai polgárjog a Solon előtti korban csakúgy, mint utána a négy ion törzsreszorítkozott, melyek, tudjuk, szerves és zárt körökből, a genosok- és phratriákból állottak. Attika azon lakói, kik a genos vagy phratria tagjai nem voltak, teljes polgári jogokban nem részesültek. Pedig az ily polgári jogokkal szűkölködő lakosok mindenkoron számosan lehettek, és számuk új telepedések által nöttön nőtt, főleg Athen ikervárosában, a tengerparti Piracusbán. — Klisthenes a létező előjogi sorompót szétrombolta, a kirekesztett tömeget a polgárjogok gyakorlatahoz bocsátván. Mivel ez nem történhetett az által, ha az idegenekből új genosokat és

phratriákat szervez, mert e szervezet a vallásban és hagyományon alapulván, az új genosok soha sem lettek volna a régiekkel egyenjogúak: az ion törzsek tagjait és ezen idegeneket új törzsekbe, kizárólag politikai célú törzsekbe osztotta. Eltörülte ennél fogva a négy régi törzset (*φυλαὶ γένικαι*), és helyökbe tíz újat alkotott, melyek egyesülési alapelve teljesen elütött és független volt a genstől vagy phratriától. Mindenik új törzs (*phyle*) meghatározott számú *demos*-ból vagyis községből, kisebb kerületből állott, melyekhez a birtokosok és lakosok tartoztak (*φυλαὶ τοπικαί*). Egész Attika demosokra volt fölosztva, úgy hogy a klisthenesi alkotmány minden benszülött szabad athenit polgárjogban részesített, ide értve sok *metoekust* vagyis idegent és némely elsőrendű rabszolgát is. Azaz Klisthenes, ha a közönséges rabszolgákat kiveszszük, és csak a szabad lakókat tekintjük, — a *politikai és törvény előtti egyenlőség* jeles elvét létesítette Attikában ²⁹).

Az időpont a kivitelhez jól meg volt választva. A régi alkotmány harminc évnél tovább, egy egész nemzedéken át, üres formaságnál alig volt egyéb. Bizonyosak lehetünk benne, hogy valamint a négyszázas tanács, úgy a közgyűlés megfosztva lévén a szabad szólástól, miben értéke és ingere rejlett, kevés becsülésben részesült, s a kormánypártiakat kivévén vajmi kevesen láto-gatták; a különbség a teljjogú polgár és a nem ilyen —, a négy törzshöz tartozók és nem-tartozók közt a gyakorlatban elmosódott épen úgy, mint hazánkban az ötvenes évek alatt. Ez, úgy látszik, az egyedüli marandó haszon, mely a görög despotismus nyomában sarjazott: összevegyítette az előjogos és nem ilyen polgárokat ugyanegy nyomás által, mely midőn megszűnt, a két nagy osztály közti különbség nem volt fölismerhető.

Mindazáltal Klisthenes terve elég akadályba ütközött. Igen hihető, hogy tervét mindjárt Hippias eltávoztta után tartott valamely tanácskozmányban terjesz-

tette elő, de a nemességben és Isagorasban, Pisander fiában, nagy ellenzésre talált, és csak akkor, midőn itt vereséget szenvedett volt, hivatkozott a népre ³⁰). A tapasztalt ellenkezés okát nem nehéz megfejtetni; mert bármily szükséges volt a reform, összeütközést kellett előidéznie az attikai eszmemenettel. A törzsről divó fogalmat gyökerestől forgatta ki; a törzs ezentúl halmaza volt a demosnak és nem rokon genseknek; szétrombolta a vallás-társadalmi köteléket, a nép vallásos érzelmeivel mindenben egyezőt.

Az ujonalkotott tíz törzs, némi rangfokozatos rendben így következik: *Erechtheis*, *Aigeis*, *Pandionis*, *Leontis*, *Akamantis*, *Oineis*, *Kikropis*, *Hippothoontis*, *Aiantis*, *Antiochis*; neveik attikai legendák hőseitől kölcsönözvék. (Ezen tízes számuk megmaradt Kr. e. 305-ig, midőn két új törzs keletkezett, melyek előbb *Antigonias*- és *Demetriás*-nak, utóbb *Ptolomais*- és *Attalis*-nak hívták. E pusztán két név, melyek nem hőstől, de élő királyoktól vették, már a szabadságnak elenyészését jelöli Athenben.) — Minden törzs bizonyos számú demost (községet, városi kerületet) foglalt magában, melyek összes száma a Kr. e. 3. században százhetvenre rugott. Minden phylének külön imolája és ünnepe volt azon hős tiszteletére, kiről elnevezteték. A tíz hősnek, a demokratia testvéri védnökeinek szobrai, az agora valamely föltetsző helyén állíttattak föl, hogy kinek-kinek szemébe tünjenek.

A demos lón így alkotó eleme az államnak mint személyi, úgy vagyoni tekintetben. Mindegyik demos külön demarchossal, telekkönyvvvel, községi vagyonnal, gyűlésekkel és vallásos szertartásokkal birt; a demos szedte be az adót és kezelte egyszersmind. A demarchos őrizte a polgárok névtárát, hová a bejegyzések községi gyűlések alkalmával történtek. A polgárgyermeket tízennyolc éves korában, a fogadott fiút azonnal bejegyezték, mihelyt gyámatyja esküvel elismerte őt fiának. Polgárjogot csak a közgyűlés ajándékozhatott,

gazdagok azonban pénzen is megvásárolhatták azt, hihetőleg színlett adoptio által. Polgári jogától valakit megfosztani a községnek állott hatalmában; ha ez esetben a megfosztott a népre hivatkozott, ügye újra tárgyalásba vétetett. A tryttis- és naukraria-, szintugy a gens- és phratriaféle felosztás megmaradt, habár jelentőségét mindinkább elvesztette ³¹⁾.

Midőn Klisthenes a polgárjogot kiterjeszté, azon eszme vezérlette: minél többen vannak, kik szabadságot, jószágot és jogot birnak az államban, annál többen lesznek, kik e kincsöket bel- és kültámadás ellen védelmezik. — Solon alkotmányának főpontjait Klisthenes megtartotta ugyan, de kifejtván azokat módosította, főleg a közgyűlést vagy ekklesiát és az előtanácsot illetőleg, mely utóbbi tagjait valamennyi phyléből nyerte, továbbá ami a tisztviselőknek az ekklesia által történendő választását és feleletre vonását illeti. Az ekklesia új erőt, mondhatni új jellemet nyert a polgárok tömeges szaporodása által; szaporodott az évenként választatni szokott tanács is száz taggal, kik immár ö t s z á z a n, minden törzsből ötvenen, hihetőleg már most s o r s által választattak. A közgyűlés tehát valamint az (ötszázas) előtanács sokkal népszerűbb és befolyásosabb lett, mint Solon alatt volt.

Az új phylék föllállítása valamint a tanácsnak, úgy a h a d ü g y n e k átalakítását is maga után vonta. Azelőtt a harmadik archon, az ugynevezett polemarchos állt az összes hadügy élén; ezentúl minden törzsnek külön katonatisztjeivel találkozunk: a taxiarchi (ezredesek) a gyalogságot vezérlék, a phylarchi a lovaságnak állottak élén; ezeken kívül egy-egy strategost vagyis tábornokot választott minden törzs; hypparchos vagyis lovas tábornok kettő volt. A polemarchosi hivatal fönmaradt továbbra is, csakhogy hatalmának szinte tizedrészével, mert azt olvassuk, hogy a marathoni csatában a polemarchos szavazatát csak olyba vették, mint a többi strategosét. A democraticus elvek tárgultával a

tábornokok hatásköre is terjedett; úgy lászik, nem állapodtak meg a szárazföldi és tengeri haderő vezérleténél, hanem a külügyekbe is befolytak oly arányban, amilyenben a kilenc archon végrehajtó hatalma és törvénykezési illetékessége mindinkább csökkent, míg végre rendőri intézkedésekre és vizsgáló bíróságra szorítkozott. Amott a stratégiai terjeszkedései, emitt a néptörvényszékek és eskütszékek tették őket fölöslege-sekké ³²).

A város *pénzügyi* viszonyai e korban épen úgy szenvedtek változást, mint a hadügyiek; úgy lászik, a tisztviselőknek tizenkinti szervezése, minden törzsből egyével, közgyakorlatba jött. Az állampénztár kezelését ugyancsak tíz tagból (apodektae) álló testületre bízta, s ezen intézkedés nyilván Klisthenes korából eredt; mert a későbbi rendelkezés, midőn a pénztár főkezelését tíz kincstárnok, Athena istennő kincstárnokai vették, kik a közjövedelmet a Parthenon belső osztályában őrizték és adták ki utalványokra, későbbi idők szüleménye ³³).

A másod (vagyis elő-) tanácsnak eredeti feladata az volt, hogy a közgyűlés elé kerülendő ügyeket eleve megvitassa; az immár *öt százas tanács* számos közigazgatási és fölügyeleti teendőt vállalván magára, szintén túlment ezen eredeti rendeltetésén. Gyűlései, az ünnepeket kivéve, állandók valának. Az év tíz, *prytania* nevű közre lett osztva; minden prytaniában más törzsválasztotta ötven tanácsnok (buleutae) hivataloskodott, kik prytanes nevet viselének. Az attikai közönséges (12 holdhónapos) évben hat prytania 35 napig, négy 36-ig tartott; a tizenhárom hónapos szökőévben a hivatalos évközök 38, illetőleg 39 napot számítottak. Ezen fölül minden prytania öt hétre (7—8 napos időközre), az ötvenes testület öt 10—10 tagu alosztályra osztatott. Ezen alosztályok mindegyike a sors által meghatározott egymásutánban egy-egy hétig vitte az elnökséget azonképen, hogy naponként más-más előülőt, epistates-t vá-

lasztott sors által köréből, ki azon napon egyszersmind az Akropolis és kincstár kulcsát, valamint a város pecsétjét őrizte. A többi ötszázas, kik nem a prytanizáló törzshöz tartoztak, részt vehettek a gyűléseken, ha nekik úgy tetszett; egyiköknek azonban minden törzsből, azaz a kilenc törzs képviselőinek végzéshezatalnál okvetlenül jelen kellett lenniök ³⁴).

A nagy szónokok korában az *ekklesiát* vagyis népgyűlést minden prytaniában négyszer, szükség esetén többször is egybehítták. Az összehívást rendszerint a tanács eszközölte, de tehették ezt a strategok is. Az elnökséget a prytanes és epistates foglalták el. — Hány-szor gyűjtötték össze a solon-pisistratusi korban? meghatározni nem tudjuk, valószínűleg ritkán; Pisistratus alatt a közgyűlés amugy is üres és hasztalan formáság volt. Fölvirulása korában (Klisthenes óta) a szabad szólás és jogegyenlőség lengé át, és gyökeret vert benne a népfőlség eszméje.

De nem egyedül a souverainitás jogait adta Klisthenes a *közgyűlés*-nek, hanem mint eskütszéket is foglalkoztatá. Már Solon rakta ennek alapját, midőn a népgyűlés kezeibe tette le a jogot feleletre vonni az archont és megbírálni hivataloskodását. Tehát az *eskütszékek* hasznos intézménye is a Solon által megvetett alapon fejlett tovább. Azonban nem hihető, hogy Klisthenes azoknak már ama rendszeres alakot kölcsönözte, melyet Perikles korában bírtak. Okunk van hinni, hogy Klisthenes szerint a harminc évnél idősb férfiak összeségben ítéltek a hazaárulók fölött, mely alkalomra külön esküvel hiteltettek és heliasta nevet viseltek. Idővel gyarapodván a közgyűlés illetékessége, szaporodván a tárgyalandó esetek száma, a közgyűlés is osztályokra oszlott. Athen virágzó korában, Perikles alatt, ezen osztályzás következő volt. A harminc éves és ennél idősebb polgárok összes számából évenként 6000, vagyis törzsenkint 600 jelöltetett ki sors által; e számból 5000 tiz eskütszékbe osztatott, tehát egy

eskütszék 500 bírót számlált, a fönmaradt 1000 póttagul szolgálván az évközben elhaltak vagy távollevők helyett. Mind a hatezren igen erős kitételekkel fogalmazott esküt tettek le s igazolványt nyertek, melyen minden egyesnek neve volt följegyezve s a decuria, melybe a sors elhelyezte. Ha már most valamely ügy a tárgyalásra megérett, sors által határozták el a thesmothetek (hat alsóbbrendű archon), melyik eskütszék és kinek elnöksége alatt lát fölötte törvényt. Megesett, hogy a tárgy fontossága szerint nem egy, hanem több osztály együttesen ítélte valamely ügyben, vagy ha az ügy csekély volt, csak egy osztálytöredék is. Az egyes osztályok az ülőszakban *heliacá*-nak nevezték magokat, noha sajátlag csak az összes közgyűlést illette e név, ha az törvénszékké alakult ³⁵).

A népjog bővülésével még két kérdés függ össze; az egyik: *mikor képesült minden polgár az archoni méltóságra?* a másik: *mióta történt az archonválasztás sors által?* — Azt tudjuk, hogy Perikles korában az atheniek archonjaikat, valamint legtöbb hivatalnokait sors által választották; tudjuk továbbá azt is, hogy minden polpár competálhatott az archonságra, mi úgy történt, hogy nevét a vederbe vetette, honnét az archonok kikerültek; hanem alá is kellett magát vetnie a törvényes vizsgálatnak, dokimasiának, polgári állására, erkölcsi és vallási képességeire nézve. Ekkor t. i. az archonok hatásköre már igen összezsugort volt: az előleges vizsgálatot tették a heliacához kerülendő ügyekben, a tanukat vallatták, az ekklesiában és eskütszék-nél elnököltek, a kisebb vétkeseket pénzbírságban elmarasztalhatták.

Ezen három politikai intézmény: a) minden polgár képesülése az archoni méltóságra; b) a sorshuzás által történt archonválasztás; és c) a strategok és eskütszékek hatáskörének tágulása az archoni hatalom rovására, — mint három láncszem függ össze; eredetőknek is, ha nem egészen, de közel egy-keltűnek kell

lennie úgy, hogy az első pont alatti lehetőség az utóbbiak keletkezését nem követte, hanem valamivel megelőzhette. A sorsnak divatba hozatala a hivatalnokok választásánál nagy jelentőségű: ez vetköztette ki a jogegyenlőséget fictiójából, midőn gazdagot szegényt egyaránt hivatalba juttatott. De a sors behozatala szükségkép maga után vonta az archoni hatalomkör kisebbedését, mert az eredeti tágkörű archoni méltóság oly hivatal volt, mely jeles tehetségeket kívánt; amiért a tábornokok vagyis strategok, kikre az archonság legfontosabb jogköre átszállt, soha sem választattak sors, hanem mindvégig kézfölemelés által.

A sors általi tisztujítást, Plutarchus tanúsága szerint ³⁶⁾, Aristides ajánlotta legelsőben a plataei csata után, midőn az atheniek közös erőfeszítéssel üzvén ki a persákat, visszatérének szétrombolt városukba. Megmagyarázható innen az is, miért nevezik későbbi írók Klisthenes alkotmányát aristokratikusnak; mert jóllehet a testületeknek u. m. a tanácsnak, ekklesia- és heliacának nagyobb hatalmi polcot és fontosságot engedélyezett, mégis: 1. megtartá az archoni méltóságot eléggé terjedelmes törvényhatósággal és a polemarchost fővezéri minőségében; 2. a választást szavazás és nem sors által foganatosíttatta; 3. a soloni timokratia negyedik osztályát nem képesítette (legalább nagyobb) tisztségekre. Igaz ugyan, hogy financiaális szempontból a soloni négyes census még sokáig érvényben maradt, még a peloponnesusi háború után, a harminc oligarcha kormánya alatt is: hanem Klisthenes föntartotta azt politikai célból is, amennyiben a polgárság nagy tömegét a személyes hivataloktól, — milyenek az archonok, strategok stb. valának, — folyvást távol tartotta.

Az *areopagus* is nagy változásokon ment keresztül. — Solon alatt az első hatóság volt az államban, és a nagy törvényhozó maga tagja lévén a testületnek, hatalmát bővítette; Klisthenesnek azonban meg kellett vele, mint a reactio tűzhelyével küzdenie, és győzvén,

azt megaláznia. Minthogy merő exarchonokból állott, akik a lefolyt tíz év alatt a pisistratidák teremtményei valának, misem természetesebb, mint hogy a restaurator Klisthenes nagy ellenesei lettek. Midőn pedig már baráti érzelmű tanácsosok kerültek a testületbe az új archonokból, akkor az ötszázas tanács és közgyűlés eltulajdonította már a főhatalmat, melyet kezei közül többé ki nem bocsátott. A plataeai csata után bekövetkezett liberalisabb reformkor az areopagus ismét mint oligarchai ellenzék szerepel; s ez ismét természetes. Klisthenes alatt, mint tudjuk, az archonok még nem lettek sors által megválasztva, hanem szavazás útján: nagyon emberi dolog tehát, hogy noha a három első osztály polgárai tekintettek megválaszthatókul, mégis csak a gazdagok jutottak ezen, még mindig eléggé fényes és jövedelmező polcra, kik aztán közös hajlamuknál fogva nem csekély mértékben érezhettek aristokratikus rokonszenveket maguklan.

Egy másik nagy fontosságu intézmény, melyet kutfőink Klisthenesnek tulajdonítanak — az *ostracismus* (cserépitélet); főlebb, Solonnak a semleges polgárról kimondott ítéleténél, már emlékezőnk róla. Nem hiszszük, hogy valaki túlzással vádoljon ezen állításerő: az ostracismus nélkül a demokratikus intézmények alig értek volna meg teljesen. — Az ostracismus által a polgár minden előre bocsátott vád, vizsgálat vagy védelem nélkül tíz — később öt évre száműzetett; de emellett se birtokában, se hírnevében csorbát nem szenvedett; büntetése csak abban állott, hogy szülővárosától távol, valamely görög városba kellett távoznia. Bóknak lehetett az egészet tekinteni, s annak tekintették csakugyan, midőn mintegy kilencven évvel Klisthenes után Nicias és Alcibiades összetűzésénél Hyperbolust érte a megtiszteltetés. A két pártfőnök, ugyanis, ostracismusra szavazást ajánlott azon reményben, hogy kettőjük egyikét éri a száműzetés, de a szavazás előtti napon kibékülvén, a villámhárító szerepet bizonyos

Hyperbolus, épen nem veszélyes egyéniség játszott: ekkor már túlélte volt magát ez intézmény. Nevét az ostracismus a használatos eljárástól veszi, mely abban állott, hogy minden polgár annak nevét, kit számkivetésre ítelt, cserépre vagy ostrigakagylóra írta és az illető edénybe bedobta. — Említve volt, hogy a görög városok kormányai jók, rosza, demokraticusak, oligarchicusak, ha modern fogalmak szerint ítélünk, egyaránt gyöngék valának. A kormány ereje (kivevén az idegen zsoldosokban bizakodó despotáé) elégtelen volt akármely, csak némileg segélyzett összeesküvést vagy forradalmat elnyomni, hacsak nem a polgárok jóakarató segélye által. Életfeladata volt tehát a kormánynak a nagybefolyású férfiakat pártjok köréből kiragadni, nehogy veszélyessé váljanak. Oligarchák és despoták kényők szerint használták a számkivetést, jószágfoglalást, sőt öldöklést minden veszélyes elem ellenében. De a köztársaság, hol épen az egyesek önkényét leginkább félték, hol vizsgálat és védelem után mindig a törvény mondta ki a „bűnöst“, és a személyes biztonság a polgár büszkesége, — irtózik ily kivételes hatalomtól. Pedig mikor Klisthenes a Pisistratidák elűztével a próbát még ki nem állott alkotmányát kiadta, és ellenzékeskedő, az alkotmány iránt tiszteletet nem tanúsító oligarchákkal volt körülveve, ilyesmire csakugyan nagy szüksége volt; vagy midőn két vetélytársat annyira elvakít a pártszenvedély és személyes gyűlölet, hogy a mérséklet szavára nem hallgatnak, hanem félelem- és becsszomjtól sarkaltatva egymást mindenáron, kerüljön bár az alkotmányba, megbuktatni igyekeznek, — akkor is szükséges a pártatlan, józan közbenjárás, mely a vizsályt ideje korán megszüntesse. Ezen esetekre ily intézkedés volt az atheni törvénykönyvben: Semmi törvény se hozassék egyes polgár ellen, hanem mindig valamennyi atheni polgár ellen, kivevén ha hatezer titkon szavazó polgár jónak látná. Ez volt az alkotmány egyik alapelve, és az ostracismust kivételes álla-

potnak tekinték. — Mielőtt a jogeset szavazás alá került, a tanácsban gondosan meghányták, és a közgyűlés is helybenhagyta tárgyalását. Az évnek hatodik prytaniájában együtt tanácskozott a két testület, vajon a köztársaság létele annyira veszélyben van-e, hogy ily kivételes rendszabály szükségessé vált? Az igenlő válasza napot határoznak, melyen az agorát palánkkal keríték körül, tiz bejárást hagyván, mindegyik törzs számára egyet, és tiz hordót vagy edényt állítanak föl, melybe a belépők annak nevével ellátott kagylót vagy cserepet dobtak, kit száműzni akartak. Este a szavazatok összeolvastatván, ha valaki 6000 szavazatot kapott, arra kimondták az archonok a száműzetést, ha nem kapott annyit, az egész cerimonia hasztalan volt. — Tiz napot engedtek aztán az elítéltnak ügyei rendezésére, melyek elteltével Attikából eltávozott a kijelölt helyre. Mert a nép ítéletén fölül, így gondokozának az athéniek, nincs hivatkozás, és nemes törekvésük csak arra volt irányozva, hogy az ítélet minden elővigyázati rendszabály megtartása mellett, érett megfontolással és a vesztegetés lehetősége nélkül történjék. Bizonyos megnevezett személy ellen kérni az ostracismust nem lehetett; az indítványozó mindig a maga személyét is kockáztatta; vagyis az elkeseredés oly pontjára kellett jutni a pártoknak, hogy az ügy bármely részre való eldőlése kívánatossá vált. A polgárhoz intézett kérdés körülbelül így lehetett formulázva: Van-e valaki, kiről hiszed, hogy az állam főállására veszélyes? Ha igen: ki az? És ez esetben is az összes polgárság negyedrésznének kellett ugyanegy véleményen lennie.

Gondja volt a törvényhozásnak, hogy az ostracismus fájdalmas következményeket ne vonjon az elítéltre, kivéven az érzetet, mely a hontalansággal elválhatlanul egybe van forrva. És ez intézkedés nem mutat köznapi bölcsességre; ennek folytán a közönségnek nem volt oka visszariadni a politikai vitatkozástól, mely a csecsemő demokraciát érett férfivá nevelé anélkül,

hogy egyetlen merénnyt intéztek volna ellene; míg más részről a demokrata formák csendes hatása oly erkölcsi érzetet keltett a népben, melynél fogva a törvényeket minden fölött tisztelé, és a mely érzet az ostracismust később fölöslegessé tette. A támadó demokratiánál elengedhetlenül szükséges volt; a növekvő és küzdő demokráciában hasznos; az érett demokratia azonban megállhatott nélküle s meg is állt. A kilencven évvel Klisthenes után Hyderbolus ellen intézett ostracismus az utolsó volt. Ezen kilencven év alatt mintegy tiz egyénről halljuk, hogy cserépszavazat útján ment számkivetésbe. Az első Hipparchus Charmus fia, Cholargus községből, az elűzött Pisistratusiak rokona; aztán Aristides, Themistokles, Cimon és Thucydides a Melesias fia, mindannyian híres pártfők; utóbb Alcibiades és Megakles, a híres Alcibiades atyai és anyai ösei; Kallias, előkelő családból származott férfiú; végül Damon, Perikles tanára zene- és költészetben, híres bölcsész. Klisthenesről is mondják, hogy saját törvénye őt is sujtotta, de ez kevés hitelt érdemel. Miltiades pedig nem került cserépszavazat alá, hanem vétsége miatt vonták feleletre és büntették meg.

Az ostracismushoz hasonló eljárás divott Argosban, Syracuseban és egyéb görög városokban, de itt, így tudósítanak régi írók, pártérdeknek szolgált; névszerint Syracuseban a geloni dynastia elűzetése után oly igaztalanul és gyakran használták, hogy a gazdag és tekintélyes férfiakat a közügyek szolgálatától egészen visszariasztotta, minek folytán csakhamar meg is szűnt. Bővebb adataink ezen intézmény behatóbb megbirálásához hiányzanak. Valamint ezen következtetést sem vonhatjuk: mivel az ostracismus Athenben üdvös hatású volt, más államban, más körülmények közt is azon jó szolgálatot tette; s annál kevésbbé vonhatjuk e következtetést, mert nem tudjuk, vajon oly elővigyázati rendszabályokat, mint pl. a szavazatok nagy mini-

muma, használtak-e másutt; Diodorus a petalismusról (igy hitták a syracusaei ostracismust a „petalá“-ról vagyis olajfa-levélről, melylyel szavaztak,) ennyit sem említ ³⁸⁾.

Ilyen volt az első atheni demokratia, mely támadását valamint a Hippias és családja ellen kelt reactionnak, úgy másrészt Klisthenes szövetkezésének a polgárjogot nem élvező tömeggel — köszöni. Középen áll a Solon által enyhített oligarchia — és azon kiképzett arányos demokratia közt, mely később, a peloponnesusi háború kezdetén, Perikles végeveiben virágzott. Valóban nevezetes forradalom volt ez, minthogy nemcsak a polgár érzelme- és gondolkodásában, hanem politikai és társadalmi életében is tetemes változást okozott. Beosztá a polgárt a hopliták sorába, új fegyvertársak közé; nevét a demos névtárába, vagyont annak telekkönyvébe jegyezte be a demarchos, ezen eddig ismeretlen hivatalnok; az évet a törvénykezés végett, tiz szakra látja beosztva a polgár, ezeket immár prytaniáknak hívják; mindegyik időszakot ünnepélyes és szabadelmű közgyűlés nyitja meg, hol megjelennie szabad; ezen ekklesiát a tanácsnak prytanes nevű tagjai hívják egybe, ők elnökölnek: mindez, még a tanács tagjainak száma is új előttte; politikai jogait mint oly törzsnek tagja gyakorolja, melynek neveszintén új, és a tiz felisten egyikétől van kölcsönözve, kiknek szobrai az agorában állítvák föl, és akik által az összes attikai néppel van összekötve. Ezek és mások oly újdonságok, melyeket a polgár mindennapi életében vő észre. A legfontosabb azonban a népfölségnek a tiz törzs alapján elismertetése, tekintet nélkül a phratriai és genosi eredetre; a szabadszólás és jogegyenlőség, mely különbséget nem ismert, csak a soloni timokratia-t tartotta még főn négy fokozatával a passiv válasz-

tási jogra nézve. Igen sok polgár számára ezen ujítás főleg azért volt nagyértékű, mert kiemelte őket a metoekok és rabszolgák alacsony sorsából; a legtöbbet pedig azon fölséges politikai eszmével gazdagította, mely a görög szellembe mélyen benyomódván, képes volt a legnagyobb hála-, ragaszkodás-, engedelmesség- és áldozatkészséggel eltölteni az állam iránt.

Hatását már a legközelebbi kor érezte. Isagoras, Klisthenes ellenese, Spartát tettelegesen segélyével elfoglalta ugyan az Akropolist, Klisthenes száműzve volt; de midőn alkotmányát akarta megmászítani, föltámadt a nép, és a védnök Spartát pártfogotjával együtt elűzte. Klisthenes visszatért. A félelem újabb spartai közbenjárástól annyira elfogta az athenieket, hogy a persa szövetségét is keresték, de mivel ez függetlenségök föláldozásával esett volna, inkább lemondtak róla. E közben a szégyenvallott Sparta, hogy a csorbát kifenje új hadjáratot tervezett Athen ellen, melyben Isagorast despotául akarta föltolni. Nem bízván önerejében, fölhívta peloponnesusi összes szövetségeseit, anélkül hogy a hadjárat célját velök tudatná. Eleusisig haladt a szövetséges haderő, de itt kivilágolván az eddig gondosan takargatott terv, föloszlott az egész tábor. — Sparta ez alkalommal először tűnik föl mint egy, magát kötelezettnek érző szövetség feje és vezére, mely hadjárulékot (contingenst) kíván. A hegemonia immár tettekben nyilatkozik, de elégtelen módon, mert köztanácskozás és megegyezés nem előzi meg. — A szövetségeselek másik fele: a boeotok és chalcisiak szintén Eleusis felé tartottak, de Athen polgárai megakadályozák az egyesülést és ugyanegy napon két diadalt aratván, külön-külön megverték a boeotokat és chalcisiakat ⁸⁹).

E győzelemnek egyik sajátságos következménye magára vonja figyelmünket. Az atheniek mintegy 4000 szegényebb polgárt *gyarmatosítának* a gazdag chalcisi nemesség elkobzott jószágaira. Az első eset, mely Athen jobb napjaiban mindinkább lábra kapott, részint,

hogy az elszaporodó szegénységtől szabaduljon, részint helyőrségnek ellenséges vagy kétes hitű népség közé. Efféle attikai telepesek (kleruchok), — mert gyarmatosoknak a szó görög értelmében nem nevezhetők, — polgári jogaikat otthon el nem veszítették, jóllehet a meghódított földnek részletbirtokosai lőnek.

Időközben Sparta eltelve szégyentől az Eleusisnál szenvedett kudarc fölött, ismét fölfogta régi tervét, és követeket küldött összes szövetségeseihez, követeket Hippiashoz, kivel újabb szerencsét kívánt próbálni: jőjjenek Spartába az iránt tanácskozendók, miként lehetne Hippiast trónjára visszasegíteni? — Ezen gyűlekezet, mint a görög politika új korszakának kezdete figyelmet érdemel. Sparta hatalma, nevelési rendszere és a körülmények szerencsés alakulása által a főnökséget a Pelops félszigeten in thesi elismertette; midőn azonban gyakorolni is akarta, összejöttek ugyan szövetségesei, de vakon engedelmeskedni nem akartak; most tehát, hogy közreműködésükről biztosítsa magát, vagy leglább meggyőződjék érzelmeikről, szövetségi gyűlést hívott össze, a közös ügyet meghányandó. Első eset, hogy Görögország önálló egységei nagy része önkénytes és rendszeres egyesületté vált. Nevezetes ezen gyűlés a görög gondolkozás megértésére, mely itt nyilatkozott, és mely a később kifejtett közérzulettől igen elütő.

Midőn Hippiast az egybesereglett szövetségeseinek bemutaták, sajnálatukat fejezik ki a spartaiak, hogy őt előbb trónjától megfosztották; haragjokat és aggályukat Athen szemtelensége fölött, melyet eddig ugyan csak a szomszédok éreznek, de melytől idővel mindnyájan tarthatnak; végre azon hő ohajtásukat: segítsék vissza Hippiast, hogy így előbbi igaztalanságukat jóvá tegyék, s a döllyfős Athent leigázzák. De ez a javaslat, noha Spartától eredt, nem talált helyeslésre a szövetségeseknél. Hippias iránt ha éreztek is rokonszenvet, de Athen iránt nem ellenszenvet, legkevésbé

pedig félelmet, hanem igen utálatot a despotaság iránt. Ezen érzület tolmácsa a korinthusi követ Sosikles volt. A nyersen erőteljes beszéd, melyen Herodotus beszélteti a követet így kezdődik: „Valóban az ég a föld alá süllyed, és a föld az ég fölé magasul, az emberek pedig a tengerbe költöznek lakni, és a halak az emberek lakhelyeit foglalják el, ha ti, lacedaemonok, a jogegyenlőséget megsemmisítvén a kényuralmat az államba visszahelyezni készültök, minél nincs igazságtalanabb, nincs vétkeesebb az emberek között. Ha azonban ti jónak látjátok, hogy az államokat kényurak kormányozzák, előbb önmagatoknál állítsátok föl, azután kísértések meg fölsegíteni másoknál. De így, midőn kényurat soha sem tapasztaltatok, sőt igen gondosan ovakodtok, nehogy Spartában ilyen támadjon, méltánytalanul mívelkedtek társaitokkal. Ha nektek oly tapasztalataitok volnának a kényurakról, mint nekünk, bölcsőbb tanácsot adnátok ez ügyben, mint jelenleg.” Ezen élénk beszédet a jelenlevők helyeslő fölkiáltásai követték, és Hippiasra senki sem hallgatott ⁴⁰). A görög közszellemet a demokrata intézvények lelkesíték e korban és hatását bámulták. Herodotus maga az atheni győzelmekre következő lelkesült szavakra fakadt: „Igyen nőttek az atheniek erőben! És mi nem nemcsak e példán, hanem sok másokon is azt tanulhatjuk, mily drága kincs a szabadság. Mert mikor az atheniek kényúr alatt állának, hadban egyik szomszédukat sem multák fölül; mihelyest azonban túladának a despotán, valamennyiek közt, igenis, az elsők lettek. Ez bizonyítja, hogy míg egy ember elnyomá őket, gyengék és bárgyúk voltak, mint a szolganép, mely urat szolgál, főlsszabadulván ellenben mindenki a maga jobblétén működik.” — Velősebb jellemzését ama gyors haladásnak, melyet az új népuralom Attika lakóiban előidézett, főlösleges keresnünk.

6. A demokratia betetőzése.

Nem sokára ezen események, illetőleg Klisthenes újításai után kezdődtek a persa háborúk, melyekben az atheni nép fényesen bebizonyította, mily hathatós önérzet, bátor elhatározás és ernyedetlen tetterő lakik benne. A marathoni győzelem, melyet Athen szinte egymaga vívott ki, a salamisi diadal, melyre a többi görögséget csaknem akarata ellen kényszerítette, megszábadítá Hellast a fenyegető barbar elnyomás veszélyeitől, és jogot szerzett Athennek a dicsőségre, hogy „Hellas támoszlopának“ neveztesse a költő Pindarus által. És e dicsőség nem egyedül a hadvezérek lankadatlan kitarását és bölcs intézkedéseit illeté, hanem megillette a népet is, mely a kitűrésben osztozni, amaz intézkedéseket végbeinni képes volt, és a nép közül szintén nemcsak a magasabb rendűeket és birtokosokat, hanem hasonló mértékben az alsóbbakat és szegényebbeket is. Ez indította Aristidest, az államférfiút, kit honosai az „Igazságos“-nak neveztek, hogy a sorompót elmozdítsa, mely a szegényt az államhivataltól elrekeszté. Nem mintha azon hiszemben lett volna, hogy kiki válogatás nélkül alkalmas a hivatalra, hanem mert elképzelte, mennyire fájhat a valóban képzettnek, milyen a legalsó osztályban is csak volt, ha azért zárják ki a főbb hivatal- és méltóságból, mert nem bír annyi értéket, amennyi őt valamely felsőbb osztályba sorozná.

Aristidestől Periklesig, úgy látszik, azon időszak, midőn az atheni demokratia betetőzését nyerte azon újítások által, melyek a törvénykezés, törvényhozás és közigazgatás terén létre jövének.

A nagy változás a *törvénykezést* illetőleg abban állott, hogy a polgárok tetemes része meghatározott törvényszéki osztályokba soroztatott, hatáskörüik e minőségben tágult, és tevékenységökért némi díjazást

nyertek. Nem szabad elfelednünk, hogy a Klisthenes alkotmányában az archonok és a főtanács (Arcopagus) még mindig kitűnő hatáskörrel bírtak, habár a népgyűlés befolyása a törvényhozásnál az ekklesiában — és a törvénykezésnél a heliaeában mindinkább érvényre jutni törekedett. Azt sem szabad szem elől tévesztelnünk, hogy a közigazgatási és birói hatalonnak elkülönzése egymástól, melyet korunkban az állambölcsészek oly fontos vívmánynak tartanak, a régiek nem érvényesítették. *) Valamint a római királyok és consulok, a praetorok alkotása előtt, ugy Athenben is az archonok, az Arcopagus- és a Klisthenes-alkotta ötszáz tanács egyaránt végzett közigazgatási teendőket, bíráskodott és büntetett. Ítéleteiket föllebbezni *tényleg* nem lehetett, mert habár az ekklesia számot kérhetett a hivataloskodásról általában, és ezen jogával nemcsak a hivatalév végén élt, hanem vannak eseteink, midőn évközben is tett le archont, strategost ¹⁾): mit kelljen tartanunk a testületek felelősségéről, tapasztalásból tudjuk, főleg ha tagjai, mint az Arcopaguséi, élethossziglanra választattak. A megvesztegetésnek tehát tárt kapu volt nyitva.

Említettük, hogy Aristides, hazatérvén a Salamisra kivándorolt atheniek, mindazon törvények eltörlését indítványozta, melyek a hivatalképességet a vagyonhoz kötötték, és indítványa, hogy minden polgár hivatalképes azaz választható legyen, elfogadtatott. De ez is csak az elv diadalma volt. Az új törvény tetteleg keveset változtatott a régi gyakorlaton, és a kibővült választási jog mellett is, többnyire a gazdagok osztályából lettek a tisztviselők, kik ugyanazon oligarchicus érdekek- és rokonszenveknek hódoltak, melyek már előbb a tekintélylyel való visszaélést szülték. Pedig a

*) „Eine völlige Trennung der Administration von der Justiz hat in Griechenland nie stattgefunden“. Herman, gr. Antiquitt. I, 53.

democraticus érzület az atheni nép nagy tömegében Aristidestől Periklesig folyton növekedett, míg Perikles és Ephialtesben oly vezérekre találta, kik a conservatív párttal és Cimonnal, ennek vezérével, vitézül szembeszálltak.

Biztos tudomásunk nincs ugyan arról, Perikles hozta-e divatba a *sorshuzást* (szavazás helyett) az archonok és egyéb tisztviselők választásánál; de ezen időben kellett ezen változásnak történnie, és pedig azon célból, hogy szegénynek, gazdagnak egyenlő esélyei legyenek minden tisztségre, ha a dokimasia vagy előleges vizsga által képesítve van jelöltül föllépni. Nagy valószínűséggel állíthatjuk azonban, hogy Perikles- és Ephialtesnek köszönheti Athen a népdikasterionok vagyis rendesen fizetett eskütszékek gondos szervezését, mi a polgárok jellemfejlődésére fontos befolyással birt. Ők vonták meg a tisztviselőtől a birói és büntető hatalmat, melyet ekkorig gyakorolt vala, és azt, polgári és fenyítő ügyekben egyaránt, a *diastákra*, vagyis a polgárok sorából választott esküttekre ruházták. Ugyanis mint fölebb említettük, az összes attikai polgárságból évente hatezren lettek sorshuzás által dikasztákká elválasztva, kik ötszázankint tíz eskütszékbe vagyis decuriába fölosztatván, gyakorolák a birói hatalmat; a hatodik ezer póttagokul szolgált. A tisztviselő azontúl nem látott törvényt, nem szabott büntetést (a potomügyeket és kisebb pénzbírságokat mégis ide nem értvén), hanem csak egybehívta az eskütszéket, és a már előre megvizsgált jogesetet tárgyalásul előterjeszté. Melyik ítéljen a tíz decuria közül? ismét a sors dönté el, amiért senki sem tudta előre, mely törvényszék elé kerül ügye; az elnöki széket azon tisztviselő foglalta el, ki az előleges vizsgálatot tette volt, a tanuvallatás, a vád- és védbeszédnek azonban az egész törvényszék előtt történtek; az elnök azután rövidletben ismételte a tényálladékokat, mire a dikasterion ítelt. — Megjegyzendő, hogy a *békebirák* intézménye is nagyon

divatozott Athenben a magánügyek elintézése körül. Evenkint meghatározott számú hivatalos békebírákat választottak, kik a felek megegyezésével mint elsőbírárság ítéltek a polgári közös ügyekben; ha ítéletökkel a felek egyike elégtelen volt, ügyét a rendes törvényszékhez föllebbezhette ⁴²⁾.

Nincs szándékunkban e helyt azt állítani, mintha a nép Perikles és Ephialtes kora előtt nem ült volna törvényszéket némely ügyekben; ellenkezőleg, nem kételkedünk azon, hogy a heliaca vagyis népgyűlés köteleességfelelőtt hivatalnokok fölött vagy közügyekben ítelt is; sőt megtörténhetett, hogy nem mindig az egész heliaca, hanem annak sors által meghatározott töredéke előtt is történt tárgyalás; de másrészt nem szenved kétséget, miszerint a dikasteriumok rendszerezése, az összes polgári és fenyítő törvénykezés odaautalása az eskütszékek elé Perikles kora előtt nem történhetett, minthogy ez időbe esik a nagyszámú dikasták *díjazása*, mi nélkül nem képzelhető, hogy a szegény polgárság annyi idejét föláldozhatta volna a közjónak ⁴³⁾. A „szövetségesek“ fölött gyakorolt bíráskodás óta az attikai heliasták túlterhelve voltak ügyekkel. Az ünnepek és közgyűlések (ekkesziák) kivételével minden nap törvényt ültek; az egész város nagy törvényszékhez hasonlított, ha az esküttek táborá, az összes polgárság jó negyedrésze, kora reggel elindult, különkülön osztályokba sietvén. Az itt töltött időt és fáradságot pótolni méltányos dolog volt, és pedig annyival inkább, mert régi szokás az igazságtevésért díjt fizetni; a békebíráknak is fizettek a felek; és most a törvényszéki díjak is eszközt nyújtottak a kívánt kárpótlásra. Ily módon alkalmasint esett, hogy a polgárok e fölségi joguk gyakorlatáért az államtól pénzt kapjanak; kaptak pedig minden törvényszéki napra eleinte egy oboloszt, mely összeg a peloponnesusi háborúkor három annyira (6—18 oszt. ért. krajcár) emelkedett, miből kezdetben épen csak hogy kenyérre telt, utóbb azon-

ban igen óhajtott keresetiága volt a szegényebb osztálynak.

Föltünőbb a díj a *közgyűlésen* való megjelenésért. Mert míg az igazságszolgáltatást más számára tett munkának tekinthették, itt, az ekklesiában felségi jogait maguk számára gyakorolták; tehát az uralkodó mintegy magát jutalmazta. Azonban a részt vevés a negyven rendes és nem kevés rendkívüli közgyűlésen a szegény részéről áldozattal járt, és a demokratia megkívánta, hogy ne csak a fővárosban tartózkodó független előkelők, ne csak a vidéki gazdag földbirtokosok, hanem a kevésbbé módos emberek, a szegény kézművesek és effélék is részt vegyenek a közgyűléseken, miután a távolabb lakó földnép amugy is akadályozva volt szavazati joga gyakorlatában. Az obolus behozatala határozott az aristokratia befolyása fölött! Később a tanács tagjai számára is egy drachma (39. 29 kr.) napi díj rendeltetett; sőt a közszónokok is fizetést huztak, ha az állam érdekében szóltak a gyűléseken. Így terjeszkedék a díjazási rendszer az összes államéletre; újítás, mely az egész állam jellemére befolyt. Athen hátat fordított a régi hellen fölfogásnak, mely a közügyek részeseiben független politikai állást föltételez, és azt vallotta, hogy a mesterembernek, iparosnak nincs szólni-valója a közügyekhez. Jelennen pedig épen abba helyezte büszkeségét a város, hogy mindennemű polgára ért az államügyekhez, tud a törvényekhez és perrendtartáshoz, biztosan ítél, gyakorlattan beszél, és fölváltva hol kormányoz, hol engedelmeskedik ¹¹⁾.

Elképzelhető, hogy a fontos átalakítás nem történt nagy tusa nélkül a két párt: a *reformerek* t. i., kiknek élén Perikles és Ephialtes állának, és a *conservatívek* vagyis oligarchák közt, hová az Arcopagus és, Cimonnal élükön, azok tartozának, kik Klisthenes alkotmányát csorbíttatlan föntartani, a tisztviselőket szavazás — és nem sors által választatni, a

közigazgatási és birói hatalmat továbbra is együtt tartani erőlködének.

Az *Areopagus* tömérdeket vesztett az ujítások által. A Solon alkotmánya az aresdombi tanácsnak (*ἡ ἐν Ἀρείῳ πάρῳ βουλὴ*), mint említettük, nagy hatalmat adott: a törvényőri és felügyelői hatalmat az összes államélet fölött ⁴⁵⁾; s később a harmincak buktával, midőn a visszaállított népuralmat üdvösen korlátozni és mérsékelni törekedtek, ugyancsak az *Areopagus*ra bízák: örködni, hogy a tisztviselők a törvényt pontosan megtartsák. Isokrates azon eszményi rajzában, melyet az időközről adott, midőn a soloni alkotmány hamisítlan főnállt vala, az újabb idők baját kettős hibában látja fenekelni; ezek egyike a tisztviselők sors általi választatása, mert míg Solon alatt a szavazat útján történt ez, a legderekabbakat és legméltóbbakat választották; a másik — az *Areopagus* változott állása, mely hajdan nemcsak a hivatalnokok ügykezelésére, hanem minden magán polgár viseletére ügyelt, és azok erkölcsbe ütköző vétségeit intés, fenyegetés és büntetés által korholta ⁴⁶⁾. Hasonlóan magasztalja Aeschylus is e főtanács erkölcsjavító befolyását. Azonban az *Areopagus*nak e tágas jogköre oly időbe esik, melyről sovánny és hiányos tudósításaink vannak, és semmi adattal sem birunk e főtanács viszonyáról a másodtanács- és népgyűléshez, arról sem, mi módon gyakorolta felügyelői jogát a tisztviselők és polgárok fölött. Csak annyit gyaníttat Philochorus régi író, hogy valamint később a nomophylakes, az *Areopagus* is birt joggal ellentmondani oly végzés hozatalánál, melyet törvényellenesnek vagy károsnak hitt, és ellentmondása által akadályozni a szavazást, vagy ha ez már megtörtént volna, a végrehajtást megsemmisíteni talán a *graphe paranomon* által, melyet egyik tagja beadott. Visszahelyeztetvén „Euklides kora után“ régi hatalmának leglényegesebb jogkörébe, működéséről bővebb tudósításunk van. Miként gyakorolta felügyelői jogát a tisztviselőkre: annak egy

példájával birunk, melyből kiviláglik, hogy büntető joga korlátolt vala, és a fontosabb ügyeknél arra szorított csak, hogy a vétséget a népgyűlésnek följelentette. Nem-tisztviselők ellen vizsgálatot rendelt hol saját elhatározásából, hol a népgyűlés megbízása folytán, és e vizsgálat kapcsán következhetett a vád. — Ami az erkölcsi fölügyeletet illeti, vagyis a jogot valakit botrányos életmódja iránt kérdőre vonni, szintén birunk néhány példát e későbbi korból; ide sorolandó a graphe argias, azaz a vád, mely alá azon egyént helyezték, ki vagyonnal nem bírván, becsületes munka helyett, henyén csavargott; továbbá a jog bevádolni azt, ki örökölt jószágát eltékozolta; vagy aki fölösleg pompát űz. Isokrates állítása szerint hajdan a nevelésre is fölügyelt az Areopagus, de ennek nyoma nincs. Befolyását azonban a vallási ügyekre megtartotta továbbra is, akkor is, midőn politikai befolyása igen csorbult⁴⁷⁾. Minden arra mutat, hogy az Areopagus hatalma mindenkor kényes és kérdéses dolog volt, nem lévén kényszere, mely által akarátát a másodtanács, népgyűlés vagy heliaea ellenében érvényesítse; másrészt kétséget nem szenved, hogy a tisztelet, melylyel iránta a nép viseltetett, igyekezeteit igen elősegítette. Még a későbbi korban is, midőn a nép gondolkodása eltért ősei érzületétől, csalhatlan jelét adta mély hódolatának az Areopagus iránt; mennyivel nagyobb volt tehát a hódolat akkor, midőn „a demokratia vagyületlen bora a népet még el nem kábította volt“, hozzávethetjük. Egyébaránt az Areopagusban magában szigorúan erkölcsösszellem uralkodott; tiszteletre méltó életmód, az istenek és emberek iránti köteleességek élénk érzete elannyira: hakik netalán mint kevésbbé jók léptek a testületbe, annak magatartása oly hatást gyakorolt rájuk, hogy rövid időn átváltoztak, megjavultak. Tisztán aristokratikus intézmény volt ez legkivált Solon azon intézkedésétől fogva, mely szerint a csak érdemült exarchonok léphettek tagjai sorába; tehát csak tisztas

öreg férfiak a leggazdagabb eupatridák rendéből. El nem szabad e fölött még felednünk, hogy az areopagiták a vallással is szoros viszonyban állottak, és mintegy szolgálai valának ama istenségeknek, kiket a főtisztelet illetett, ők levén az örök igazság és jog őrei, az igazak védői, a gonoszság megtorlói. Végre ugyanők voltak letéteményesei holmi szent hagyományoknak és rendeleteknek, melyektől az állam üdve függött. Szóval a legfőbb tisztelet bennök összpontosult. Ezekből megfejtethető az ellenszenv, melylyel ezen természeténél fogva is aristokratikus főtanács a demokratia iránt viseltetett.

Cimon és Perikles közt a politikai ellenkezés örökölt vala, mióta Miltiades (Cimon atyja) ellen a vádat Xantippus (Perikles atyja) indította, mely az előbbi elítéltetésével végződött. Monnón a város előkelő családjaihoz tartoztak, s ezen születési előnyük összekötve Cimon hadi vívmányaival egy részről, másrészt Perikles politikai túlsúlyával emelte őket a két nagy párt élére. — Perikles főcreje szónoklatában rejlett. „Villámlik és menydörög, és nyelvén rettentő menykövet visel“, mondja életírója. Két beszédét föntartá Thucydides; mesterművek, főleg a halotti beszéd a peloponnesusi háború első évében elesettek fölött, melynek rövidletét azért is adjuk, mert államkormányzatáuk programját tartalmazza. Elsőben az elődökről emlékezik, mint akik megtartották a hazát és szabadon átszállíták utódaikra; dicsérendők azután atyáink, folytatja, mert bővíték az örökséget és nem minden erőfeszítés nélkül hagyták reánk; de még inkább előmozdítottuk mi, kik férfikorban vagyunk, államunk hatalmát. Oly alkotmányunk van, mely nem utánzása idegen törvényeknek, de, igenis, mintája másoknak. Alkotmányunk neve „népuralom“, minthogy nem keveseknek, hanem a többségnek szolgál javára. Mindnyájan ugyanazon törvények és jogok élvezetében vagyunk; a közhivatalok a jó hír és derékség szerint osztatnak és senkit sem gátol a sze-

génység, ha akarja, a hazának hasznára válni. Szabad-
 elvű szellemben igazgatjuk az államot, és nem büntet-
 jük a szomszédot, ha hébe-hóba kedve kerül mulatni.
 A felsőbbségnek és törvényeknek nem engedelmeskedni
 becstelenségnek tartanók. A művészet szépíti életün-
 ket és elriasztja a komorságot. A város nagysága miatt
 nagy a bevitel, s innét az ered, hogy minden vidék él-
 veit kezünk ügyében vannak, épen mint saját gyártná-
 nyaink. Szeretjük a szépet, de nem vagyunk pazarok;
 szeretjük a tudományt, de ez nem tesz puhákká; váro-
 sunk Hellas iskolája. Még csak oly dicsőítőre sincs
 szükségünk, milyen Homerus volt; örököltű emlékeink
 eléggé magasztalnak, s az utóvilág előtt a bámulatnak
 leszünk tárgyai. Vitézségünk által utat törtünk magunk-
 nak minden országon és tengeren, és mindenütt azon
 elenyészhetlen emléket állítottuk, hogy jót tenni, vala-
 mint büntetni tudunk. A boldogság a szabadságon, a
 szabadság az erényen alapszik ¹⁸).

Ritka tünemény, hogy Perikles, a népuralom baj-
 noka ment volt mindazon alacsony fogásoktól, melyek-
 kel a nép emberei a nép rokonszenvét keresni rendsze-
 rint szokták; a társaságot kerülte, és a nép kegyét
 csaknem mértéken túl csekélylette. Az oligarcha Cimon
 tényleg jobban gyakorlá a demagogok mesterfogásait.
 Cimon nyílt, barátságos bánásmódja ellentétben állott
 ellenfele zárkózott és komoly életmódjával. A dús
 zsákmányt, melyet tengeri hadjáratai jövedelmeztek
 volt, a város szépítésére és szegény polgárok fölsegélé-
 sére fordítá; földjei és kertjei kerítését elrontatta, hogy
 demosabeli polgártársai kényökre használhassák; az
 utcán jólöltözött rabszolgák kísérték, kiknek meg volt
 hagyva, hogy öltönyeiket a szegény polgárok foszlá-
 nyaival cseréljék föl. Szeretnők párhuzamunkat a kor
 két vezére közt folytatni, de mivel ez inkább a történet
 dolga, visszatérünk a küzdelmek színhelyére, hol az al-
 kotmány körüli csatákat vívták.

Érdekes volna és alkalmasint esnék a küzdelmek

menetét kezdetétől a liberalis párt végdiadaláig változni, ha a történet oly szűkmarkún nem osztaná fölvilágosításait, s néhány általános okon, s egy-két tényen fölül részletekbe bocsátkoznék. Megkísértjük mindamellet az eseményeket Grote genialis fölfogása szerint tömbíteni, habár Schömanként magának a tárgynak belső nyilvántsága (Evidenz), és az ellenkező véleménynek lehetlensége nem épen késztet Grote állításait elfogadni, melyek noha nem mindenben támogattnak a történet által, de viszont nem is ütköznek bele ⁴⁹).

Kezdetben Ephialtes, úgy látszik, csak azt akarta elérni, hogy a tisztviselők hivatalos hatalmokkal ne élhessenek vissza, és kérlelhetlen számadásra vonta őket a heliaeán ⁵⁰). Csak midőn ismételt igyekezetei sikertelenek maradának, léptek fel Ephialtes és Perikles a törvényjavaslattal, mely a tisztviselők hatalomkörének megcsönkítését vette célba. Hogy e szándék nagy elkeseredést szült a pártok közt, az nem lephet meg, és valószínűleg ezen elkeseredés kifolyása volt, hogy Thasos feladása után (463 körül) vádat emeltek Cimon ellen, mintha a macedon fejedelem által megvesztegetettette volna magát. De ez időtájt az oligarcha párt volt még az erősebb, és a nép többsége Cimon fölmentette. Ugyan csak győzött Cimon indítványa Ephialtes heves ellenkezése dacára akkor is, midőn a harmadik u. n. messen háboru alkalmával segélyesapatokat küldött Athen Spartának; de Sparta a segélyt csúfsággal visszantásította; és ez a fordulópont. Cimon pártja folyton apadt, az elkeseredés a pártokban nőtt, s midőn Cimonék az ostracismust indítványozták, azon reményben, hogy Ephialtest vagy Periklest érendi a száműzés: fejükre esett vissza sulykok: Cimon lett az áldozat ⁵¹).

Most Ephialtes és Perikles terveik kiviteléhez láttak. Az areopagusi tanácstól elvonták a censori hatalmat a polgárok erkölse fölött ítélni, és minden

birói illetékességet az egy gyilkosságot kivéve; ugyanezt tették az egyes tisztviselőkkel és az ötszáz tanácsossal, mely utóbbi ezentúl csak a potomügyekben róhatott pénzbürséget. Az ezektől elvett hatalmat pedig átruházta az eskütszékekre, melyek szervezetét főleg adók. — Ephialtes Solon törvényeit az Akropolisból a piac közelébe szállítá le, ez által is jelentvén, hogy a törvénylátás ezután a nép közjoga. — A vértörvényszék is csak azért maradt az Areopagusnál, mert eljárása vallási és birói volt egyaránt, és a hagyomány által annyira szentesített, hogy egy újító sem merhetett zavarni vagy megváltoztatni ⁵²). És ezen szempontból védelmezték az ósdiak az Areopagus előjogait, midőn Ephialtes ellenindítványát, a jogcsorbítást, istentelen és vétkes újításként bevádolák. Az elkeseredés mily magas fokra hágott, miután az újítás törvénynyí lett, és mily rettenetes volt a pártok összeütközése, kitűnik a következményből: Ephialtest a táglelkű oligarchák orgyilkos által titkon megölték. Páratlan merény, mely Athen történetében a négyszáz oligarcha uralmáig vagyis Kr. e. 411. évig elő nem fordul. Cimonnak, a száműzöttnek, nem volt része az ocsmány tettben. — De Ephialtes halála csak okozóira volt kedvezőtlen hatással: a néppárt még inkább érezte a reform fontosságát, és féltett vezetője, a magára maradt Perikles körül tömörült. Bátran állíthatni, hogy e perctől kezdődik a nagy férfiú kormányja; ő volt lelke, mindenható minisztere az atheni népnek. Hogy ezt tehesse, hivatali teljes hatalomra volt szüksége. Valamint napjainkban a külügy, hadügy, pénzügy és közmunka képezik az államkormány főágait: ugy volt az a hajdani Athenben is; ezeket igyekezett tehát Perikles kezében összpontosítani, ami azért volt lehetséges, mert e hivatalok szaképességet igényelvén, választás — és nem sorshuzás által töltettek be. A legfontosabb volt e választott tisztségek közt a *strategia* vagyis főhadvezérség, és fontossága növekedett, minél inkább támaszkodott

Athen fegyverei hatalmára. A fővezér nemcsak a tengeri és szárazföldi seregnek volt parancsnoka, ki a hadihajók kapitányait a 'trierarchonokat' nevezé, felszerelésükre ügyelt, hanem ő vezette a külügyeket is: a küludvarok követeit elfogadta, meghallgatta előadásait, bemutatta a népnek az általok összehítt rendkívüli közgyűlésen, hol ott előterjesztette a végzés-hozatalra érett ügyet; továbbá ő volt az állam biztonságának őre, minélfogva a közgyűlést betiltani vagy eloszlatni jogában állott, ha a polgárok ingerültsége az államnak kárára válandott. Volt ilyen hadparancsnok tíz, amint tudjuk, minden törzsből egy. De Periklest a város évek hosszú során rendkívüli teljhatalommal ruházta föl, mi által a többi kilenc strategos csak alárendelt szerepet vitt, míg Perikles a köztársaság kormányzó elnöke csaknem dictatori hatalmat gyakorolt.

A másik, nagy fontosságú hivatal a *pénzügyérség* vala. Csak aki e hivatalt viselte, ahnak volt teljes átnézete az állam összes vagyonáról, amiért szava az állam minden vállalatában döntő befolyással birt. Szakképesség, ha valahol, főleg itt kívántatott meg, ez okból esett ez is választás alá és fölhatalmazása, a demokratikus elvek dacára, nem egy — hanem négy esztendőre szóllott. Perikles ezt a főhivatalt is viselte.

Végül a választott főtisztek sorába tartoztak a *közmunkák* elnökei, kiknek hatásköréhez a fegyverkezési ügy sorolandó, a fegyverek és hajók beszerzése, az erődök építése, jó karban tartása; továbbá az államünnepek rendezése, a köz épületek és építések, melyek a város ékítésére s az istenek tiszteletére rendeltettek. Ha tekintjük, hogy e munkandó *epistatok* és ünnepélyrendező *athlotheták* mily szoros viszonyban állottak az iparos osztálylyal, hivatalaik jelentőségét könnyen belátjuk. Perikles pedig több ízben és alkalommal viselte e választott hivatalt is. Érthetővé válik ezek után, hogy béke- és háborúban Perikles igazgatta az államot; hogy a sorshuzás által betöltött ti-ztviselők az állam politi-

kajára kevés jelentőséggel bírtak. Ez által következetes és biztos kormány állt a köztársaság élén, milyent veszély esetén minden értelmes polgárnak kívánnia kell, hanem a népuralom alapelvei tetteleg föl voltak függesztve ⁵³).

Tekintsük Athen viszonyát *szövetségesei*-hez. A panhellen szövetségben, mely Sparta vezérkedése alatt a persák ellen működött, Athen — látszólag — nem foglalt jelentősebb állást más köztagnál, de Görögország közérzületében nagyot nőtt már csak azért is, mert noha Sparta méltatlansága következtében legtöbbet szenvedett, mindamelllett polgárai kitűntek vitézségök által szárazon és tengeren, fővezéreinek pedig, Themistokles- és Aristidesnek, legtöbb részök volt a győzelmekben, melyek Hellast megmentették, végül mint-hogy az épen fölszabadult ázsiai görögök, kik különben törzsi rokonaik voltak, jóakaró előharcosaiul mutatták magukat. Míg ugyanis a peloponnesusiak a mykalei csata után haza sietének babéraikat élvezendők, ők visszamaradtak a harcot folytatni. Másrészről a háború újabb folytatásánál a spartai főhadvezér Pausanias, amellott hogy képtelen ember volt, a szerencse által elkényeztetvén, fölfúttá, zsarnokká, végre a görög ügy árulójává lett. Sparta ugyan visszahívta Pausaniast és Dorkis által helyettesítette, de a szövetségesek immár nem voltak hajlandók tekintélyének hódolni, hanem inkább az igazságos Aristides- és a nemes Cimonnak engedelmeskedtek, mire Dorkis hajóival haza vitorlázott. Ekkor megalakult a delosi szövetség és vele Athen hegemoniája.

Dorkis távozta után az atheni vezérek szabadon szervezhették az új szövetséget. Az ioniaiak nemcsak jóakaró hajlammal viseltettek a vállalat iránt, hanem legmelegebb pártolói, ha nem indítványozói, terjesztői valának, hisz nekik mindenek fölött oltalomra volt szükségök a persák ellen, melyet a peloponnesusiaktól nem remélhettek. De ha a kényszerűség kevésbbé szo-

ritotta volna is, Aristides magatartása elégséges leendett összhangu közreműködést létesíteni. Az új fővezér ép oly igazságos volt a szövetségesek iránt, mint érlyes a persák ellenében. A szövetség alapszabályait közmegegyezéssel alkották a szövetség-gyűlésben, mely esetenként a delosi szentélyben tartotta tanácskozányait: innét „delosi szövetség” neve. A tagsági járulékot hajóban és pénzben Aristides közbenjöttével igazságosan osztották fel maguk közt a szövetségesek, míg a vezénylő Athenre maradt meghatározni, melyik neme mikor legyen lerovandó. Athennek nagy szerencséje abban állott, hogy e kényes pénzügyben, minő a szövetségi járulék megállapítása volt, Aristides közmondásos becsületességét vehette igénybe. Jóllehet az összes járulékok becsösszege 460 talentumra rugott (1,084,445. fr. o. é.), az egyes quoták oly méltányosak voltak, hogy nemcsak addig maradtak érvényben, míg az azt önkényt elfogadott államok függetlenek voltak, hanem később is, midőn Athen felelős fősege népszerűtlen uralommá lett.

Évek multával a harcut, erőfeszítést és nélkülözéseket megutált szövetségesek a személyes fölkelést terhesnek találták, és inkább az *aequivalens* pénzösszeget fizették Athennek, miáltal a fegyelemhez szokott atheniek oly hajóhadat létesítettek, mely különben erejüket felülmulta volna, és hatalmok alapját vetették, míg a szövetségesek befolyásukat mindinkább elveszték. Thucydides állítása szerint, és itt teljes hitelt adunk neki, e változás a szövetségesek kérelmére, nem pedig az atheniek sürgetése vagy eselvetése által jött divatba. De habár ezen változásra okot a szövetségesek szolgáltattak is, megalázó és veszélyes volt rájuk, mert eltörle az egyenjogúságot a szövetségi tagok közt, és míg Athent urrá tevő, a többiek csaknem adófizetőjobbágyokká aljasultak; míg Athen a hatalommal kezében künn és bennelsőrendű hatalommá fejlődék, a szövetségesek tartományi provinciák lettek; a legboszantóbb pedig

az volt, hogy míg Athen föladatának kötelessége teljes öntudatában és az egységes működés latba vetésével mindinkább megfelelt: hasonló arányban kisebbült a veszély, mely a szövetséget létesítette, és a kedv fizetni.

Ezen körülmények közt nem egy szövetséges mutatott hajlamot a szövetségből kilépni, de Athen a delosi szövetségi gyűlés megbízásából mindannyiszor elnyomta a lázadást, megsarcolta a leigázott szövetséges tartományt, mely ezentúl inkább fegyverrel meghódított tartománynak tekintetett, s hol nagyobb, hol kisebb adóval fizetett Athennek. Athen másként nem mívelkedhetett; hatalmát szigorral kellett föntartania, mert féltő volt, hogy az elpártolt szövetséges a peloponnesusiakhoz csatlakozik, s ez által nemcsak Athen erejét gyöngíti, de ellenségeit is szaporítja. Ekként történt, hogy Perikles korában a szövetséges államok viszonya a főállamhoz különböző volt. Némelyek ugyanis még az Aristides kivetése szerint fizették járulékaikat; mások a hadi jog alapján nagyobb kulcs szerint lettek adózók; ismét mások önmagokat becslették meg, vagyis önkényt állván a szövetségbe, maguk szabták meg a méltányos quotát; voltak oly államok is, melyek attikai helyőrséget nyertek, és ennek parancsnokai belügyeikbe is avatkoztak; a legrosszabb sors végre azon államoknak jutott osztályrészül, hol a föld attikai polgárok közt fölosztatván, az előbbi birtokosok nyomasztó helyzetben éltek, s új gazdáiknak részt fizettek. A jogviszony e különbözőzése közremunkált Athen uralmának biztosítására, mert még inkább elkülönítette az alávetett államokat, melyek szétszórt fekvésök-, törzsi különféleségök- és szomszédi féltékenységöknél fogva amugy is annyira szóthúztak, hogy minden egyesülési kísérletök a reájok erőszakolt kényuralom lerázására, megfeneklett volna. Csak az egy *félelem* volt valamenynyiek közös érzete, mely a mindig cirkáló attikai hajóraj közelségéből, részint a törvényszéki kényszerből eredt. Tudnivaló ugyanis, hogy a szövetségesek pöreit

másodbirósági esetben az atheni heliasták döntötték el. Óvakodva kerülének tehát mindent, mi a fővárost kellemetlen hangulatba, s ez által a pörös alattvalókat kárba ejthette volna.

Könnyen beláthatjuk, hogy ily viszonyok az ugynevezett szövetséget népszerűvé ugyan nem tették. Növelte az ellenszenvet még háromok; az első: a görög államok ösztönszerű ragaszkodása önállóságukhoz; a másik: hogy Athen a persák legyőzése és kiszorítása után a szövetséges haderőt görögök ellen is használta — a panhellen érzelmek nem kis botránkozására; a harmadik: hogy a járulékokból bekerült közvagyonnal a háború multával Athen magáncéljaira élt. Perikles ezen utóbbi vágy ellenében hiába okoskodott így: Athen a pénzért, melyet szövetségesei neki fizetnek, azon kötelezettséget vállalta magára, hogy őket megvédelmezi, és a külellenséget tőlök távoltartja. Athen e kötelezettségnek eleget tett és tesz mindig, hadi szükséglettel bőven el van látva: következőleg a fülösleg pénzt arra fordíthatja, mire neki tetszik; mert a pénz nem azé, aki adta, hanem aki kapta, ha megteszi azt, ami végre kapta ⁵⁴). — Ez érvelés meg nem nyugtatta a szövetségeseket; fülhözhatták, hogy békés időben az évi járulékot (hogy adónak ne nevezzük) leszállíthatnák, vagy legalább a fülösleg hovaköltése iránt őket is megkérdezhetnék. Különben Perikles belátása és igazságérzete ellene volt minden túlterhelésnek vagy ingerlő rendszabálynak a „városok“ irányában. Belátta, hogy az igazi népvezérnek e tekintetben nagyobb méltánynyal és lelkiismerettel kell birnia, mint a polgárok összeségének; kell hogy élet vegye a souverain polgárság nagyszavú szeszélyeinek, azon kell lennie, nehogy a parancsnokok igaztalansága büntetlen maradjon; méltányos, igazságos, bizalmat és pietást keltő legyen az attikai tengeri uralom, azt óhajtá Perikles ⁵⁵).

A szövetségesek apathiája, mely eleinte a kiváltságban a hadi szolgálat alól. nyilatkozott, utóbb elha-

nyagoltatta velük a delosi gyűlést is, minélfogva ez jelentőségét és befolyását mindinkább elvesztette; ezen apathiának rovandó föl jórészt az is, hogy a szövetséges pénztár Delosból Athenbe helyeztetett át. — A *közkincstár* eszméje egy eredetű a tengeri hatalommal, hisz hajóhad kincstár nélkül nem képzelhető. A laureumi bányákból nyert ezüst alaptőkéje volt az attikai állampénztárnak, de története voltaképen ott kezdődik, midőn a delosi pénztárt áthozták Athenbe. Állítják, miszerint Periklestől származott az alapelv, mely szerint Athen hatalmi állása jövedelmén fordul meg. Eddig csak kényurak voltak, kik ezen elvet vallották, szabad államok épazért nem alkalmazták azt, s így történt, hogy p. Sparta, polgárai minden vitézsége dacára, csak egyes hadjáratokat tervezhetett, ephemer eredményeket létesíthetett, hacsaka delphii vagy olympiai páságtól, ezen kor bankjaitól, előleget nem kapott: mert az állam pénznek hiányában volt; szövetségesei nem fizettek. Athen volt az első görög állam, hol a szabad polgárok erélye a pénz hatalmával szövetekezett.

Athen évi jövedelmét Aristophanes mintegy 2000 talentumra (egy talentum [*ταλαντον*] = 30 mna = 6000 drachma = 2357 ft. 50 kr. o. é.) becsüli ⁵⁶). Forrásai voltak: az államjavak: földek, erdők, bányák, majorságok, gyümölcsfák; a metoekion vagyis idegenek és zselérek adója, mely egy családtól egy évre 12 drachmát tett (egy drachma = 39.29. o. é. kr.); továbbá a vármok, melyek átlag az áru két százalékát tették. Ezen adónemeket az állam nem kezelte közvetlenül, hanem egyeseknek vagy társulatoknak bérbe adta. Ugyancsak az államjövedelem rendes forrásait tették a törvénykezési díjak s a szövetségesek adója (*φόρος*). A rendkívüliekhez sorozhatjuk a pénzbirságokat és vagyonkobzásokat, hadi zsákmányt, valamint az u. n. liturgiákat. Ezen szolgálmányt a gazdag polgárok végezték. Voltak pedig efféle önkénytes terhek: az ének- és zenekarok begyakorlása s eltartása (*χορηγία*), a versenyviada-

lokhoz szükséges előkészületek megtétele (*συμπαρχία*), az ünnepi költségek (*θυσία*), és a phyle tagjainak megvendégelése (*εστίασις*). Ide sorolandó még a trierarchia vagy is a gazdag polgárok kötelezettsége az állam gályáit vitorlakész állapotba helyezni, legénységet toborzani stb.

Ezen bevételek mellett főállhatott a kormány anélkül, hogy polgárai adóképesességét közvetlenül igénybe vette volna, miáltal hosszú időre megmenekült a pénzzavaroktól és az adóteher ellen szórt panaszoktól. Mert amit a kereskedők és iparosok közvetett adót fizettek, az tulajdonkép kárpótlás volt az állam számára, mely a közlekedést elősegítvén és oltalmazván, az illetők keresetét könnyíté. Árnyoldala e rendszernek a liturgiák voltak, minthogy míg a polgárság egy része hazafiságból vagy hiúságból csaknem tönkre jutott mellettük, a másik hozzászokott a gazdagok áldozatkészségéhez, melyhez nemcsak nem járult, hanem melyből mennél több hasznót igyekezett húzni az államterhek igazságos fölosztása elvének rovására. A nevezett adóbevételek Athen fölvirágzásával természetesen növekedtek, közöttük, úgy látszik, leginkább fölszaporodott a 'városok' adója, mely a kezdetleges 460 talentumról a méltányos Perikles koráig is már 600-ra növekedett.

A kincstár szervezetében régi és népszerű formákhoz alkalmazkodtak az atheniek. Megkivánták, ugyanis, a helleneknél, hogy a közügyek vallási avatást nyerjenek, és azon különös nehézségeknél fogva, mikbe minden democraticus államban a böles gazdálkodás ütközik, kétszeresen fontos volt a kínálkozó eszköz, mely a közkincs kezelését rendezze, megragadni. A templomok régesrégóta a legbiztosabb kincsőrző helyek lévén, Athenben is Athena templomát szemelték ki ilyenül: az istennő maga volt a főkincsőr, sőt birtokos. T. i. a közkincs egy részét csak rábízták: ebből földöntettek a folyó kiadások; más részét egyenesen neki ajándékozták, mely istenkincshez csak kölesönkép, ka-

matra és visszafizetési kötelezettség mellett nyulhattak, sőt bizonyos részéhez csakis a legnagyobb szükségben, rendkívüli veszély elhárítására. Volt azonkívül még külön templomkincse az istennőnek is, mely valálásalapul tekinthető. — Ezenintézmény legfőbb, mondhatjuk, egyedüli célja az államérdek volt. A kamatot az istennőtől fölvelt kölcsönről $1\frac{1}{2}$ százalékra —, és azért szabták ily csekélyre, nehogy zavarba ejtsék a megszorult államot; és ha az állam megmentése forgott kérdésben, az összes kincstár rendelkezésére állott, hisz föl kellett tenni az isteni védnőről, hogy védencét minden rendelkezésre álló eszközzel gyámolítani akarja. Rendes körülmények közt pedig korlátot emelt ez intézmény a polgárok túlságos költekezési hajlamának, s ép azért több volt a vallási formákkal űzött pusztajátéknál ⁵⁷⁾.

Ugyanazon vallási és politikai elvek szövetségét találjuk a pénztár kezelésénél. A legtehetősb polgárok választattak állampénztári tiszteknek, igaz ugyan sors által és csak egy évre, melynek lefolytával felelősségre vonták őket. E tisztek egyúttal az istennőnek is szolgálatában állottak, és az „istennő kincstárnokai“-nak, a „szent pénzek kezelői“-nek hívták. A szövetségi pénztárnokság vagyis hellenotamia áthelyeztetvén Delosból Athenbe, ez itt külön testületet képezett, pénzét külön tárban őrizte akkor is, midőn a szövetségi pénzeket építkezések-, ünnepélyek- vagy színházi és ünnepi bérre (*θεωροίον*) is fölhasználták.

Uj korszaka kezdődik az attikai financiaügynek a 83. olympias 2. évében (447), midőn szokásba jött, hogy a közgyűlés az összes adókat és jövedelmet a tiz főidőszedőtől átvegye, s az ekként összegyűlt összeget az illető pénztárakba szétosztja. Innét jutott a megfelelő rész a hellenotamiának, levonattván előbb az istennőt illető tized, vagyis az első havi járulék tizedrésze, — innét a többi költségekre kijáró részletek. A fölösleget pedig egyenesen áttadták az istennő kincstárno-

kainak. Ugyanez idő óta minden bevétel és kiadás a 'harmincak' testületének felügyelete alatt állott, mely a fölülvizsgálattal foglalkozó számvevői hivatal volt. A nevezett évtől számíttatnak a föliratokban a tanács évei, minthogy a legfelsőbb kormányhatóság, a nép nevében a pénzügyre is gondot visele. Ez uton azt érte el Athen, hogy szigorú számolás által minden sikkasztásnak vagy hanyagságnak lehetőleg elejét vették, és hogy a nyilvános tárgyalás által a pénzügy forrásairól, kezeléséről minden polgár tudomást szerzett. Való, hogy az állami háztartás átnézete az egymásba vágó vallási és politikai viszonyok, a pénzügyi hivatalok sokfélesége és különfélesége mellett, minden nyilvánosság dacára világos nem volt; de épen ez emelte Perikles jelentőségét és tette nélkülözhetlenné.

Ugyancsak Perikles volt, ki a *gyarmatosítást* rendszerezítette. Ő a szövetség terjesztését, a túlterjedtségben ismervén föl a feloszlás magvát, nem tűzte célul, sőt ellenezte, de ellenben azon volt, hogy a már elfoglalt birtokot az állam számára biztosítsa. E célra szolgált a gyarmatosítás. Már régen divatban volt Hellasban az elfoglalt tartományok egy részét lefoglalni, és a győztesek közt kiosztani. Athen maga gyakorolta a hódító e jogát Chalcisban, Naxos, Scyrus, Lemnos és Imbros szigeteken. De míg eddig rendkívüli ürtügy szolgált ily erőszakos rendszabályok kivitelére, most az rendszerre lett a főváros túlnépesedése s az abból sarjazó bajok meggátlására, s eszközzé a népkegy megnyerésére; mert nem volt a népszerűségnek nagyobb emeltyűje, mint ha valaki gyarmatosítást indítványozott. Ilyenkor aztán végzéssé lett, hogy valamely meghódított tartomány részét az attikai polgárság számára lefoglalják és kioszszák. Fölszólították tehát a szegényebbeket, jelentkezzenek a kivándorlásra. A jelentkezők, ha a kiírt számot meghaladák, sorsot húztak s akik jó sorsot nyertek, azokat beírták az új község polgártekerésébe, és pénzt meg fegyvert kapván az állam-

tól, új hazájokba vitorláztak, és kihalított telkeiket elfoglalták. Ezen telkek kleri nevet viselvén, új gazdáik kleruchi-nak hívták. A kleruchok Athen mintájára új községet alkottak ugyan, hanem azért nem szűntek meg Athen polgárai lenni, és szükség esetére külön osztályokban mint lemnosiaiak, naxosiaiak az attikai sereghez csatlakoztak. Ha úgy tetszett, földjeiket magok művelték; ha jobbnak látták, az előbbi birtokosoknak bérbe adták; ha a birtok azelőtt adóköteles volt, az maradt — nincs kétség benne — új földesura alatt is, s így Athen mindenből új hasznót húzott. Mert jóllehet jövedelmén és a polgárszámon csorbát nem ejtett, a főváros szemetes terhétől megszabadult, a szegények jó módú birtokosok lettek, kik midőn sajátjokat védelmezték, az attikai tengeri hatalom őrei voltak az Archipelagus nevezetesebb partjain, s azért nem képzelhető vállalat, mely a bel és kül politikára, Athen hatalma- és jóllétére előnyösebb leendett, ezen a béke idején történt veszélytelen foglalásoknál, melyekre okot és alkalmat találni nem volt nehéz dolog. Csak egy volt a bökkenő: ilyen igazságtalan eljárás szükségkép a legmélyebb gyűlöletet keltette a szövetségesekben Athen ellen; s ezen embertelen eljárás volt az ék, mely utóbb Athen hatalmát megtörte, és a peloponnesusi háború siralmas kifejtésének fő oka volt ⁵⁸).

7. A hanyatlás kora.

A betetőzött demokratia ideig-óráig életképesnek mutatkozott, s a közügynek szárnyakat kölcsönzött; hanem hogy ez állapot tartósan így maradjon, annak lehetetlensége részint a dolog természetében, részint a körülményekben rejlett. Már azon körülmény, hogy Athen a persa háborúk óta tengeri állammá lett, hogy hadi ereje a hajóhadban állott, a hajózás, kereskedelem és

az ezzel összezsátolt ipar a lakosok fő életforrását képezte: az elfajulás közeli veszélyével fenyegetett; minthogy a várost tömérdek alsó osztályú népséggel töltötte be, mely a közgyűlések mind túlnyomóbb többségét alkotván, a végzést legfontosabb ügyekben tőlök tette függővé. Perikles személyes befolyása által ezen tömeget is tudta igazgatni; de miután ő meghalt, egy sem találkozott a helyébe jutott államférfiak közt, ki ezen helyet, úgy, mint ő, be is töltötte volna. Azok, kiket most demagogoknak híttak, nem annyira vezérei voltak a népnek, mint inkább becsvágyó emberek, kik a nép kegyét vetélkedve vadászván, ezen vetélkedésökben mennél demokratább intézmények által fölülmúlni iparkodtak egymást. Ily módon történt, hogy a Perikles által divatba hozott theorikon nevű ünnepi bért lehetőleg sokszor ismételték, a közgyűlés és törvényszék látogatásáért járó fizetést fölemelék három obolusra; a sykophanták a gazdagokat bántalmazták, a népnél gyanúsították, jószágvesztés- vagy súlyos pénz-bírságra ítéltették, hogy az országos pénztár gyarapodván, az indítványozott bérek fizetése lehetővé váljék; mire Athenben is, valamint más államokban, hol a demokratia túlsúlyra jutott, ellenséges viszonyok fejlődtek az aristokraták és demokraták között: azokhoz a gazdag és művelt kisebbség tartozott, mely kelletlen tűrte a nagy tömeg uralmát; a másik félen a nép volt, a nagyobb részint durva és műveletlen tömeg, mely bizalmát nem ritkán érdemetlen, sőt méltatlan emberekre ruházta. Mindamellettt bebizonyították az atheniek a peloponnesusi háborúban, hogy még nem erőtlenedtek el, hogy bátor elhatározásra, hősies erőfeszítésre alkalmasak és valamint a vígjátékiró Aristophanes Lovagjaiban gyermekessé lett és paphlagoniai szolgája által járszalagon vezetett Demosát elvégre megifjítja, úgy hitegethették sokan magukat, hogy ha a korlátlan demokratia és a demagogok zabolátlanságait mellőzhették, Athenből megint csak az válnék, ami volt. A pe-

loponnesusi háború utóbbi felében, midőn a Siciliában szenvedett szerencsétlenség, és a szövetségesek nagy részének elszakadása az államot súlyos veszélybe dönté, csakugyan bámulatra méltók a nép erőfeszítései. Hanem politikai magatartása is elismerést érdemel. Hallgatott azok tanácsára, kik az eddig divott túl-democraticus alkotmány oligarchicus és aristocraticus átalakítását szükségesnek ítélték: és habár ezen elhatározását fölötte elősegítette a remény, hogy ezen föltétel, és csakis e föltétel mellett várhatják a persák segélyét, mely immár minden reményök volt; habár azzal is biztatták, hogy az átalakítás csak ideiglenes leszen; és noha ezen átalakítást az oligarcha párt ügyesen elrendezett s a nép megfélemlítésére számított rendszabályai elősegítették: nem kis része volt benne a nép egészséges belátásának is, mely nélkül az átalakulás oly könnyen és minden erőszakos forradalom nélkül nem jött volna létre. Igaz ugyan, hogy a népnek csakegy része tűrte az alkotmány-változást; a másik, és pedig az erőteljesebb férfiak, a hadsereg, mely ekkor Samosnál volt, a demokrátiához tartott hiven, és az oligarchák ígéreteiben nem bizott. Be is bizonyult csakhamar, hogy ezek vagy nem voltak képesek megtartani, amit ígértek, vagy azt nem is akarták. Biztosították a népet, hogy az államhatalmat tőle megvonni teljesen nem fogják, hanem népgyűléseket fognak tartani azután is, melyre ötezren lesznek hivatalosak azon tehetős polgárok közül, kik sajátjukból hoplitácul fegyverkezni elég vagyonosak; de ez nem történt: sőt az általok kinevezett négyszáz tagból álló tanács végzett függetlenül és egyedül minden ügyet. Mielőbbi és méltányos békekötéssel biztattak, de mivel nem tehettek szert reá, készeknek mutatkoztak lealacsonyító föltételeket is elfogadni, sőt meghódolni, csak hogy a hatalom polgártársaik fölött kezökben maradjon. Hanem ebbe sokan azok közül, kik kezdetben a forradalmat elősegítették volt, és az új kormány tagjai levének, nem egyeztek bele, és a többi

nép is fölkel, el levén határozva az oligarchiát tovább nem tűrni. Megdöntötték tehát főnállása negyedik hávában még kevesebb nehézséggel, mint fölállítottatott vala. De azért nem a régi demokratiát állították vissza, hanem olyant alkottak, minőt kezdetben az oligarchák ígérének, de meg nem adtak. Ezen alkotmány fő pontjai: ötezer vagyonosb polgár bírja mindazon hatalmat, melyet előbb a közgyűlés gyakorolt; senki átok alatt fizetést ne igényeljen sem a közgyűlésen való részvételért, sem az igazságszolgáltatásért. Ezen kívül még számos üdvös rendszabályokat hoztak, melyekről azonban Thucydides, kinek e tudósítást köszönjük ⁵⁹), bővebben nem értesít, beérvén azon általános megjegyzéssel, hogy ez újítások folytán ismét egyszer jól rendezett államéletnek örvendett Athen. Teljes biztossággal tudósít arról is, meddig tartott ez új alkotmány. Létrejött ugyanis mindjárt a négyszázak bukása után a 411. év nyarán, és tartott, úgy látszik, Alcibiades győzelmes visszatérteig, a 407-ki tavaszig, ezután a hajdani demokratiának adott helyet. — Az Aegospotamos-nál vívott szerencsétlen csata után az oligarcha párt ismét fölényt nyert, és midőn Lysander magát Athent elfoglalta, harminc férfiura bizta a kormányt azon meghagyással: gyökeresen változtassák át az összes alkotmányt és törvényhozást. Ezek harmincan a lacedaemon őrség fegyvereire támszkodva, kényők, kedvők szerint választottak hivatalnokokat, tanácsot; láb alól eltették azokat, kik pártjuk előtt gyanusaknak tündek föl; lefegyverezték a népet, háromezer embert kivéve, kiket híveikül tudtak, s kiknek egyedül volt szabad a városban tartózkodniok, míg a többiek mindenmü erőszakot tettek, kíméletet és mértéket nem ismerve a kivégzés-, jószágkobzás- és száműzésben. Ezen bal gazdálkodás nyolc hónapig tartott; ekkor sikerült azt egy sereg menekült- és száműzöttnek megdönteni, és Pausanias spartai király segélyével visszaszolgáltatani az államnak a szabadságot, hogy ismét

önmagát kormányozza. Az általános bűnbocsánat, mely alól csak a harmincak nehányad magokkal voltak kivéve, csakhamar helyre állította az egyetértést; a régi törvényeket átnézték, célszerű módosításokkal érvényre juttatták, és így nyerte ismét Athen némi módosítvánnyal vissza hajdani alkotmányát. A korlátozás holmi színét leljük abban, hogy az Areopagusnak néhai felügyeleti jogát visszaadták, de ezt is csak elméletben; hogy tényleg gyakorolta volna, annak nyoma nincs: a nép nem épen úgy volt hangolva, hogy bármely aristocraticus intézmény által magát szabadsága teljes élvezetében korlátozni engedte volna. A számos bepolgárosodás által megszáporodott tömeg azt tette, ami neki tetszett, vagy amire a demagogok rávitték, kik bizalmát megnyervén, azzal többnyire saját becsvágyó vagy önérdékű céljaikra éltek vissza, s ritkán használták a közjónak szolgálandók. A birtok vagy születés által kitünők száma sokkal kisebb volt, hogysem az ellenállást megkisérthették volna, s e számok a sykophanták folytonos zaklatásai, valamint a töméntelen állami szolgálvány által, melyek vagyonukat kimerítették, mindinkább kisebbedett. Midőn néhány év múlva Athen külső viszonyai is szerencsésebben módosulának, Sparta túlhatalma Kronon knidosi győzelme által 394-ben megtört; Athen elveszett tengeri uralma visszakerült és a hajdani szövetség legnagyobbbésztt ugyan helyeállott: akkor a demokratikus kormányzat nemcsak minden rákbajaival burjánzott föl ismét, hanem a baj még inkább elharapózott mint előbb, mert a nép megpróbált deréksége és tettezeje többet-többet aláhagyott, és a helyett hogy önkezébe vette volna a fegyvert, kényelmesebbnek találta honn ülni, magát az államkincsből díjaztatni, vendégeltetni, ünnepélyek- és színházakban mulatni, a harcba pedig bérelt zsoldosokat küldött, hogy harcoljanak helyette úgy, amint épen tőlök telt. Csak ritkán voltak képesek egyes hazafias férfiak Athent erőteljes önte-

vékenységre tüzelni, s azt is csak föllobbanó ephemer eredménynyel; az utolsó harc, melyben magát megemberelte, a cheronaeai ütközet, gyászos kimenete által Athen hatalmát és nagyságát mindenkorra eltemette ⁶⁰).

Jegyzetek Hellas Földiratóhoz.

1. Egy európai állam sem dicsekedhetik partjainak oly kifejlettségével, mint Görögország; mert míg az olasz tengerpart hossza 580 mérföld, a francia 275, a svéd 390; a görög 720 mérföldet tesz.

2. *Brandis*, Mittheilungen über Griechenland. I, 1.

3. *Kruse*, Hellas I, 3. A mai Görögország kiterjedése: 717,₆ □ mf; Portugálé: 1659,₃₇ □ mf. (*Völter* Lehrb. d. Geogr. 505. 547.)

4. *Hermann*, griech. Antiqu. III, 1. §.

5. *Herodot.* I, 146; II, 56; VI, 127.

6. V. ö. *Zinkeisen*, Gesch. Griechenl.

7. *Herodot.* VII, 129.

8. *Jacobs*, Hellas. 22. 1.

9. *G. Grote*, History of Greece, ford. Meissner I, 557—9.

10. *Cramer*, Geographie des alten Griechenlands I, 3—8.
Duncker, Gesch. des Alterthums III, 1—6.

11. *Fiedler*, Reise durch alle Theile des Königr. Griechenl. II, 521—530. *Kruse*, Hellas, I, 280. s. kk.

12. *Grote*, i. m. II, 290. *Strabon*, IX, 407.

13. *Herodot.* I, 52; III, 57; VI, 46—125.

14. *Strabon*, X, 447; XV, 680—684.

15. *Hermann*, Antiquitäten III, 3.

16. *Pütz*, Charakteristiken zu vergl. Erd- und Volkerkunde I, 85.

17. *Jacobs*, Hellas, 22, 23.

18. *Herod.* VII, 167. *Thucydides*, I, 12.

19. *Grote*, I. 607.

20. *Arist.* Meteorolog I, 14.

21. *Jacobs*, Hellas, 24. 1.

22. *Jacobs*, Hellas, 27. 1.

23. *Jacobs*, Hellas, 28. 1.

24. *Pausanais*, (edit. Schubart et Walz) I, 3—4.

25. *Jacobs*, Hellas, 31.
26. *Jacobs*, u. o. 32—33. l.
27. *Pütz*, (Geogr.) Charakteristiken 109 . . . ll.
28. *Jacobs*, Hellas, 44.
29. *Herod.*, I, 145; *Strabo*, VIII, 385.
30. Egy stadium $\frac{1}{40}$ mérföld.
31. *Jacobs*, Hellas, 46. l.
32. *Herodot.* I, 82.
33. *Platon*, de leg. III, 692.
34. *Pütz*, (Geogr.) Charakteristiken I, 222. V. ö. *Curtius*, der Peloponnes. *Duncker*, Gesch. d. Alterthums III, 81.
35. *Horatius* od. 1, 14, 19; 3, 28, 14.
36. *Roon*, militärische Länderbeschreibung von Europa; *Jacobs*, Hellas, 55—65.
37. *Horat.* Epod. 16, 25.
38. *Jacobs*, Hellas, 65—73.
39. V. ö. *Hegewisch*, geogr. u. hist. Nachrichten die Colonien d. Griechen betreffend. 1808; és Über die griech. Colonien seit Alexander d. Gr. 1811.

Jegyzetek az Allamrégiségek I. szakaszához.

1. *Herodot.*, VIII, 144.
2. *Curtius*, Griech. Geschichte I, 16. s kk. ll.
3. Ugyanaz, ugyanott 1, 23.
4. *Schömann*, griech. Alterthümer I, 85 . . . ll.
5. *Varro*, ap. *Censorin*, de Die Natali.
6. Lásd erről bővebben *Grote* idézett műve I. k. XVI fejezetét. *Meissner* ford. 272—367. ll.
7. B. *Eötvös*, Gondolatok.
8. *Hesiodus*, Theogonia. Előttem egy lipesei kiadás 1585-ből.
9. V. ö. *Grote*, I, 3—10.
10. 'Εἴρεα καὶ Ἥμεραι cum interpretatione latina Lipsiae 1585.
11. *Grote*, I, 53. s kk. ll.
12. *Appian*. Bell. Mithridat. c. 103.
13. *Grote*, I, 580. l. s n köv.
14. *Schömann*, Alterth. II, 27. 28.
15. *Plutarch*. Demosth. c. 20. — V. ö. *Schömann*, Von d. Amphiktyonen és das delphische Orakel. (Alterthümer II.)
16. *Homer*. Iliad. XI, 579; XXIII, 679; *Hesiod*. Opera et Dies 651.

17. *Homer. Hymn. Apoll.* 150; *Thucydid.* III, 104.
18. *Curtius, Olympia*; *Schömann, gr. Gesch.* II, 49 s. köv. lap.; *Grote*, II, 368 . . .
19. *Strabo*, IX, 421.
20. *Herrmann. gr. Antiquitäten* II, 312. s. kk. II. (II. kiadás.)
21. *Pausan.* II, 15; VIII, 50, 3.
22. *Plutarch.*, *Philopoem.* c. II. — V. ö. *Duncker, Gesch. d. Alterthums*, IV, 50. l.
23. *Pausan.* I, 44, 11; II, 1, 3.
24. *Plutarch.* Theseus, c. 25.
25. *Plutarch.* Solon, c. 23.
26. *Pausan.* V, 2, 3; VI, 3, 4; 16, 2.
27. L. a panathenákraól bővebben: *Curtius, Athen Perikles* korában ford. Pór, (Pest, 1868.) 192. s. kövv.
28. *Pausan.* III, 8, 1.
29. *Schöman, Antiq. i. p.* Gr. p. 384, 10; és u. a. gr. *Alterthümer* II, 68.

Jegyzetek a II. szakaszhoz.

1. *Herodot.* II, 53.
2. Uj m. Muzeum X. k. 118. l.
3. *Ilias*, II, 286. 339.
4. *Odyssea*, III, 265; IV, 25; XVIII, 423; VIII, 483.
5. *Il.* IX, 574. köv., 70, 89; XI, 687; XXII, 119. — *Od.* XXI, 21.
6. *Il.* IX, 70. V. ö. *Od.* VII, 189; VIII, 42 kövv.; XIII, 8.
7. *Il.* II, 50.
8. *Od.* II, 30.
9. *Il.* II, 202.
10. *Od.* XIX, 108.
11. *Polit.* III, 9, 2.
12. *Il.* XIII, 669. *Od.* XIV, 238.
13. *Polit.* III, 9. 7.
14. *Il.* XX, 182. s. kövv.
15. *Od.* III, 214. 15.
16. *Il.* X, 33; XIII, 218. *Od.* II, 230; V, 8.
17. *Od.* IV. 690.
18. V. ö. *Justin*, XII, 3. 8.
19. *Od.* XIII, 437; XIV, 31; XVII, 119.
20. *Justin*, XLIII, 3; v. ö. C. F. Herrmann, *de sceptri regii antiquitate et vigore.* Götting. 1851.

21. *Il.* II, 549; IX, 404. *Od.* VIII, 80.
22. *Od.* VI, 9. kövv.
23. *Il.* I, 62.
24. V. ö. *Herod.* III, 142; VII, 153.
25. *Il.* IX, 644 és XVI, 59.
26. *Od.* IV, 245; XIV, 4. 63.
27. *Od.* XVIII, 356.
28. *Od.* XXIV, 226. és kövv.
29. *Od.* III, 446.
30. *Il.* XXIV, 263. és köv. *Od.* VII, 4. 5.
31. *Od.* XXIII, 189; V, 225.
32. *Il.* VI. 314.
33. *Od.* XIII, 213; *Il.* XVI, 384. stb.
34. *Od.* XXIV, 433.
35. *Numeri*, XXXV, 33.
36. *Il.* IX, 631; *Od.* XXIII, 118.
37. *Od.* IV, 10; *Il.* IX, 394.
38. *Od.* XI, 287.
39. *Il.* IX, 146. 288.
40. *Od.* II, 132.
41. *Od.* VIII, 318.
42. *Od.* XIV, 210.
43. *Il.* IX, 341.
44. *Il.* XXI, 460; *Od.* III, 380. 451.
45. *Od.* XIV, 199. kövv.
46. *Il.* XXII, 83.
47. *Il.* XI, 830.
48. V. ö. *Schömann*, gr. *Alterthümer* I, 19. s kövv.
49. *Plutarch.* *Arat.* c. 2.
50. *Kölcssey*, Minden munkái (1860. kiadás) V, 130.
51. *Aristot.* *Polit.* I, 1. 6. ; III, 5.
52. U. o. III, 5. 14. ; VII, 4. 7.
53. U. o. VII, 4. 3—8.
54. U. o. VII, 5. 3.
55. *Thucydid.* I, 7.
56. *Aristot.* *Polit.* VI, 2. 1.
57. U. o. VII, 4. 4 és 5, 7.
58. U. o. IV, 11, 1.
59. U. o. IV, 1. 5.
60. U. o. III, 10, 2; IV, 11 és VI, 1. 2; III, 5. 2.
61. *Xenoph.* *Memor.* IV, 6. 12.
62. *Polyb.* VI, 4, 6. 57, 9.
63. *Arist.* *Polit.* III, 1, 4; 3, 2; I, 2, 18; VII, 6. 1.
64. U. a. u. o. II, 4. 1; VII, 14, 10; II, 7, 5; VII, 13, 4.
65. *Schömann*, gr. *Alterth.* I. 108 . . . 11.

66. *Pausan.* II, 19, 1. 2. — *Plutarch*, de Alex. M. virt. II,
8. *Herod.* VII, 149.
67. *Pausan.* II, 28, 3; 19, 1; 30, 9; 16, 5; 12, 6; 13, 1; 6, 4.
68. *U. a.* II, 4, 3.
69. *U. a.* IV, 3, 3. köv.
70. *U. a.* V, 4, 2—4.
71. *U. a.* VI, 22, 2.
72. *U. a.* VII, 6, 2. *Polyb.* II, 41, 5. *Strabo*, VIII, 384. l.
73. *Pausan.* VIII, 1, 2; 3, 3; 4, 1. kövv.
74. *U. a.* IX, 5, 8.
75. Művek és napok 38, 262. l.
76. *Olymp.* IX, 56 (84).
77. *Plutarch.* quaest. gr. c. 12.
78. *Pausan.* IV, 35, 3.
79. *Plutarch.* Pyrrh. o. 5.
80. *Pind.* Pyth. X, 4. *Herod.* VII, 6.
81. *Plutarch.* de frat. am. c. 11.
82. *Aristot.* Polit. V, 8, 13.
83. *U. o.* V, 4, 5.
84. *Strabo*, XIV, 633. l.
85. *Aristot.* Polit. V, 5, 4.
86. *Herod.* III, 59. *Plutarch* de mul. virt. c. 3.
87. *Pausan.* IV, 24, 1.
88. *Parthenius*, amat. narr. c. 14. *Herod.* IV, 150.
89. *Herod.* IV, 153.
90. *V. ö. Schömann*, gr. Alterth. I, 116 . . . II.
91. *Aristot.* Polit. V, 8, 22. 23.
92. *Plato*, Alcib. I, 121. l.
93. *Aristot.* Polit. IV. 10, 9.
94. *U. a. u. o.* V, 77.
95. *V. ö. Schömann*, gr. Alterth. I, 123 . . . II.
96. *Aristot.* Polit. VI, 5, 13.
97. *U. o.* IV, 11, 9.
98. *U. o.* VI, 5, 2. kövv.
99. *Polyb.* IV, 4, 2.
100. *Aristot.* Polit. V, 8, 3 és IV, 12, 1.
101. *U. o.* IV, 5, 1.
102. *Heraklid.* Pont. c. 31.
103. *Aristot.* Polit. VI, 2, 2 és V, 55.
104. *U. o.* VI, 4, 6.
105. *Plutarch*, Cim. c. 1.
106. *Athene*, VI, p. 234.
107. *Aristot.* Polit. III, 1; 7.
108. *Polyb.* IV, 73. 7. 8.
109. *Aristot.* Polit. IV, 12, 1.

110. *Schömann*, gr. Alterth. I, 139. s kk. II.
111. *Aristot.* Polit. V, 7, 20, 21.
112. U. o. VI, 2, 5.
113. U. o. II, 3, 7.
114. *Aelian.* V. II. II, 7.
115. *Aristot.* Polit. V, 8, 7.
116. *Herod.* V, 92.
117. *Polyb.* VI, 8, 4. 5.
118. *Aristot.* Polit. V, 8, 13.
119. U. o. V, 2. 9.
120. U. o. V, 7, 6; V. ö. *Schömann*, gr. Alterth. I, 152. 157.
121. *Plutarch.* Solon c. 14.
122. *Aristot.* Polit. III, 9, 5.
123. U. o. IV, 8, 3. V. ö. III, 5, 4.
124. V. ö. *Herod.* V, 67.
125. *Aristot.* Polit. V, 4, 5.
126. U. o. V, 5, 1.
127. U. o. V, 9, 21. kövv.
128. *Polyb.* II, 41, 5. *Strabo*, VIII. p. 384.
129. *Xenoph.* Hellen. VII, 1, 43. kövv.
130. *Aristot.* Polit. III, 10, 8. VI, 35; 4, 3.
131. *Thucyd.* I, 19.
132. U. a. III, 3.
133. U. a. I, 115.
134. U. a. VIII, 44.
135. U. a. V, 29.
136. *Xenoph.* Hellen. V, 2, 1—7.
137. U. o. IV, 4, 15. *Thucyd.* V, 81.
138. *Herod.* VI, 83.
139. *Pausan.* VIII, 27, 1. *Thucyd.* V, 29. 44. 81. 82.
140. *Thucyd.* III, 62.
141. *Aristot.* Polit. V, 1, 7.
142. U. a. III, 10, 5; II, 9, 4.
143. U. a. VI, 5, 10.
144. U. a. IV, 11, 14.
145. U. a. IV, 12, 9; VI, 1, 9.
146. U. a. IV, 5, 5.
147. U. a. IV, 10, 7. 8.
148. U. a. VI, 1, 8.
149. U. a. IV, 10, 6. 7.
150. *Schömann*, gr. Alterth. I, 170 . . . II.
151. *Xenoph.* Memorab. II, 9.
152. *Thucyd.* VIII, 45.
153. *Aristot.* Polit. III, 3, 4; VI, 2, 5.
154. *Thucyd.* III, 81. kövv. IV, 47. 48.

155. *Plutarch.* Lysand. c. 13
156. *Müller*, *Fragm. hist. gr.* I, p. 300.
157. *Xenoph.* Hell. IV, 4, 2. 3.
158. *Diodor.* XV, 57. 58.
159. *Aristot.* Polit. V, 7, 19.
160. *Herod.* V, 72.
161. *Xenoph.* Hell. II, 36. *Plutarch.* Lysand. 14.
162. *Isokrat.* Archidam. 68. §.
163. U. a. epist. ad philipp. 96. §.
164. *Plutarch.* Timol. c. 4.
165. *Xenoph.* Hell. VII, 1, 44—46.
166. V. ö. *Schömann*, *gr. Alterth.* I, 185. s kövv. II.

Jegyzetek a III. szakaszhoz.

1. *Herodot.* VI, 52. — *Pausan.* III, 1, 5.
2. Agiada helyesebb nevezet Agiastól, ki rövidítve Agis-nak is hivatik, innét az agida név. *Schömann*, *Alterth.* I, 225, 3. jegyzet.
3. *Herodot.* I, 82.
4. *Plutarch.* Lykurg. c. 1.
5. *Herodot.* I, 65. *Thucyd.* I, 18.
6. *Plutarch.* Lykurg. c. 3.
7. Ugyanaz ugyanott c. 4.
8. U. a. u. o. c. 5.
9. *Herodot.* I, 65.
10. U. a. V, 68.
11. *Thucyd.* I, 10.
12. *Schömann*, *Alterthümer*, I, 108.
13. *Aristot.* Polit. II, 6, 12.
14. *Herodot.* IX, 53.
15. Panathen. 256. §.
16. *Aristot.* Polit. II, 6, 12.
17. *Plutarch.* Lykurg. c. VIII.
18. *Platon*, *Legg.* III, 684.
19. *Plutarch.* Ag. c. 5.
20. *Polyb.* Excerpt. Vatican. XII, 6.
21. *Plutarch.* Instit. lacon. 41.
22. *Isokrates*, Panathen. 178. §.
23. Már az I. messen háborúban *Pausanias*, IV, 8, 1 és 11, 1.
24. *Isokr.* Panathen. 178. §.
25. *Herodot.* IX, 11, 28. 29.

26. *Diodor.* XI, 4.
27. *Dor.* II, 34.
28. *Alterth.* I, 196 és 264.
29. *Thucyd.* IV, 80.
30. *Plutarch.* Iustit. lacon. c. 40.
31. U. a. Kleom. c. 23.
32. *Strabon,* VIII, 265.
33. *Thucyd.* IV, 80. VII, 19.
34. *Justin.* III, V, 4.
35. *Pausanias,* III, 12, 7 és 14, 2.
36. *Herodot.* VII, 3.
37. U. a. VI, 56. 57.
38. *Xenoph.* Hell. III, 3, 3.
39. *Herodot.* IV. 56.
40. *Polyb.* II, 62, 1.
41. *Plutarch.* Lykurg. c. 26.
42. *Pausan.* III, 53.
43. *Plutarch.* Lykurg. c. 6.
44. *Thucyd.* I, 87.
45. U. a. I, 80. és kövv., 141.
46. *Herodot.* VII, 235.
47. *Plutarch.* Kleomen. c. 10.
48. *Aristot.* Polit. II, 6, 14. 15. — IV, 7, 5.
49. *Plutarch.* Agis. c. 9. 11. — Kleomen. c. 7.
50. *Xenoph.* de rep. Laced. XV, 7.
51. *Plutarch.* Kleom. c. 10. *Thucyd.* I, 131; *Corn. Nepos*

Pausan. c. 3.

52. *Schömann,* *Alterth.* I, 144. s kk 11.
53. *Pausan.* III, 11, 8.
54. *Schömann,* *Alterth.* 146. 1.
55. V. ö. *Duncker,* *Gesch. d. Alterth.* IV, 355. s kk 11.
56. *Aristot.* Polit. III, 1, 7; II, 8, 4.
57. *Plutarch.* Apophth. Lac. 120. 1. a Tauchnitz kiadás.
58. *Xenoph.* Hell. III, 3, 1—4.
59. *Plutarch.* Ages. c. 30.
60. *Athenae,* IV, 140. kövv.
61. *Xenoph.* r. lacon. c. 9, 5.
62. *Plutarch.* Lykurg. c. 15.
63. U. a. Pelop. c. 6.
64. *Thucyd.* V, 63.
65. *Xenoph.* r. L. c. II, 2.
66. U. a. Hell. III, 3, 11.
67. *Herod.* IV, 146. *Plutarch.* Agid. c. 19, 3. *Pausan.* IV,
- 8, 3. *Thucyd.* I, 134.
68. *Plutarch.* Lykurg. c. 8.

69. U. a. u. o. c. 16.
 70. U. a. u. o. c. 18. *Pausan.* III, 16, 6. 7.
 71. *Aristot.* Polit. VIII, 3, 3.
 72. *Plutarch.* Lykurg. cc. 12. 19. 25.
 73. *Schömann*, gr. Alterth. I, 262.
 74. *Aristot.* Polit. VIII, 3, 3; II, 6, 5. 8. 11.
 75. *Xenoph.* Respubl. lacedaemon. I, 3—4; *Plutarch.* Lykurg. c. 13—14.
 76. *Plutarch.* Lykurg és Numa egybevetése 3.
 77. *Aristophan.* Lysistr. 80.
 78. *Plutarch.* Lykurg. c. 15.
 79. U. a. Lysand. c. 30.
 80. U. a. Agis. c. 11.
 81. *Herodot.* V, 39—40; VI, 61. kk.
 82. *Nicol Damasc.* ap. C. Müller fragm. hist. graec. III, p. 485.
 83. *Plutarch.* Lykurg. c. 15.
 84. *Xenoph.* Hellen. IV, 16; *Plutarch.* Agesil. c. 29.
 85. *Plutarch.* Lykurg. c. 12.
 86. *Plutarch.* Lykurg. c. 9 és 13; Lysander c. 17.
 87. *Plutarch.* Lykurg. c. 27.
 88. *Ilias*, V, 803. III, 205.
 89. *Herodot.* VI, 108; *Thucyd.* V, 31; *Plutarch.* Solon c. 10.
 90. *Plutarch.* Arat. c. 6. *Meier*, Alt. Prot. 378. 1.
 91. *Herodot.* VII, 9, 2; *Thucyd.* VI, 50; I, 53. *Plutarch.* Perikl. c. 30.
 92. *Diog.* Laërt. I, 74. *Herodot.* I. 82. *Paus.* II, 38.
 93. *Herodot.* V, 77; *Diodor.* XX, 84; *Böckh*, Staatsh. I, 100.
 94. *Diodor*, XVI, 25. *Pausan.* IX, 32. 3, *Polyb.* V, 10.
 95. *Diodor*, XIII, 24. *Pausan.* II, 21, 9 és egyébütt.
 96. *Herod.* IX, 81. VIII, 11. 123. *Thucyd.* III, 50. 68. 114.
 97. *Arist.* Polit. I, 2, 16. *Thucyd.* II, 70. *Curtius-Pór.* Athen Perikl. korában 81. s kövv. II. *Plutarch.* Lys. c. 14.
 98. *Thucyd.* IV, 97; V, 49. *C. Nepos*, Ages. c. 4, 7.
 99. *Thucyd.* I, 115. 139; V, 18. 47. 56. 77. 78. *Demosth.* d. f. I. p. 358. 388. 390. *Pausan.* V, 12, 7. 23, 3.
 100. *Legg.* B. II, 10. p. 666; E. 667. A.
 101. *Plut.* Agesil. c. 26.
 102. *Herodot.* I, 65. *Thucyd.* V, 68.
 103. *Xenoph.* Hell. VI, 1, 1 és 4, 12. 15.
 104. *Thucyd.* V, 68.
 105. *Xenoph.* Hellen. IV, 2, 16; VI, 4, 10. *Hipparch* c. 9, 4.

106. *Xenoph.* r. L. c. 11; *Hellen.* III, 4. 2; V, 3, 8. III, 4, 20; IV, 1, 3. 30. 34.
 107. *Xenoph.* r. L. c. 12, 1—4; 13, 2. 3. U. a. §. 5. 6. *Plutarch.* Lykurg. c. 21. 22.
 108. *Herod.* VIII, 1. 43. *Thucyd.* II, 83. 84; IV. 11; VIII. 3. *Xenoph.* *Hell.* VII, 1, 12.
 109. *Thucyd.* I, 68. 70 és 84.
 110. *Strabo*, VI, p. 279. c. *Pausan.* IV, 5, 1.
 111. *Ephorus* ap. Müller fragm. hist. gr. III, p. 377.
 112. *Xenoph.* r. L. c. 14.
 113. *Thucyd.* I, 80.
 114. *Herod.* IX, 81.
 115. *Plutarch.* Lysand. c. 16.
 116. *Plutarch.* Ag. 5.
 117. *Arist.* Polit. II, 6, 13.
 118. *Herod.* VII, 205.
 119. *Arist.* Polit. II, 6, 13. *Plutarch.* Agid. c. 5.
 120. *Athenae*, IV, 20. p. 141. *Aristot.* Polit. II, 6, 16. *Plut.* Agid. c. 6, 5.
 121. *Plutarch.* Kleom. c. 7.

Jegyzetek a IV. szakaszhoz.

1. *Schömann*, *Alterthümer I*, 313.
2. V. ö. *Curtius-Pór*, *Athen Perikles korában*. 1868.
3. *Böckh*, *Staatshaushaltung der Athener I*, 54. 55.
4. *Thucyd.* II, 15. *Plutarch.* Theseus. c. 24. — *Strabo*, IX. 396. 1.
5. Neleus családja ezentúl az érdemes Kodrustól nevezi magát, valamint az Árpádok is a honalapítótól veszik új vezértékneveket; eset, mely többször ismétlődik a történet lapjain.
6. *Pausan.* IV, 5, 4.
7. *Pollux*, VIII, 85, 89.
8. *Aristoteles*, Polit. II, 9, 9. V. ö. *Schömann*, *Verfassungsgesch.* 16 . . . II.
9. *Herodot.* V, 71. *Thucyd.* I, 126.
10. *Plutarch.* Solon 12.
11. *Plutarch.* Solon 1. — *Grote*, II, 71.
12. *Herodot.* V, 90. *Pollux*, VIII, 109.
13. Igen valószínű, hogy az atheniek közt sokan találkoztak, kik egy genshez sem tartoztak, mert ezen egyesületek természetöknél fogva zárt korok valának, míg Solomnak érdekében

állott az egyes iparosokat Görögország minden részeiből egybe-
gyűjteni, kik a gensbe föl nem vétethettek.

14. V. ö. G. Grote, II, 41 . . . II. Schömann, Alterth. I, 317 . . . II. U. a. Verfassungsgesch. 4, 11 . . . II.

Ilyen közös ünnepek: a Theoinia, Apatureia, amaz attikai
— ez ion eredetű népek számára.

15. Aristot. Polit. II, 9, 4. Plutarch. Solon c. 18 és 23.

16. Pollux, VIII, 130. V. ö. Grote, II, 92. Böckh, Staatsh. IV, 5, 1, 647. Schömann, Verfassungsgeschichte 20., és Tély. 'Solon Adótörvényéről' című értekezését, mely némileg eltérő nézetet ad. Ha kitünő hellenistánk nézete dacára Grote-nál ma-
radok, erre az általa helyreállított Pollux szövege és a méltá-
nyosság készt. Miért ne fizessen az ötszáz mérő, ki ily e tulajdo-
náért előjogos helyzetet élvez, 60 drachmát fölöslegéből, midőn
a zeugita 19-et ad azon jövedelméből, melyet alig nélkülözhet?

17. Tély, Corpus iuris attici 19 . . . II.

18. Grote, II, 96. Plutarch. Solon 18. 19. 22. a versek Szé-
kés fordítása. Aristot. Polit. II, 9, 4. Herodot. V, 69. Dindorf e
helyet így fordítja: Postquam enim plebem omnem atheniensem
prius a se alienatam, tum suas ad partes traduxisset, t. i. Klisthe-
nes. Grotének nyilván más variansa lehetett; erre adott okosko-
dását, mely különben helyes, aligha építhette.

19. Plutarch. Solon. 13. 14. Schömann, Verfassungsg. 19. l.

20. Plutarch. Solon 15—19-ig. 23. V. ö. Grote, II, 70. —
Schömann, Verfassungsg. 20.

21. Demosthenes, ctra. Timocr. 746. l.

22. Plutarch. Solon 22—24. — Herod. II, 177. — Thucyd.
II, 40.

23. Plut. Solon 21. — Bunsen, De iure hereditario Athenien-
sium 28. 29. II. — Schelling Hermann, de Solonis legibus ap.
orat. Attic. c. XVII. — V. ö. Grote, II, 108 . . . II.

24. Plutarch. Solon 20. Aeschines, ctra. Timarch. 16 . . . II.

25. Plutarch. Solon 23, 24.

26. Plutarch. Solon 20. — Herod. I, 29.

27. Pisistratusról l. Herodot. I, 59. s. kk. Thucydides, VI, 58.

28. Herodot, 66—69.

29. Aristoteles, Polit. III, 1, 10; VI, 2. 11.

30. Így értelmezem Herodotus szavait V, 65 és 69.

31. Schömann, Antiquitat. iur. publ. graec.

32. Herodotus, VI, 109—111.

33. Harpokrat. Ἀποδίκτη.

34. Schömann, De comitiis. Antiq. iur. publ. graec. c.
XXXI. — Alterthümer I, 373. kk.

35. *Schömann*, De sortione iudicium. (Greifsw. 1820.) — U. a. Alterthümer 468.
36. *Arist.* c. 22.
37. *Grote*, II, 440. — V. ö. *Schömann*, Verfassungsg. 68.. II.
38. *Diodor. Sicul.* XI, 55. (—87.) *Suidas.* — Schol. in *Aristophan. Equit.* 855. *Télffy-nél: Corpus iuris att.* 207. V. ö. *Grote*, II, 453.
39. *Herod.* V, 70. 72. 73. 77.
40. *Herod.* V, 92.
41. *Demosthenes*, contra Theocrin. 7; idem ctra Timoth. 3.
42. *Hudtvalcken*, Ueber die öffentlichen und Privat. Schiedsrichter (Diateten) in Athen; Jena, 1812.
43. *Aristot.* Polit. II, 9, 3.
44. *Grote*, III, 275. *Curtius*, Griech. Gesch. II, 184. V. ö. *Schömann*, Verfassungsgesch. 85.
45. *Télffy*, Corpus iuris att. 16 . . . II.
46. *Isokrates*, Areopagiticus c. 14 — 18.
47. *Schömann*, Alterthümer I, 493.
48. *Thucyd.* II, 35—46.
49. *Grote*, 46. fejezet. — *Schömann*, Verfassungsg. 82... II.
50. *Plutarch.* Cimon c. 10.
51. *Plut.* Cimon 16. 17.
52. *Demosthenes*, ctra Euerg. et Mnesibul. c. 12. — Ctra Neära p. 1372; ctra Aristokraten p. 642.
53. V. ö. *Curtius*, Gr. Gesch. II, 187. s köv. II.
54. *Plut.* Perikl. 12.
55. V. ö. *Grote*, 44—46. fej. *Curtius-Pór*, Athen Perikl. korában II.
56. V. ö. *Theureick* Emil, Attikai pénzügy, az orsz. közép-tanodai tanáregyl. Közlönyében, 1868-ki folyam, 67 és 68. II.
57. *Böckh*, Staatsh. I, 217. II, 41.
58. *Curtius*, Griech. Gesch. II, 206 . . . II.
59. VIII, 97.
60. *Schömann*, Alterthümer I, 344 . . . II.

Heckenast Gusztáv

könyvkiadó-hivatalában Pesten (egyetem-utca 4. sz.) megjelent
s minden könyvtárban kapható:

Dunai Ferencz. Formai észtan. Nyilvános tanítás és önkéntes
céljából. (8-rét, XVI, 212 lap) füzve 1 frt 80 kr.

**Loskay Bekény. A nemzeti irodalom és műveltség története a
legrégibb időkől a mohácsi vészig.** Második kiadás. (8-rét,
VIII, 238 lap) füzve 1 frt.

Riedl Szende, dr. A német irodalom kézikönyve. Második javi-
tott és bővített kiadás. (XII, 468 l.) füzve 2 frt 40 kr.

Szabó Ignác. Természettani földrajz, különös tekintettel a
magyar birodalom természeti viszonyaira. A művelt közön-
ség számára. Első kötet. A szövegbe nyomott számos ábrával
s három földabroszszal. — (8-rét, 193 lap) füzve 2 frt.

**Wittstein Tivadar. Ötszámjegyi szorszám- és szegletmérési
táblák.** Iskolai használatra. Magyarul átdolgozta *Bajusz
Mihály*, tanár, (8-rét) kötve 1 frt 50 kr.

Aesop meséi. Hellenül és magyarul. *Szabó István* által. Füzve
1 frt.

Beck, dr. A tapasztalati lélektan és tiszta logika vázlata. Fordi-
totta *Greguss Á.* Második javított kiadás. (II. 180 lap, 8-rét)
füzve 70 kr.

Homér Illása. Iskolák számára magyarázta és kiadta *Ponori
Theurewk Emil.* Első ének. (96 lap, 2-rét) füzve 50 kr.

Isokrates négy beszéde. *Szabó István* által. A Kisfaludy-társaság
hellen könyvtárából külön kiadva. (8-r. 183 l.) füzve 1 frt.

Ribáry Ferencz. Magyarország okmányozó történelme. A lycen-
umok és középtanodák felsőbb osztályai számára. (IV és 432
lap, 8-rét) füzve 1 frt 80 kr.

P. Vergili Maronis Aeneidos liber secundus. Iskolák számára
magyarázta *Ponori Theurewk Emil.* (200 lap, 8-rét) füzve
80 kr.

MTA
KIK

199.70λ.

P Ó R,

Hellas

földirata.